

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії,
права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

МАТЕРІАЛИ
VI Міжнародної наукової конференції

8–9 грудня 2023 р.

ЧАСТИНА 1

Суми – 2024

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол № 4 від 28 листопада 2023 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Оліцький В.О.**, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (голова)
- Жуков О.В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Іваницька С.Г.**, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Кудінов Д.В.**, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Литвиновська Ю.А.**, викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Михтуненко В.В.**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Подрєз Ю.В.**, кандидат історичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Тарабан Ю.В.**, доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

I-90 Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2 ч. Ч. 1. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. – 237 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників VI Міжнародної наукової конференції Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Розрахований на викладачів вищих і середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, посилань на джерела тощо. Редколегія може не поділяти погляди авторів публікацій.

УДК 908:005.745](477.52)(06)

© Колектив авторів, 2024

© ФОП Цьома С.П., 2024

ЗМІСТ

Артюх В'ячеслав Олексійович З'їзди «ПРОСВІТ» РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ В 1917–1920 рр.	8
Баглай Анатолій Володимирович КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. ЗРУЙНОВАНІ ПАМ'ЯТКИ ТРОСТЯНЦЯ.....	11
Батраченко Богдан Анатолійович ЗАСНУВАННЯ СЕЛИЩА СТЕПАНІВКА СУМСЬКОГО РАЙОНУ	16
Бережна Світлана Вікторівн, Дьякова Олена Василівна ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТІ БОРИСА ГМИРИ.....	21
Берест Юрій Михайлович МИХАЙЛО ГОРВАТ ЯК ФУНДАТОР АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ОХТИРСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	25
Біліченко Лідія Сергіївна ІСПАНСЬКА «БЛАКИТНА ДИВІЗІЯ» НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	33
Бовкун Сергій Володимирович ЖИТОМИРСЬКІ АДРЕСИ РОДИНИ ЕЛЬЯСБЕРГІВ.....	36
Бондарчук Петро Миколайович РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УРСР У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ.....	39
Власенко Валерій Миколайович ВІЙСЬКОВИЙ І БУХГАЛТЕР (ДО БІОГРАФІЇ ЛЕВКА БОНДАРЧУКА)	44
Власова Вікторія Сергіївна ЕМІГРАЦІЙНІ ТРУДНОЩІ ЖІНОК ПІСЛЯ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: НА ПРИКЛАДІ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ	47
Вовк Артур Олександрович ІСТОРІЯ КИЄВО-ВИДУБИЦЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ПРАЦЯХ ХІХ СТ.	50
Гадинко Олександр Олександрович МИНУЛЕ СТОРОЖИНЦЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ: МОЛДАВСЬКИЙ ПЕРІОД (1359-1774 рр.).....	54
Гей Світлана Петрівна МІСЦЕ ТА РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЗА ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В УКРАЇНІ (1941-1944)	60

Герасимчук Олександр Михайлович СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ Й ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НА КУБАНЬ У 1821–1825 РР.....	63
Отар Гоголішвілі, Тамаз Путкарадзе БАТУМСЬКА ОБЛАСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ІНОЗЕМНОЇ РОЗВІДКИ.....	69
Гриценко Андрій Петрович, Ащаулова Тетяна Анатоліївна УПРАВЛІНЦІ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1874-1991 рр.).....	75
Дерхо Віктор Вікторович ЗЕЛЕНА БАЛКА: ВИНИКНЕННЯ СЕЛА ТА ЙОГО ЗАСНОВНИКИ.....	79
Доманова Ганна Сергіївна ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ РАНЬОМОДЕРНОГО МІСТА КОЗЕЛЕЦЬ.....	85
Дорохіна Тамара Федорівна, Коваленко Олександр Борисович УСНА ІСТОРІЯ СЬОГОДЕННЯ: ПОДІЇ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 2022–2023 РОКАХ.....	89
Зимовець Роман Віталійович	92
КЛЮВОВИДНІ ПРОНИЗКИ ТА ЧЕКАНИ З ГОЛІВКОЮ ХИЖОГО ПТАХА. ДО ПОХОДЖЕННЯ ОДНОГО З АРХАЇЧНИХ ОБРАЗІВ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ.....	92
Зіменко Вадим Вікторович, Бессонова Марина Миколаївна СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	98
Іваницька Світлана Григорівна ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА САЛІКОВСЬКОГО ДО СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА 1908–1917 РОКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	102
Іванова Віра Олексіївна МІСТО РОМНИ У ПЕРІОД ОСІННЬО-ЗИМОВОЇ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1708-1709 рр.....	106
Капуста Андрій Ізидорович НІМЕЦЬКА КОЛОНІЯ В КОНОПКІВЦІ – ДІТИЩЕ БАРОНА КОНОПКА.....	110
Карабін Богдана Вікторівна РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ЧЕРКАЩИНІ У КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЯХ М. Ф. ПОНОМАРЕНКА.....	118

Кахерський Юрій Віталійович СТУДІЯ «ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТІ» М. І. КОСТОМАРОВА В ПОГЛЯДАХ Ю. А. ПІНЧУКА.....	121
Kizlova Antonina MEETING OF THE RELICS OF ST. REV. EURHROSZYNE IN LYUBECH (1910).....	124
Коваль Юрій Георгійович НОВИЙ ПУНКТ ПЕРВІСНОГО КРЕМНЕОБРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА В ОКОЛИЦЯХ М. КРАМАТОРСЬКА	129
Коренська Людмила Миколаївна, Медведєв Ігор Анатолійович ВАЖЛИВІСТЬ МУЗЕЙНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (НА ПРИКЛАДІ ТРОСТЯНЕЦЬКОЇ ОТГ)	133
Корост Ігор Іванович ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКС	137
Коротя Олексій Володимирович СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОНІТОРИНГУ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ	142
Костишин Іван Васильович, Боян-Гладка Світлана Петрівна СИМВОЛІЗМ ВОІНА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ПОЧАТКУ ХХ–ХХІ ст.....	145
Костючок Петро Леонтійович ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО РУСИНІВ/УКРАЇНЦІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1930-Х РР.....	149
Кубрак Олег Вікторович ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ГО «СЛОБОЖАНСЬКІ ІНІЦІАТИВИ»).....	153
Кудінов Дмитро Валерійович «І БУКЕТИ, І СОЛОНІ ОГІРКИ»: ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО СТАЦІОНАРНОГО ТЕАТРУ В М. СУМИ	156
Куц Ярослав Миколайович РОЖНОВСЬКИЙ ЙОСИП ЙОСИПОВИЧ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ДОСЬЄ	161
Лебедева Аліна Володимирівна БАХМУТ НА МАЛЮНКАХ З АЛЬБОМУ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	164

Моцак Світала Іванівна ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	168
Оліцький В'ячеслав Олександрович ВПЛИВ ЄПІСКОПА ВОЛОДИМИРА (САБОДАНА) НА ПРОПОВІДНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА СУМЩИНИ В КІНЦІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-х рр.....	171
Осадчий Євген Миколайович ЗЕМЛЯНІ УКРІПЛЕННЯ ДЕХАНСЬКОГО ГОРОДИЩА НА СУЛІ	174
Паздрій Вікторія Арзамасівна, Антонюк Павло Валерійович ОЛЕНІВСЬКИЙ ТЕРАКТ ЯК АКТ СВІДОМОГО НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЯФЕТИЧНОЇ ЕЛІТИ.....	179
П'ятаченко С.В. ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА АБРАМОВА ПІД ЧАС ТОБОЛЬСЬКОГО ЗАСЛАННЯ	183
Робак І. Ю., Демочко Г. Л. МЕДИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ТА УРБАНІСТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ: АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ.....	187
Ступак Д.В., Каравайко Д.В., Осадчий Є.М. НОВІ ПУНКТИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ СЕЙМУ. ДОСЛІДЖЕННЯ 2023 РОКУ.....	189
Тарабан Юрій Валентинович ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ	193
Федик Лідія Богданівна РОЛЬ ЖІНКИ У СКЛАДІ ОУН-УПА ТА РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	198
Ферков Клаудія-Штефанія Олександрівна	201
УТВОРЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕФОРМАТСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ОКРУГУ ТА ВИЗНАННЯ ЇЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМ УРЯДОМ.....	201
Харламов Михайло Іванович СТАН ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х РОКІВ	204
Ходун Едуард Олегович МИТРОПОЛИТ ВЕНІАМІН (ФЕДЧЕНКОВ) ТА ЙОГО ВПЛИВ НА АМЕРИКАНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	206

Цибка Веніамін Іванович МАТЕРІАЛИ ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ІВАНА ПЕТРОВИЧА КАВАЛЕРІДЗЕ У ФОНДІ КОНОТОПСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО УЧИЛИЩА.....	209
Ципляк Наталія Олегівна ТАЄМНІ ГУРТКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ СЕМІНАРИСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	213
Ціватий В'ячеслав Григорович МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (1814-1861): НАРОДНИЙ ТРИБУН І ДИПЛОМАТ ХІХ СТОЛІТТЯ (ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА БІОГРАФІСТИКА).....	217
Tchentsova Vera NEW RESEARCH ON MAZERA'S ARABIC GOSPEL (1708) .	222
Шульженко Тетяна Михайлівна «НЕНЬКО Ж МОЯ РІДНА, ДЕ ТИ ДОЛЮ ДІЛА?» – ДО ОБРАЗУ ДОЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ (НА ПРИКЛАДІ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ЧИГИРИНЩИНИ)	226
Щербін Лілія Василівна ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ: КВІТИ ПАМ'ЯТІ.....	230
Юлія Литвиновська ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ТОПОНІМІЧНІ ОБ'ЄКТИ (НА ПРИКЛАДІ СУМЩИНИ).....	233

Артюх В'ячеслав Олексійович
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії, правознавства
та методики навчання,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

З'їзди «ПРОСВІТ» РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ В 1917–1920 рр.

«Просвіти» в добу Української революції об'єктивно стали тими організаціями, які забезпечували культурне піднесення, як важливу складову цих національно-визвольних змагань. З'їзди «Просвіт» самих різних рівнів були вагомим чинником організації всієї їх культурно-освітньої роботи. Рішення, що ухвалювалися на таких з'їздах активізували роботу просвітянських осередків на території волостей, повітів, губерній.

Просвітяни Роменського повіту в 1917–1920 рр. провели аж 9 таких з'їздів. Перед Першим Всеукраїнським з'їздом «Просвіт» 20–23 вересня 1917 р. роменські просвітяни провели свій, від якого до Києва був делегований Сергій Юрченко [8, арк. 69]. Про цей з'їзд київська газета «Нова Рада» повідомила аж 8 жовтня, зазначивши при цьому, що на нього прибуло 35 представників від місцевих «Просвіт» і були розглянуті такі питання: «1) доклади з місць, 2) «Просвіти», їх організація й діяльність, 3) повітова організація «Просвіт», 4) вибори гласних у повітове земство і 5) біжучі справи» [3, с. 3].

Далі був дуже відомий з'їзд 3 грудня 1917 р. Цей з'їзд був скликаний Радою Роменської «Просвіти» за ініціативи голови підвідділу позашкільної освіти Людмили Скрипник¹. На нього прибуло до 60 делегатів від більше, ніж 25 осередків повіту. Були обговорені нагальні питання функціонування і розвитку сільських «Просвіт»: про освіту для дорослих, про книгозбірні, про справи хороших колективів, про театральні декорації, про членські внески. Виявилось, що в повіті вже організовано близько 40 осередків товариства, що недільні школи для навчання дорослих грамоти є

¹ Велику роль в організації цього з'їзду відіграла Людмила Скрипник, яка розпочала свою роботу в Ромнах на посаді завідувача позашкільного підвідділу повітового відділу освіти у листопаді 1917 р. і звільнилася у вересні 1918. Відомий педагог Григорій Ващенко у своїх спогадах писав про неї: «З особливою енергією в «Просвіті» [роменській. – *Авт.*] працювала моя колишня учениця полтавської епархіяльної школи Людмила Осипівна Скрипникова. Це була дуже здібна й інтелігентна жінка, а до того ще й палка українська патріотка. Вона закінчила вищі жіночі курси в Києві і робила враження ґрунтовно освіченої людини. Крім активної участі в організації при «Просвіті» бібліотеки і читальні, п. Скрипникова організувала досить цікавий музей дитячих виробів, що мусів, на її думку, сприяти розвитку серед української молоді творчих, винахідницьких здібностей» [1, с. 75–76].

при 30 «Просвітах», а книгозбірні – при 26. З усіх розглянутих питань на з'їзді були прийняті відповідні рішення [7, арк. 89–90 зв.].

Наступний відбувся за недовгочасного захоплення влади більшовиками на Масляну, 26 лютого 1918 р., четвертий – на четвертий день Великодніх свят, 8 травня, і на вимогу коменданта повіту завершити його не вдалося, п'ятий – 13 червня того ж 1918 р. Решта повітових з'їздів відбулася вже за влади більшовиків.

З одного боку, у просвітян була потреба (та вже й певна традиція) у їх проведенні, з іншого – вони були потрібні й новій більшовицькій владі, бо на таких з'їздах можна було провадити свою ідеологічну лінію й давати настанови просвітянам щодо культурно-просвітницької роботи на селі. Так, як губернських з'їздів на початку 20-х рр. не проводилося, то більшовицька специфіка опанування «Просвітами» може бути добре проілюстрована й на матеріалах саме повітових з'їздів. Спочатку більшовики спостерігали, не дуже втручаючись у їхню роботу, а потім вже почали брати владу в свої руки і в організації та проведенні таких з'їздів.

Шостий повітовий з'їзд роменських просвітян відбувся 15 лютого 1919 р. Із майже 70 осередків «Просвіт», що були на той час у повіті на нього прибуло 43 представника від лише 28 товариств. З'їзд постановив активізувати роботу повітового Бюро «Просвіт» і прохати грошової допомоги від повітового відділу народної освіти та земства. Якщо кошти будуть отримані, то Бюро повинно їх витратити на відкриття книгарні, заснування школи, на майстерню для художників, де будуть малюватися для сіл декорації та створення музею українського мистецтва [5, с. 14–15].

На сьомий з'їзд «Просвіт» 23 квітня 1919 р. вже прибув 81 представник від 43 осередків. З'їзд рекомендував кожній «Просвіті» дотримуватися у своїй роботі статутних вимог і виконувати таку програму: «1) просте гуртове читання книжок з народнього життя, 2) лекційне читання історії України, історії українського письменства, чим багата українська земля, 3) вистави з передмовою і поясненням; 4) організація загально-освітніх курсів для дорослих і для неграмотних, 5) коли не можна здійснити цей програм своїми силами, доручити Бюро Просвіт підшукати двох інструкторів і посилати їх від села до села щодня».

Одним з основних питань, що обговорювалися на цьому з'їзді було питання про ставлення до бажання більшовиків взяти всю освітню справу в свої руки, включаючи й керівництво тими громадськими організаціями, що займаються позашкільною освітою. Було постановлено вимагати, щоб сільські виконкоми не

втручалися у справи місцевих «Просвіт»; щоб всі справи пов'язані з «Просвітами» вирішувалися повітовим відділом народної освіти лише через Бюро «Просвіт»; щоб у волосні відділи народної освіти були допущені представники місцевих «Просвіт»; щоб сільські «Просвіти» не мали ніяких самостійних (сепаратних) контактів з повітовим відділом народної освіти без узгодження з Бюро «Просвіт». Останнім було обговорене питання про становище української мови у зв'язку зі свідомим нехтуванням нею у місцевих органах державної влади. Крім того, вся освітня справа повинна вестися українською мовою, бо простий народ лише нею говорить. І з'їзд постановив, щоб по мові, як «нашому найріднішому» більшовицька влада не «топталась ногами» [4, с. 8–10].

Восьмий, повітовий з'їзд розпочав свою роботу в 1920 р. 10 січня і на ньому було вирішено, що продовжить він її 2 (або 15) лютого. У Роменському повіті на той час уже існувало 83 просвітянських осередки, але на з'їзд від 35 товариств прибуло 58 представників [6, с. 58–61].

І, врешті, 11–12 липня 1920 р. відбувся дев'ятий, і останній, просвітянський форум. Про цей з'їзд прибуло близько 60 представників від 38 «Просвіт» повіту. Роменські більшовики тоді повідомляли Полтавському губернському партійному комітету КП(б)У, що хоча на початку з'їзд прийняв нібито вороже ставлення до советської влади і були спроби побудувати його роботу незалежно від позиції офіційних органів народної освіти, та надалі його робота пішла у згоді з лінією компартії. Із п'яти переобраних членів Бюро один представляв селянський відділ Роменського повітового комітету КП(б)У і ще один повітовий відділ народної освіти. Всі резолюції, які були прийняті з'їздом також відповідали лінії більшовиків [2, арк. 10].

Джерела та література

1. Ващенко Гр. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. 1955. Кн. 5. С. 29-39.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. П-442. Оп. 1. Спр. 30.
3. Нова Рада. 1917. № 157. 8 жовтня.
4. Повітовий з'їзд Просвіт. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 2. 24 травня.
5. Просвітянин. Культурно-просвітний журнал. Ромен, 1919. № 1. 11 березня.
6. Роменський Повітовий з'їзд представників Просвіт. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1920. Ч. 3–4. Лютий.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 159.
8. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 161

Баглай Анатолій Володимирович

незалежний дослідник,

м. Тростянець

КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. ЗРУЙНОВАНІ ПАМ'ЯТКИ ТРОСТЯНЦЯ

Обпалена дерев'яна скульптура «Пізнання», виготовлена київським архітектором А. Дяченко в 1986 році на першому республіканському симпозиумі скульпторів в Тростянці, встановлена біля краєзнавчого музею, показує всю сутність «асвабодителів» та їхню жагу знищити нас, нашу культуру, нашу історію [1, с. 19]. Під час окупації пошкоджено архітектурну пам'ятку XIX століття, флігель (праве крило будинку Л.Є. Кеніга), приміщення краєзнавчого музею. Слід зазначити, що флігель, у якому він знаходився, збудований був ще за часів Голіциних, а можливо Надаржинських; на жаль, немає достовірної інформації про час його будівництва. Понівечені та обпалені стіни будівлі, вибиті шибки, розбиті осколками столітні двері, покручені ковані деталі декору перил виготовлені в 1885 році компанією К. Вінклера [2, с. 49].

Руїни краєзнавчого музею 2022 р. (фото автора)

Музей в Тростянці виник на початку 20-х років XX століття, про це є свідчення в архівних документах, які зберігаються в державному архіві Сумської області; в кошторисі на необхідність кількості твердих порід дров для шкільних помешкань Тростянецької волості, в рядку музей стоїть цифра 15 сажень. Очевидно, музей знаходився в цьому ж приміщенні, де й зараз. Є

згадки про те, що певний час після націоналізації всіх маєтностей Кеніга тут був і Ревком [3, с. 222].

Ще у лютому 1919 року у Харкові тогочасний уряд України спеціальним декретом заснував Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПІС), який повинен був оглядати, вивчати, реєструвати, брати на облік та охороняти історико-культурні цінності, світські і церковні архітектурні пам'ятки. До складу комітету входило чотири відділи: науковий, реєстраційно-охоронний, музейний та архівний [4, с. 688]. Охтирський повітовий комітет з охорони пам'яток мистецтва старовини й природи був створений при охтирському відділі народної освіти 20 жовтня 1920 року. В склад комітету входив: голова – Б. Давидов (Борис Антоненко-Давидович – відомий український письменник, завідувачій народною освітою) два члени художник Чернов, юрист Сідлецький та діловод. [5, с. 77]. В повіті діяло вісім агентур комітету; в Тростянці, Славгороді, Рясному, Котельві, Боромлі, Жигайлівці, Журавному, Дерновій. Агенти, які працювали на місцях призначались відділами освіти. Відомо, що агентом Вукопісу в Тростянці деякий час був М.С. Смілянський, в Боромлі -А. Полулях, в Жигалівці вчителька Ю. Сулима. Агентів намагалися призначити з місцевих, тому що місцеві краще ніж приїжджі, під керівництвом комітету результативніше сприятимуть пошукам та знахідкам різноманітних предметів старини, історії, мистецьких цінностей. Крім виявлення та збирання предметів агенти виступають з доповідями, лекціями серед населення та ведуть агітаційно-роз'яснювальну та культурно-просвітницьку роботу. Агенти знаходили предмети старовини і доповідали в повітовий комітет, також планувалося ряд розкопок але при відсутності археолога від цієї затії відмовились. З переписки між повітовим комітетом та Тростянецьким волосним правлінням наросвіти, відомо що були запити з повіту надати список малюнків та картин з будинку Кеніга, книг з економічної бібліотеки. А з виписки протоколу засідання Повітового відділу наросвіти від 7 лютого 1921 року в 4 пункті вказано перевести Славгородський та Тростянецький музеї до Охтирки [6, с. 1].

Невідомо, чи були перевезені експонати Тростянецького музею в Охтирку, оскільки в Сумській газеті «Плуг і молот», дослівно: « У Тростянці у 1920 році існував музей. Було багато картин гарних художників, різних робіт кріпаків бувших князів Голіциних та інших зразків старовини. Тепер цей музей не працює. Усі експонати або розбиті, або розкрадені. Невже не можна було використати цей музей, або передати його до окружного музею?» [7, с. 3]

Від середини двадцятих років і до 1980-х років відомості про музей в Тростянці відсутні. Був заклик до місцевої влади від старшого наукового співробітника Охтирського краєзнавчого музею Вілі Воліса та працівника газети В. Безсмертного надрукований в районній газеті «Ленінська правда» за 1959 рік в статті «Створимо музей історії Тростянця». У цій статті вони прагнули достукатись до керівників району, громадських організацій, комсомольців, створити музей, радили створити ініціативну групу з громадських діячів та інтелігенції для вирішення цього питання. Навіть створили гасло: створення музею – справа честі Тростянчан [8, с. 4]. І тільки на початку 1980-х років, за інформацією районної газети «Ленінським шляхом», був скликаний оргкомітет який почав активно працювати в створенні краєзнавчого музею. Члени ради на чолі з Григорієм Івановичем Шелестом розгорнули роботу по збиранню документів і експонатів місцевої історії, підготовки експозицій. З місцевої школи № 1 було взято експонати про життєвий шлях П. І. Чайковського та його зв'язки з Сумщиною, зокрема Тростянцем, відомості про його творчість. Наукові співробітники лісодослідної станції на чолі з її директором В. В. Ткаченком підготували дані про природно-історичні умови Тростянецького району. Надали гербарії рослин району, зразки деревини наших лісів та матеріали про видатних вчених-лісоводів, які працювали в лісодослідній станції. Активно приймала участь в створенню та наповненні експонатів музею тодішня спілка ветеранів. Голова ради ветеранів підполковник у відставці М. І. Адаменко передав в музей свою іменну зброю – шаблю, а також артилерійський планшет, таблиці стрільб, інші ветерани війни також передали свої речі до колекції експонатів музею. Неможна оминати інших дарувальників, які надали історичні матеріали до фондів майбутнього краєзнавчого музею, серед них подружжя Свинарєнкі, документи які зберігались в їхньому сімейному архіві, а це листування письменника П. Грабовського з їхнім батьком С. М. Селегенєм, видання кінця XIX початку XX ст.; вчитель заочної школи Володимир Порфірович Литвин передав музею зуб мамонта [9, с. 4]. До збору експонатів також були залучені і всі школи міста та району. Так як музей планували відкривати народний, Г. І. Шелест вів гурток по підготовці громадських екскурсиводів. У гуртку навчалися 18 учнів-старшокласників із міських шкіл. За спеціально складеною програмою вони вивчали історію рідного краю й історію музейної справи. Найбільшу зацікавленість виявили майбутні екскурсиводи В. Шаповал та І. Сирєєва з школи №1; І. Краснобородько та

О. Марченко з школи №2; С. Краснокуцький та В. Золочевський з школи №3; С. Лустенко і Н. Сукачова з школи №4 [10.4]. Двері музею для відвідувачів відчинилися в лютому 1984 року. Григорій Іванович Шелест став його завідувачем та перебував на цій посаді до 1998 р.

Г.І. Шелест, перший директор музею.

За цей час було зібрано чимало експонатів та створені цікаві експозиції. Дуже прикро, але гідних продовжувачів цієї справи не знайшлося! Подальші «очільники» закладу байдуже ставилися до отриманого «скарбу». Знову розпад, недбале ставлення, непрофесійні працівники... Значна частина експонатів із музейних зібрань стала «гідними подарунками» для любителів старовини, поціновувачів історії та друзів. Ще зовсім недавно багаті експозиції значно зменшилися, а музейні зали поступово перетворилися на занедбану пустку...

У 2007 році заклад очолив М.С. Мельник. Небайдужий до культурних надбань свого народу, поціновувач історії та культури, Микола Степанович взявся за роботу... Саме в цей час музей почав своє нове життя. Багато часу, зусиль та праці довелося докласти, щоб відновити роботу закладу та вивести його на гідний рівень. Завдяки небайдужим меценатам та спонсорам був зроблений капітальний ремонт будівлі. Тривала пошукова робота, вивчення першоджерел, збір експонатів... Залишки «старих»

зібрань поступово доповнилися та розширилися - і в решті-решт оновлений, а точніше зовсім новий музей відкрив свої «красиві, унікальні» двері для відвідувачів. До уваги жителів та гостей міста тут були представлені вісім залів, які цікаво та яскраво розповідали про історію, культуру та розвиток краю від давнини до сьогодення. Захоплюючі експозиції були наповнені великою кількістю експонатів, значна частина яких була досить цінними та унікальними. З часом «маленький» музей у маленькому місті став одним і найулюбленіших серед туристів, які прибували з різних куточків України і навіть з-за кордону: Німеччина, Польща, Чехія, Італія, Голландія, Англія, Аргентина, Індія – і це лише частина країн, представники яких побували в музеї. Вабило місто до себе гарними краєвидами та цікавими музеями, в яких можна було доторкнутися до історії краю та дізнатися багато нового.

Фото краєзнавчого музею 2020 рік.

Джерела та література

1. Искусство. 1988. № 1. С. 19.
2. Зодчий. 1885. № 7. С. 49.
3. ДАСО. Ф. 500. Оп 1. Арк. 222.
4. Енциклопедія історії України Т. 1 А–В / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: В-во Наукова думка, 2003. 688 с.
5. Шугай О. Іван Багрянний або через терни Гетсиманського саду. Київ: видавництво «Рада», 1996. 77 с.
6. Приватний архів автора.
7. Газета «Плуг і молот» № 253 від 12.11.1924, с. 3.
8. Газета Ленінська правда № 62 від 29. 04. 1959, с 4.
9. Газета Ленінським шляхом № 95 від 30.07.1982, с.4.
10. Газета Ленінським шляхом №1 55 від 06.12.1983, с. 4.

Батраченко Богдан Анатолійович
*учитель історії,
Степанівський ліцей
Степанівської селищної ради Сумського району
Сумської області*

ЗАСНУВАННЯ СЕЛИЩА СТЕПАНІВКА СУМСЬКОГО РАЙОНУ

Питання заселення Слобідської України та заснування на її теренах населених пунктів донині залишається актуальним серед дослідників-краєзнавців. Багато населених пунктів досі не мають точної дати заснування. Усе це пояснюється відсутністю, невивченістю або недостатністю опрацювання наявних історичних джерел, що дають можливість пролити світло на події другої половини XVII-XVIII століть, періоду активного заселення та внутрішньої колонізації території Сумського слобідського полку. Також деякі поселення мають хибну, нічим не обґрунтовану, дату заснування, яка не підкріплюється конкретними фактами архівних джерел. До такого помилкового датування відноситься і сучасне селище Степанівка Сумського району.

Офіційною датою заснування вважається 1670 р., який подається у фундаментальній краєзнавчій та енциклопедичній праці «Історія міст і сіл УРСР», чому ж ніколи і не піддавалася сумнівам навіть через відсутність посилання на конкретний факт згадки даної події у історичному документі [2, с. 572].

Дане питання зацікавило автора, в першу чергу, через факт відсутності села Степанівка у переписах населення датованих раніше 1782 роком (4 ревізія подушного населення в Російській імперії) [1]. У той же час, хочу зауважити, що збереглися й інші більш ранні переписи, а саме «Відомість подвірного перепису міст, містечок, сіл, слобід і хуторів Сумського слобідського полку, проведеного лейб-гвардії Семенівського полку майором Михайлом Хрущовим 1732 року», який зберігається у ЦДІАК (м. Київ) [3] та матеріали III ревізії 1744 року «Книги переписні Сумського полку м. Суми та повіту», що зберігається у РГАДА (м. Москва) [8]. Зацікавлює той факт, що у згаданих переписах немає жодної згадки про с. Степанівка хоча відповідно до вказаної дати заснування воно повинно бути. Звичайно, можна припустити, що матеріали перепису Степанівки просто не збереглися, хоча цей факт є дуже сумнівний, оскільки, архівні документи у внутрішній структурі є неушкодженими, без порушення нумерації сторінок та без прогалин аркушів. Прикладом можуть слугувати населені

пункти які є сусідніми по відношенню до с. Степанівка та наявні у переписах, наприклад с. Підліснівка, Терешківка, Рогізне тощо.

Серед джерел, що можуть пролити світло на склад, чисельність, рух населення та дати відповідь на питання про час заснування селища, є наступні.

Матеріали II, IV-X ревізій подушного населення, що оподатковувалося за 1744, 1782, 1795, 1811, 1835, 1850, 1858 рр.

Перепис Сумського слобідського козацького полку 1732 р.

Сповідні відомості XVIII ст. Стефано-Савваїтійської церкви с. Степанівка Сумського повіту за 1771, 1774, 1779-1785, 1787-1788, 1790-1792, 1794-1797, 1799 рр.

Метричні книги XVIII ст. Стефано-Савваїтійської церкви с. Степанівка Сумського повіту за 1754, 1756, 1763-1799 рр.

Карти Сумського полку 1733 року та План Генерального межування Сумського повіту 1783 року.

Аналізуючи карту Сумського полку 1733 р., знаходимо відсутнім село Степанівку, у той же час, неподалік даної місцевості зазначається «деревня» Горни. Таку саму ситуацію ми спостерігаємо і в переписах 1732 та 1744 років – відсутність Степанівки та наявність Горнів, щодо яких є запис у переписі 1732 р. «поселені років 30 назад», тобто 1702 року [3, арк. 676]. Зазначимо, що в межах сучасного селища Степанівка, у народній пам'яті збереглася назва місцевості «Горни», яка знаходиться на відстані 2-3 км від історичного центру села. Тому можна припустити зв'язок між цими двома населеними пунктами, але ототожнювати їх аж ніяк неможна, оскільки на карті Сумського повіту 1783 р. вони позначені окремими населеними пунктами, а також у метричній книзі (записи про народження, вінчання та смерть) Стефано-Савваїтійської церкви с. Степанівка Сумського повіту за 1770 р. у 2 розділі «О бракосочетавшихся» під №3 від 10 січня 1770 року є запис «Деревни Горнов житель Никита Мазковенко вдов понял вдову Татейну Мойсееву дочь» [6, арк. 80 зв.]. Даний актовий запис підтверджує окремішність населених пунктів, але їхню близькість та приналежність до одного церковного приходу.

Опрацьовуючи метричні книги Стефанівської церкви, ми наштовхнулися на цікавий факт, а саме те, що зберігся дублікат метричної книги с. Стефанівки 1754 р. та 1756 р., але в той же час за 1755 р. зберігається метрична книга Стефано-Савваїтійської церкви села Купне Сумського повіту яке, відповідно до каталогу ЦДІАК (м. Київ), вважається не ідентифікованим [11].

Проаналізувавши, порівнявши та зіставивши метричні книги Стефано-Савваїтївської церкви с. Стефанівка та с. Купне, ми бачимо, що прихожанами церкви є одні і ті ж самі люди, а треби (хрещення, вінчання, відспівування) здійснював один і той же священник «піп Іоанн Нестеров». Беручи до уваги те, що по с. Купне є ще дві збережені метричні книги за 1748 та 1749 рр. та аналізуючи їх підходимо до того самого висновку. Про те, що Купне та Стефанівка є одним і тим же населеним пунктом свідчить і сама назва церкви, яка є вкрай рідко вживаною [4, 5].

Складність ідентифікації людей у різних часових проміжках полягає у тому, що часто люди писалися без прізвища або без по батькові, вік людини писався приблизний та могла бути величезна похибка, навіть більше 10 років. Щодо жінок, то ситуація ще більш складніша, у переписах 1732 і 1744 рр. вони взагалі не згадувалися, а в метричних книгах XVIII століття їхній вік та прізвище часто не вказувалося; наприклад у актовому записі про смерть за 29 квітня 1754 року указано Марія Демидівна без вказання прізвища та віку померлої [4, арк. 46].

Виходячи з вищезазначеного, найкращим методом визначення чому село Степанівка відсутня у переписах населення є верифікація та ідентифікація населення за IV ревізією 1782 року, оскільки даний перепис є першим у якому згадується село та після ревізії не було неконтрольованого руху населення як у попередній період, через закріпачення селян, а будь-яке переміщення відзначалося відповідним записом: «вибув», «відданий у рекрути», «втік», «помер», «переведений до...» [1].

Іншим більш раннім джерелом та повним списком населення села, що зберігся, є дані сповідних відомостей за 1771 – 1799 рр. Стефано-Савваїтївської церкви с. Степанівка які дають можливість зіставити з ревізією населення 1782 р. та визначити частку руху (зміни) населення і його осілістю.

Станом на 18 червня 1782 року у селі Степанівка проживало 200 сімейств загальною чисельністю 1238 осіб (620 чоловіків та 618 жінок), також у хуторі Головашівка 3 родини (17 чоловік) та до загальної чисельності додаються ще 21 родина (33 особи) у богадільні, загалом 1271 особа [1, арк. 708 – 740 зв.].

За даними сповідної відомості 1771 року за приходом с. Степанівка числилося 73 двори загальною чисельністю 1116 осіб (556 чоловіків та 560 жінок) [7, арк. 291 – 318].

Зіставивши мешканців села за 1782 та 1771 роки вдалося встановити, що з 200 дворів 1782 року 148 дворів прослідковуються у відомостях 1771 р., з 3-х дворів хутора Головашівка –

2, з 21 родини, що числяться в богадільні – 15. Таким чином $\frac{3}{4}$ населення Степанівки 1782 року є постійним.

Опрацьовуючи перепис деревні Купне 1744 р., бачимо, що там проживає 211 осіб чоловічої статі у 48 дворах та 52 хатах. З цих 52 хат, жителі 21 хати за переписом 1732 року значилися у «деревні» Горни. У той же час у Горнах на 1732 р. числилося 24 двори та 54 хати, які у 1744 році майже порівну розділилися між Купним – 21 родина та Горнами – 25 родин [3, 8].

З 48 дворів Купного, 31 прослідковується серед мешканців Степанівки 1771 року. Частина сімей відійшли до інших населених пунктів (Ульянівка, Терешківка тощо), а також село поповнилося новими мешканцями з інших поселень [8, 7].

Активна внутрішня міграція ускладнює процес відслідковування родин за різними переписами населення, але в той же час сформувався кістяк сімей які і лягли в основу формування сучасного селища Степанівка; вдалося також зафіксувати міграційний рух людей, як тих хто вибував, так і тих хто прибував, наприклад:

Горни (1732) – Купне (1744) – Ульянівка (1782);

Рогізне (1732) – Купне (1744) – Степанівка (1782);

?(1732) – Горни (1744) – Степанівка (1782);

?(1732) – Горни (1744) – Терешківка (1782);

Підліснівка (1732) – Підліснівка (1744) – Степанівка (1782) [1, 3].

Аналізуючи вищезазначені дані, щодо руху населення, переписів (таблиця 1), співставлення назв та прізвищ можна стверджувати, що сучасне селище Степанівка є ніяк не іншим населеним пунктом як «деревня Купне». Село Купне вперше згадується під 1744 роком, а основою перших поселенців стало населення села Горни, яке існувало поряд аж до останньої згадки як окремий населений пункт до 1770 року [6, арк. 80 зв.], а на картах Сумського повіту до 1783 р. Найімовірніше, що Купне (Стефанівка) з часом просто поглинуло сусідні Горни.

Щодо Стефано-Савваїтійської церкви села Купне та Стефано-Савваїтійської церкви с. Стефанівка (Степанівка), то вони є однією і тією ж інституцією.

Таким чином, датою заснування селища Степанівка є перша письмова згадка у переписі Сумського повіту за 1744 р. Щодо засновників (осадників) Купного, то це, безперечно, рід Кондратьєвих. Щодо конкретики, то ним може бути як полковий осавул Сумського полку Іван Іванович Кондратьєв, який володів

Горнами та іншими населеними пунктами на 1732 р., так і перша зафіксована власниця Купного – його вдова Уляна Кирилівна Кондратьєва, яка розпоряджалася майном покійного чоловіка разом з синами Степаном та Федором, які на той час були малолітніми [8, арк. 365 зв.]. Подальша історія розвитку села Степанівка (Купне) невід’ємно пов’язана з іменем Степана Івановича Кондратьєва, який по смерті матері став власником не тільки села Купне, а й поселень Терешківки, Ульянівки, Вирів, Старого Низу, Пушкарівки, тощо. Саме з іменем Стефана Івановича Кондратьєва пов’язаний процес трансформації назви з Купного в Стефанівку – Степанівку.

Таблиця 1.

Співставлення населення за різними переписами							
1732 р. Горни		1744 р. Горни		1744 Купна		1771 р. Степанівка	1782 р. Степанівка
дворів	хат	дворів	хат	дворів	хат	73 двори	200 дворів
27	54	36	59	48	52		
		25 родин (27 хат) за переписом 1732 р. з Горнів		21 родина (23 хати) за переписом 1732 р. з Горнів		24 двори на 1744 у Горнах	31 двір на 1744 у Купному
						148 дворів прослідковуються у відомостях 1771 р.	49 дворів прослідковуються з перепису 1732 року

Наймовірніше, що церква в селі Купне була побудована та освячена саме на честь небесного покровителя Степана Івановича Кондратьєва – Стефана Савваїта, а перша згадка про неї датується 1748 роком [5, арк. 37]. Враховуючи даний факт, можна дійти висновку, що назва села з Купне була замінена на Стефанівка саме на честь власника села. Необхідно звернути увагу, що назва Купне та Стефанівка паралельно вживаються у документах 1740-х і до середини 1750-х років. Саме з середини 1750-х років утверджується назва Стефанівка, яка поступово трансформується у розмовний варіант Степанівка [4].

Враховуючи вищевикладений матеріал, ми доходимо певних висновків. Сучасне селище Степанівка мало початкову назву

Купне, яка трансформувалася у Стефанівку – Степанівку. Дата першої згадки про село 1744 р. Першою зафіксованою власницею, а по суті засновницею, є Уляна Кирилівна Кондратьєва. Сучасна назва походить від імені власника села Степана Івановича Кондратьєва, який є будівничим першої церкви, названої знову ж на його честь. Зміна назви церкви з Стефано-Савватіївської на Георгіївську в XIX ст. є наслідком зросійщення та заміною місцево шанованих святих на «більш шанованих» в росії святих.

Джерела та література

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Спр.27. Арк. 708 – 740 зв.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область / АН УРСР. Київ, 1973. 693. фот. : іл.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Ф. 380. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 670 – 676.
4. ЦДІАК. Ф. 1977. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 43 – 46 зв., 218 – 219 зв., 329 – 331 зв.
5. ЦДІАК. Ф. 1977. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 37 – 38 зв.
6. ЦДІАК. Ф. 1977. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 78 – 83.
7. ЦДІАК. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 291 – 318.
8. Російський державний архів древніх актів (РДАДА). Ф. 350. Оп. 2. Спр. 3457. Арк. 365 зв. – 372, 522 – 531 зв.

Бережна Світлана Вікторівна

*доктор філософських наук, професор
проректор з наукової, інноваційної і
міжнародної діяльності;
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди*

Дьякова Олена Василівна

кандидат історичних наук, доцент

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТІ БОРИСА ГМИРИ

Україна багата на талановитих людей, серед яких чимало співаків. У ХХ столітті яскравою зіркою оперного мистецтва був Борис Романович Гмиря, 120-річчя якого відзначалося у серпні 2023 року. Борис Романович Гмиря народився 23 липня (5 серпня) 1903 року у м. Лебедині Харківської губернії (наразі – Сумська область) у багатодітній родині. Його батько був майстром на всі руки: міг шити, класти печі тощо. А мати шила різноманітні речі.

У своїх спогадах Борис Романович писав: «про те, як я видав перший крик – чи це був вокальний звук, чи це був голос того, хто з'являється в житті і вимагає життя, як усі, хто з'являється на світ. Але це був звук досить сильної пронизливості і, думаю, на

достатній вокальній опорі, яка відтоді й стала мені дороговказом у моїх вокальних справах» [1, с. 12]. А взагалі у родині співали усі: «батько, мати, брат Іван Романович з восьми років співав у церковному хорі, сестра Анастасія Романівна також співала все своє недовге життя у церковному, а потім у «радянському» хорі солісткою, тобто виконувала всі сопранові сольні партії» [1, с. 12]. Родина жила дуже бідно, тому після закінчення церковно-приходської школи у 1914 році Борис Романович став працювати: до 1917 року він був посильним з'їзду мирових суддів м. Лебедина. Під час революції та після неї юнак працював на різних підприємствах рідного міста, а також у Севастополі та на Полтавщині. Він засвоїв професії матроса, кочегара, вантажника.

Ще у Лебедині Борис Романович став відвідувати гурток художньої самодіяльності. Своім головним вчителем співу Б. Гмиря вважав життя. Однак зізнавався, що у невеличке українське містечко у роки революції, рятуючись від голоду в Петрограді, приїхало багато досвідчених співаків. «Нас, учасників самодіяльності, вони вчили, як у справжній студії акторської майстерності. Були уроки міміки, дикції, пластики, історії та просто цікаві бесіди з людьми, які добре знали закони сцени та театральне життя. Хто вони були, ці артисти з Петрограда не пам'ятаю, але тепер я розумію – для нас вони були просто скарб. Мені пощастило: багатьом з того, що тепер потрібно на сцені, я опанував ще тоді. Усе це стало в нагоді потім, у моїй творчій діяльності» [1, с. 29].

1927 року Борис Романович вступив до товариства «Геть неписьменність» у м. Решетилівка Полтавської області. Тоді він зрозумів, що для покращення життя слід отримати освіту. Цього ж року юнак поступив на робітничий факультет Харківського інженерно-будівельного інституту, який закінчив 1930-го і відразу став студентом даного вишу. Під час навчання Борис Романович співав в самодіяльному колективі інституту. Він згадував, що студенти дуже полюбили співати і на перервах між лекціями, і в гуртожитку часто лунали пісні, а коли хлопці втомлювалися від вивчення наук, брали гітару і просили Б. Гмирю поспівати.

Усі були у захваті від його виконання. Тоді юнак вирішив професійно навчатися співати. Він звернувся за консультацією до професора консерваторії Павла Васильовича Голубєва. Професор був здивований, що прохач не знає нот, але, звернувши увагу на голос, вирішив з ним все ж таки займатися. Бентежив П.В. Голубєва і вік чоловіка, адже останньому вже йшов тридцять перший рік. Тому професор порадив Борису Романовичу закінчити

інститут, бо «спеціальність інженера не завадить». Після бесіди із професором Гмиря почав займатися вокалом у Будинку пролетарського студентства («Пролетстуді»), де Павло Васильович проводив заняття з учасникам художньої самодіяльності з вокалу. Також Б. Гмиря відвідував підготовчі курси, на яких викладав П. В. Голубєв. Незабаром професор став давати Борису Романовичу уроки на дому, готуючи таким чином до вступу до консерваторії. Займався професор із чоловіком безкоштовно.

У вересні 1935 року відбулося прослуховування у консерваторії. Результат перевершив усі очікування. У протоколі прослуховування голосових даних було зазначено, що «під час виконання тов. ГМИРЯ виявив видатний сценічний голосовий матеріал (високий бас) виняткового гарного тембру і велику музичну культуру. Комплекс всіх даних майбутнього співака дає цілковиті підстави про потрібність подальшого навчання тов. ГМИРЯ саме в м. Харкові у свого професора П.В. ГОЛУБЕВА, де він за спостереженням кафедри зробив великий успіх. Особливо потрібно прийняти до уваги, що тов. ГМИРЯ має дефіцитний для вокального «ринку» род голосу – бас, який в недалекому майбутньому з'явиться дуже цінним вкладом у колектив любого з оперних театрів ССРСР» [цит. за: 1, с. 31].

Слід зазначити, що на той час навчатися у двох вишах не дозволялося. Щоб надати можливість Борису Романовичу отримати дві вищі освіти, П.В. Голубєв особисто звернувся до Наркомату освіти з проханням дозволити Б.М. Гмирі навчатися і в інженерно-будівельному інституті, і в консерваторії. Професор пройшов усі інстанції і дійшов до самого наркома освіти УСРР. Під час розмови Павло Васильович переконує М.О. Скрипника, що молодика «не тільки можна, але конче потрібно вчитися співу» [1, с. 33]. В результаті такого клопотання Б.М. Гмиря особисто зустрівся із наркомом освіти. Про цю зустріч співак згадував так: «Микола Олексійович його запитав: «То ви, Борисе Романовичу, хочете спочатку будувати театри, а потім там співати?» На що Гмиря відповів: «А хоча б і так!» – «Ну що ж, вам успіхів: будуйте і співайте на славу нашого народу!»» [1, с. 33]. Так за дозволом М.О. Скрипника, наркома освіти УСРР, Б.Р. Гмиря став одночасно навчатися в інженерно-будівельному інституті і в консерваторії.

Після закінчення інженерно-будівельного інституту Борис Романович працював у 1936-1937 рр. молодшим науковим робітником у Харківському науково-дослідному інституті споруд. Ймовірно, держава втратила видатного інженера. Адже він отримав червоний диплом і запрошення продовжити навчання в

аспірантурі. Усе життя він залишався фахівцем інженерної справи. Існують свідоцтва, що навіть у подальші роки, коли Б. Гмиря був народним артистом СРСР, до нього звертались за консультаціями з питань будівництва та архітектури деякі інститути та організації Києва [1, с. 36].

Консерваторію Борис Романович закінчив за два роки. Адже те, що інші студенти опановували роками, він засвоював за місяць або навіть за кілька тижнів чи днів. Дипломною роботою молодого співака стало виконання партії Бориса в опері М. Мусоргського «Борис Годунов» [1, с. 41]. Його виступ був відзначений позитивними рецензіями у місцевій пресі [1, с. 42]

Не дивлячись на успіхи на інженерній ниві, любов до пісні переважила. З 1936 року, ще будучи студентом консерваторії, він почав творчу кар'єру у Харківському оперному театрі. У грудні 1938 року Б. Гмиря взяв участь у Всесоюзному конкурсі вокалістів і отримав другу премію (першу не надали нікому), а також запрошення до Большого театру, Ленінградського і Мінського оперних театрів. Однак співак відмовився від заманливих пропозицій і повернувся до Харкова. Утім у Харкові він затримався ненадовго – 1939 року Б.Р. Гмиря погодився на пропозицію Київського оперного театру. Цього року від переїхав до української столиці. Тим не менш дуже часто приїздив до Харкова, де у нього залишилось багато друзів.

Отже, Борис Романович Гмиря прожив у Харкові 12 років (з 1927 по 1939 рік). І цей період його життя був дуже важливий. Саме у цей час він отримав освіту і почав професійно виступати на сцені. І хоча співак вирішив продовжити кар'єру в Києві, він не поривав зв'язків із Харковом, адже тут у нього залишились учителя, колеги, друзі, з якими він зустрічався і листувався протягом всього життя.

Джерела та література

1. Гмыря Б. Р. Дневники. 1936-1969 / сост. и авт. сопроводительных текстов А. В. Принц; худож.-оформитель О. Н. Артёменко. Харьков: Фолио, 2010. 880 с.

Берест Юрій Михайлович
*науковий співробітник,
Охтирський міський краєзнавчий музей*

МИХАЙЛО ГОРВАТ ЯК ФУНДАТОР АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ОХТИРСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Першими дослідниками археологічного минулого Охтирського району були відомі науковці дореволюційної доби: професор Харківського університету Дмитро Багалій [1; 2], археологи Василь Данилевич [7; 8], Катерина Мельник [11; 12; 25, с. 209], Василь Ляскоронський [10], Іван Зарецький [1, с.78–79], український археолог і музейний діяч, доктор історичних наук Михайло Рудинський [21; 22; 4] та інші.

Новий етап дослідження археологічних пам'яток Охтирщини пов'язаний з періодом бурхливого розвитку української історичної науки у 20-30-х роках ХХ століття, тоді ж розпочалося утворення повітових музеїв Слобідської України та відбувалося формування їх тематичних колекцій [17, с. 259, 272– 273; 29, с.184 – 190]. Починаючи із середини 20-х і до кінця 30-х років ХХ століття організацію діяльності зі створення археологічної колекції та поповнення музейних фондів Охтирського музейного закладу взяв на себе його перший офіційний завідувач Михайло Михайлович Горват [30, с. 128].

Загалом історія формування археологічних колекцій краєзнавчих музеїв Сумщини у 20-х-30-х роках ХХ століття є маловідомою сторінкою в історії української археології, а однією із небагатьох робіт на дану тему є дослідження Анни Яненко, у якій авторка окреслює основні етапи утворення та укомплектування цих колекцій на основі архівних матеріалів [29; 30]. Музейними археологічними колекціями Сумської області, окрім колекції Охтирського музею, також займалася Наталія Німенко [18; 19].

Основною метою публікації є виявлення та часткова атрибуція археологічних експонатів, які надійшли до Охтирського музею під час формування його археологічної колекції, та моніторинг їхнього стану збереженості і наявності.

Джерелами з дослідження історії виникнення та формування археологічної колекції Охтирського музею є: комплекс архівних документів про стан музеїв УРСР Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК) та звіт М. М. Горвата, поданий ним у 1929 році [15; 16]; його ж повідомлення про діяльність Охтирського музею у журналі «Краєзнавство» [6]; музейне експозиційне фото

30-х років ХХ століття, на якому зображені археологічні артефакти, які були віднайдені науковими співробітниками Охтирського музею під керівництвом Михайла Горвата [16]; музейна облікова документація (книги надходжень) і, власне, самі предмети колекції.

Відомостей про життєвий шлях М.М. Горвата маємо небагато: народився у містечку Первомайськ у 1898 році, працював в Охтирському музеї у 20 – 30-х роках ХХ століття та мав спеціальність «...яко музейного робітника по фаху» [27, с. 247; 6, с. 78]. Коли саме Михайло Горват очолив музей невідомо, але у журналі «Краєзнавство» № 6 –10 за 1928 рік знаходимо невеличке повідомлення про зародження та діяльність Охтирського музею за його авторством, а отже, ймовірно, у цей рік він уже розпочав керувати даним закладом [6, с. 78]. Михайло Горват був не першим, хто розпочав збір старожитностей для Охтирського музею, та все ж таки провідна роль у створенні археологічної колекції у зібранні Охтирського музею належить його першому завідувачу – М.М. Горвату. Саме за його повідомленням Охтирський районний музей місцевого краю фактично розпочав свою діяльність 15 жовтня 1929 року. І хоча для діяльності нового музею був розроблений план на 1928 – 1930 рр., у якому, окрім обліку та охорони пам'яток культури, передбачалося формування музейної колекції – «підготування матеріалів до майбутнього музею», колекція археологічних артефактів створювалася завідувачем М.М. Горватом протягом усього періоду його діяльності на цій посаді [6, с. 78]. Для поповнення фондів музею Михайло Михайлович особисто брав участь в археологічних дослідженнях: керував проведенням археологічних розвідок у місті та районі, організовував розкопки, коли це було потрібно, займався придбанням старожитностей у місцевих жителів тощо. Під час своєї директорської каденції Михайло Горват неодноразово виїздив на огляд пам'яток археології, маючи від відповідного комітету дозвіл на проведення розвідок в Охтирському та Кириківському районах [16, арк.1].

У фондах Інституту археології України при АНУ серед численних архівних справ, присвячених роботі ВУАК у 20-х – 30 рр. ХХ століття, збереглися й документи, які висвітлюють археологічні аспекти діяльності Охтирського музею. Особливо змістовним стосовно даної теми являється звіт його завідувача про проведення археологічних розвідок у 1929 році. Цей невеликий за обсягом комплекс документів складається із доповідної записки Михайла Горвата щодо причин невиконання плану археологічних

досліджень у 1929 році, яка була надіслана до Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН і до відповідного відділку НКО УСРР; археологічного звіту про виконання роботи по відкритому листу № 274 на двох аркушах; експозиційного фото та запрошення відвідати музей [16].

Перебуваючи на посаді керівника музейної установи у місті Охтирка, Михайло Горват паралельно обіймав посаду голови Районної комісії охорони пам'яток культури, що давало йому додаткові можливості для поповнення археологічної колекції музею [16, арк. 1]. Першим експонатом даної колекції, що датований 1928 роком, стала підбірка із 24 бронзових наконечників стріл скіфської доби, яка була знайдена Михайлом Горватом поблизу села Хухра в урочищі Колода Січка на лівому березі річки Ворскла [23]. Наконечники датуються V– IV ст. до н. е. [13, с. 25, табл. 8; 14, с. 144]. Цього ж року у с. Литовка Охтирського району, проводячи забір піску для місцевої школи, жителями села виявлено кам'яну сокиру бронзової доби, яку бачимо внизу у самому центрі експозиційної світлини. Місце знахідки було оглянуте співробітниками музею на чолі з Михайлом Михайловичем та відібрано у фонди кілька неорнаментованих фрагментів кераміки, але подальшому проведенню розкопок завадила місцева влада [16, арк. 4]. І хоча Михайло Горват помилково визначив сокиру як неолітичну, під час порівняння співпали навіть вага артефакту та його розміри, що може свідчити про детальний науковий підхід колишніх співробітників Охтирського музею до важливої справи укомплектування і попереднього аналізу тогочасної археологічної колекції. За даними сучасних досліджень, сокира-молот хронологічно відповідає періоду середньої бронзи і може розглядатися як атрибут високого соціального статусу представників катакомбної культури [5, 27, рис. 44; 9].

Станом на 1 січня 1929 року археологічна колекція в Охтирському музеї була репрезентована археологічною мапою Охтирщини; планами 12 городищ, які знаходяться на території району [6, с. 79]; планами неолітичних станцій поблизу сіл Хухри, Українки та Буймерівки Охтирського району та 7 планшетами знахідок з них [15, арк. 7].

Протягом травня – листопада 1929 року Михайло Горват провів польові археологічні дослідження у самому місті Охтирка, але знахідок у фондах музею не виявлено; склав план печер Свято-Троїцького монастиря; здійснив огляд околиць села Буймерівка Охтирського району. Саме тоді, під час проведення рятувальних робіт від знищення сосновими насадженнями неолі-

тичної стоянки, музейним співробітникам під керівництвом М. Горвата вдалося поповнити фонди музею гарно орнаментованою керамікою та пряслем мідно-кам'яної доби [16, арк. 3]. Розвідка піскових дюн поблизу села Зарічне (Українка Охтирського району) поповнили археологічну колекцію музею двома пряслами, бронзовими наконечниками стріл та керамікою скіфського часу [16, арк. 3]. Також до музейного зібрання у 1929 році надійшли неолітичні крем'яні знаряддя у кількості 31 шт. Серед них знаходились подарований Харківським історичним музеєм нуклеус (передано з Волині), ніж-скребок з території Ізюмщини (урочище Бондариха), а всі інші артефакти доби неоліту були віднайдені співробітниками музею біля села Хухра, на місці висохлих озер в урочищах Колондирь та Лисакове. До колекції додалися відщепи, вістря стріл, сокира, списи та ножеподібні пластини з кремнію і кварциту та «безліч начиння типового для неоліту [24, 20 арк. 20, 16, арк. 3].

На північно-західній околиці м. Охтирка музейними співробітниками було виявлено ще одну неолітичну стоянку та селище доби пізньої бронзи, знято детальний план та накреслено стратиграфію дюнних нашарувань. Найімовірніше, співробітники музею провели там невеличкі розкопки. Окрім неолітичного матеріалу, було знайдено вістря стріл та браслет, виготовлені із бронзи, кілька фульгуритів [16, арк. 4].

Інформації про подальшу діяльність завідуючого Охтирським музеєм М.М. Горвата у справі поповнення фондів предметами археологічними у період з 1930 по 1938 рр. наразі маємо небагато: у 1931 та 1935 роках співробітники здійснили кілька розвідок території Немирівського городища та привезли звідти кілька знахідок: жіночий бронзовий браслет, 2 бронзових бубонця, ціле та 4 уламки бронзових кілець, а з розвідки дюн поблизу села Буймерівка – 3 цілі та 1 уламок скляних намистин. Усі знахідки є в наявності [24, арк. 25].

Окремої уваги заслуговує факт офіційного засвідчення Михайлом Михайловичем випадків пограбування археологічної спадщини Охтирщини. У своєму звіті за 1929 рік він зазначає: «Повідомлено уповноваженим ДПУ, що невідомо ким розкопано курган. Виїзд на місце, хто копав не виявлено. Так само не знайдено ніяких речей. По характеру копання видно, що роботу провадила людина знайома з Археологією (хрестоподібний розріз)» [16, арк. 3]. Із пограбованого кургану співробітникам Охтирського музею вдалося зібрати для археологічної колекції кілька уламків слов'янської кераміки. А вже незабаром, у червні

цього ж року, безпосередньо Михайлом Горватом було зупинено пограбування Немирівського городища, яке зухвало вчинялося «якоюсь екскурсією з дачників». Цього разу археологічна колекція музею поповнилася елементами кількох жорен [16, арк. 3]. З архівної справи стало відомо, що лист від ВАУК мав також охоронний характер і надавався для дослідження пам'яток, яким загрожує руйнація. До того ж утримувача цього листа зобов'язували проводити облік пам'яток археології та складати на них відповідну облікову документацію (картки та анкети) [15, акр. 11].

Серед інших документів ВАУК, які зберігаються в Інституті археології НАНУ, знаходиться й унікальна світлина із зображенням тогочасної археологічної експозиції Охтирського музею, яка складалася із предметів археології, що поповнили музейні фонди протягом 1928 – 1930 років ХХ століття (див. фото 1).

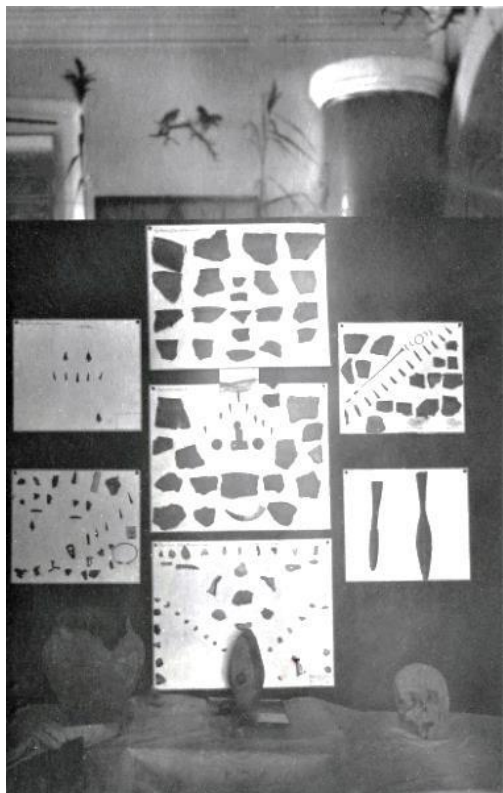

Фото 1.

Археологічна колекція М.М. Горвата в експозиції Охтирського районного музею місцевого краю (фото М.М. Горвата, 1929 рік).

Завдяки зіставленню експонатів на світлині та переліку знахідок у звіті із наявним археологічним музейним матеріалом, вдалося встановити, що археологічна колекція, фундатором якої був Михайло Горват, збереглася і до сьогодні. Певно цьому сприяв той факт, що завдяки старанням наступних поколінь співробітників Охтирського музею з експонатів даної колекції було сформовано вміст кількох дерев'яних експозиційних боксів, а окремі археологічні артефакти стали основою постійних музейних експозицій середини ХХ – початку ХХІ століть (див. фото 2).

Вірогідно, про збереження археологічної спадщини М.М. Горвата подбав старший науковий співробітник музею Вільям Воліс, який у 50–60-х рр. минулого століття опікувався розвитком історичної науки на Охтирщині та займався дослідженням її давньої історії [3]. Окрім цього, археологічне зібрання Охтирського міського краєзнавчого музею вдалося повністю врятувати від знищення під час російського вторгнення та боїв за місто Охтирку навесні 2022 року та перевезти на нове місце, де сьогодні тимчасово розміщуються музейні фонди. Колекція ретельно запакована та підготовлена до повторної евакуації у разі необхідності.

Під час проведення інвентаризації врятованих експонатів у 2022–2023 роках з'явилася гарна можливість визначення загального об'єму і стану збереженості археологічної колекції, яка збиралася Михайлом Горватом. Її дослідження дає можливість атрибутувати 154 предмети археології, які були занесені у фонди Охтирського музею за часів діяльності М. М. Горвата. Колекція складається переважно із керамічного матеріалу, виробів із каменю, бронзи та заліза. Загальний стан збереженості задовільний, вона має деякі втрати, не пов'язані із сучасними подіями. Не всі експонати колекції були отримані науковими співробітниками музею під час розвідок та розкопок у місті чи районі. Значна їх частина була просто передана місцевими жителями у дарунок. Так, наприклад, наконечник козацького списа, зазначений завідувачем Охтирського музею як «випадкова знахідка по різних місцях району» (на Фото 1 справа), подарував музею колишній вчитель фізики ЗОШ № 1 Юрій Траскін. Наконечник можна атрибутувати як спис скіфського часу з лавролистим пером [13, 37, 102]. Під час огляду археологічної колекції у 2022 – 2023 роках було ідентифіковано цілу низку предметів, зібраних та занесених у фонди М.М. Горватом: кераміку неолітичної та бронзової доби; ранньоскіфську кераміку; орнаментований бронзовий браслет, який орієнтовно можна віднести до XII – IX століттям до н.е.; частину скляного намиста з дюнної станції поблизу с. Буймерівка (розвідки 1935 р.); жіночі прикраси та уламок слов'янського жорна з Немирівського городища (розвідки 1935 р.); дві підкови до жіночого взуття, ймовірно, XVIII століття (знахідка 1932 р.); закам'янілий уламок рогу лося (1929 р.); прорізні бубонці XII ст.; набір давньоруських гудзиків-гирьок та інший слов'янський інвентар; колекцію козацьких люльок (XVII – XVIII ст.), подарованих мешканцями Охтирки у період з 1929 по 1935 рр.; цвяхоподібну шпильку скіфського часу, яку М. Горват атрибутував як шило,

датуємо VI – п. п. V ст. до н.е. та інші [20, с. 12, 92; 28, с. 247, 254].

Гончарний горщик волинцівської культури, який бачимо на світлині в експозиції Охтирського музею, ліворуч від кам'яного молота, зберігся і до сьогодні, а його фото було опубліковане у 2018 році сумським археологом Володимиром Приймаком та атрибутовано періодом VII – п. п. IX ст.[26]. Стан більшості предметів колекції можна визначити як задовільний, деяких – як незадовільний, частина археологічних артефактів потребує додаткових досліджень і реставрації (див фото 2).

Фото 2. Археологічна колекція М.М. Горвата в експозиції Охтирського міського краєзнавчого музею (фото Ю.М. Береста, 2023 рік).

Таким чином, узагальнюючи інформацію про діяльність Охтирського музею у період формування його археологічних колекцій, варто відзначити неабияку роль науковця та завідувача даного музею Михайла Горвата. Він був не тільки професійним істориком та краєзнавцем, але й одним із перших охтирських археологів, які у 20 – 30-х рр. ХХ століття, окрім наукових досліджень, переймалися ще й збереженням археологічної спадщини для майбутніх поколінь. Михайло Михайлович Горват стояв біля витоків розвитку музейної справи на Охтирщині, а за його плідної діяльності фонди музею поповнилися більш ніж сотнею археологічних експонатів, що прямо пов'язані з історією краю, хронологічно охоплюючи період від кам'яної доби й до козацьких часів.

Джерела та література

1. Багалій Д.И. Общий очерк древностей Харьковской губернии. Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1890. Харьков.1890. Выпуск 4. С. 76–92.

2. Багале́й Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. 1905. Т. 1. 751 с.
3. Берест Ю.М. Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс. *Нові дослідження козацьких пам'яток в Україні*. Випуск 29. Ніжин. 2020. С. 294 – 299.
4. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Про молододосліджений період життя М.Я. Рудинського (М.Я. Рудинський і Охтирщина). *Михайло Рудинський і Полтавський музей : зб. наук. пр.* Полтава: Дивосвіт, 2017. 192 с.
5. Берестнев С.И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). Харьков: Амет, 2001. 264 с.
6. Горват М.М. Організація Охтирського краєзнавчого музею. *Краєзнавство*. 1928. № 6 –10. С. 77 – 80.
7. Данилевич В.Е. Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губернии. *Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. 751 с.
8. Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии (совместная экскурсия Е.Н. Мельник и В.Е. Данилевича). *Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 411-433.
9. Дубяга А.П. Колекція кам'яних сокир катакомбної спільноти з фондів Слов'янського краєзнавчого музею. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Вип. 1. С. 32-33.
10. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья. Москва, 1911. 82 с.
11. Мельник Е.Н. Археологические раскопки в Ахтырском и Купянском уездах Харьковской губернии: крат. излож. докл. *Известия XII Археологического съезда в Харькове*. Харьков, 1902. С. 182-184.
12. Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900-1901 г. *Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 673-702.
13. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*. Москва: Наука, 1964. Вип. 1-4. 113 с.
14. Каравайко Д.В. Наконечники стріл з пам'яток скіфського часу Середнього Посейм'я. *Феномен Більського городище – 2022*. Київ-Котельва. 2022. 284 с.
15. Науковий архів Інституту Археології Національної Академії Наук України (НА ІА НАНУ) Ф. ВАУК. Спр. 275. 51 арк. 1 – 24
16. НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 327-5. 4 арк.
17. Наукові установи та організації УСРР. Харків: Друга друкарня ім. В. Блакитного. 1930. 440 с.
18. Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень на Сумщині у 20-х роках ХХ століття. *Сумська старовина*. 2006. № 20. С. 53 – 67.
19. Німенко Н.А. Становлення музейної справи в Україні у 20-х роках ХХ ст. (на прикладі Роменського краєзнавчого музею). *Сумська старовина*. 2014. № 45. С. 65 – 76.
20. Петренко В.Г. Украшения Скифии. *Свод археологических источников VIII – III до н.е.* Москва: Наука, 1978. Вип. Д1-4. 143 с.
21. Рудинський М.Я. Дюнні станції неолітичної доби з побережжя Ворскли. *Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1920. Вип. 1.

22. Рудинський М.Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. Київ: УАН (Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, відділ антропології та передісторії), 1926. 15 с.
23. ОМКМ КН ДР-1.
24. ОМКМ ІК № 1. 1948 р. 49 арк.
25. Скирда В.В. Сіверянська проблематика на археологічних з'їздах. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 206 – 213.
26. Старожитності Лівобережжя Дніпра. Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. 372 с.
27. Тинченко Я.Ю. Книга учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины в 4-х тт. Харків: Сага, 2011. Том I. 483 с.
28. Шрамко І.Б. Металеві вироби з розкопок зольника 7 Західного Більського городища (Дослідження П.Я. Гавриша). *Археологічні дослідження Більського городища – 2019*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. 338 с.
29. Яненко А. Археологічні колекції музеїв Північного Лівобережжя в 1945 – 1946 роках у контексті історії музейної археології міжвоєнного періоду. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 14 (21). С. 179 – 195
30. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 368 с.

Біліченко Лідія Сергіївна

магістр історії

Чорноморського національного університету

ім. Петра Могили (м. Миколаїв)

ІСПАНСЬКА «БЛАКИТНА ДИВІЗІЯ» НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, здавалося, повинні бути усунуті всі перешкоди для офіційного вступу Іспанії у війну за держав «осі». Німецькі дипломати та численні іноземні спостерігачі вважали, що Франко відкине всі сумніви і Мадрид з хвилини на хвилину стане активною стороною, що воює.

Спробу подолати тимчасове охолодження в германо-іспанських відносинах було зроблено іспанською стороною після 22 червня 1941 р. У листі до Гітлера Ф. Франко висловив «найбільше задоволення» у зв'язку з початком боротьби проти більшовизму і співчував Німеччині, яка вступала в нову і важку війну. Він стверджував, що напад Німеччини на Радянський Союз «викликав ентузіазм» в Іспанії. Мадрид звернувся до Берліна з проханням дати можливість добровольцям із членів фаланги взяти участь у боротьбі проти ворога, але з деякими застере-

женнями: Цей жест солідарності робився, зрозуміло, незалежно від домовленості про повний і остаточний вступ Іспанії у війну на боці осі. Таким чином, Франко знову вдалося уникнути офіційного оголошення війни СРСР і вступу в Другу світову війну, чого наполегливо домагався від нього Гітлер. Через два дні від німецького уряду надійшла відповідь про задоволення пропозиції про формування добровольців фаланги.

У другій половині серпня 1941 р. «Блакитна дивізія» рушила в дорогу й у середині жовтня 1942 р. прибула на фронт у район Новгороду. Однак навіть в офіційних документах вона надовго зберегла свою первісну назву, хоча ніхто з її військовослужбовців уже не носив блакитних сорочок та червоних беретів. Дивізія була сформована в найстисліші терміни. Мотивація у людей, які бажають вирушити на Східний фронт, була різною: від бажання помститися за загиблих у громадянській війні близьких до прагнення втекти або дезертирувати завдяки дивізії; були навіть люди, які щиро бажали спокутувати своє республіканське минуле. Багато хто керувався корисливими міркуваннями – військовослужбовці дивізії отримували пристойну на той час платню в Іспанії та німецьку платню.

З'являлася інформація, що дивізія була сформована із не найкращих членів іспанської нації. Новий іспанський посол у Берліні граф Майальді заявив представникам преси, що іспанська «Блакитна дивізія», що бореться на Східному фронті, не є «відбросами громадянської війни, як це стверджує англо-саксонська преса, а сформована з найкращих людей Іспанії. Це палка молодь, яка стала на бік Німеччини, оскільки вона відчуває глибоку солідарність із націонал-соціалістською державою. Але ми стоїмо не лише на боці Німеччини, ні, ми стоїмо на боці націонал-соціалістської робочої партії та її верховного керівника; ми знаємо, що необхідна поразка ворогів Німеччини, щоб Іспанія могла стати великою і вільною нацією, і що докорінні зміни в політичній та економічній сферах, зроблені фалангізькою революцією, можуть бути завершені лише після остаточної перемоги німецького націонал-соціалізму» [2, с. 2].

Командиром дивізії було призначено генерала Муноза Гранде. Свою першу вагому перемогу дивізія отримала 1 серпня 1942 р., коли під Волховом іспанська «Блакитна дивізія» відбила радянські атаки з великими втратами для більшовиків. Усі радянські атаки на німецькі передові позиції на правому боці Волхова були відбиті частково в завзятих рукопашних боях. На фронті оточення Ленінграда радянські частини намагалися тан-

ками атакувати німецькі лінії. З 8 атакуючих танків 7 було знищено, а 8 повернув назад, але був підбитий і залишився на дорозі. Авіація знищила багато радянських батарей [5, с. 1].

За бої під Волховом на засіданні Ради Міністрів Іспанії було ухвалено рішення присвоїти звання генерал-поручика командирі іспанської «Блакитної дивізії», Мунозу Гранде. На цьому ж засіданні було ухвалено важливе рішення щодо мобілізації приватних підприємств [4, с. 4].

З цієї нагоди Муноз Гранде прибув до Мадриду північним експресом. Генерал був зустрінутий величезним натовпом і був офіційно запрошений відвідати представників уряду, військових кіл і фаланг [3, с. 2].

З серпня 1942 р. «Блакитна дивізія» була перекинута під блокадне кільце Ленінграду. На початку 1943 р. з Іспанії під Ленінград виїхав новий контингент іспанської «Блакитної дивізії» чисельністю в 1294 осіб. Між ними знаходилися 50 офіцерів і 42 субофіцерів [6, с. 2].

Німецький військовий кореспондент подав наступний опис участі іспанської добровольчої у боях на Східному фронті: «Дивізія іспанських добровольців знаходиться на східному фронті другу зиму. У боях на південь від Ладозького озера на передових позиціях знаходився батальйон іспанської Блакитної дивізії. Ця частина мала першою відбити масові атаки радянських військ. Внаслідок переважної, принаймні в 10 разів, чисельної переваги, радянським військам вдалося вклинитися в німецькі позиції, але цей клин був знищений запеклою контратакою іспанських легіонерів. У лісах на південь від Ладозького озера під вогнем сотень радянських батарей, за жорстоких морозів, іспанські гренадери витримали свій іспит. Відповідно до задуманого у великому масштабі наступу, радянське командування передбачало розірвати обручку перед Ленінградом. в якому знаходилася ділянка фронту, зайнята іспанськими добровольцями. Після найжорсткішої артилерійської підготовки, ввівши в бій у невеликому просторі велику кількість танків, радянська піхота безперервно вела атаки на батальйон іспанських гренадерів» [1, с. 4].

Перелом, що намітився в ході Другої світової війни, і розгром «Блакитної дивізії» під Ленінградом взимку 1943 р. змусили Франко задуматися про її виведення зі Східного фронту. До цього його наполегливо підштовхувала також британська та американська дипломатія. 10 жовтня 1943 р. Іспанія заявила про зміну статусу невоюючої сторони на нейтральну, а ще через два дні було оголошено про відкликання «Блакитної дивізії». Дивізія

зазнала величезних втрат. Це пояснювалися тим, що німецьке командування воліло ставити іспанців на найнебезпечніші та найуразливіші ділянки фронту [7, с. 118-122].

Таким чином, протягом 1941-1943 рр. іспанська «Блакитна дивізія» на боці нацистської Німеччини взяла участь у боях на Східному фронті, зокрема була дислокована під Новгородом та Ленінградом. Однак, через тяжкі людські втрати та під наступом радянських військ дивізія вимушена відступити. Після того, як Іспанія оголосила про нейтралітет у війні, дивізія була офіційно відкликана з Східного фронту.

Джерела та література

1. Голубая дивизия на восточном фронте. *Молва*. 1943. № 98 (31 марта). С. 4.
2. Испанская Голубая дивизия. *Одесская газета*. 1941. №14. (07 декабря). С. 2.
3. Командир испанской «Голубой дивизии» в Мадриде. *Одесская газета*. 1942. №2 72 (20 декабря). С. 2.
4. Командир испанском голубой дивизии повышен в чине. *Одесса*. 1942. № 203 (17 декабря). С. 4.
5. На фронтах России 1 августа 1942 г. *Одесская газета*. 1942. №144 (02 августа). С. 1.
6. Новый контингент Голубой дивизии выехал на Восток. *Буг*. 1943. №49. (08 марта). С. 2.
7. Шкробтак О. Франкістська Іспанія в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 1999. Вип. 1. С. 118-122.

Бовкун Сергій Володимирович

*молодший науковий співробітник
Національний музей космонавтики
ім. С.П. Корольова (м. Житомир)*

ЖИТОМИРСЬКІ АДРЕСИ РОДИНИ ЕЛЬЯСБЕРГІВ

Житомир є батьківщиною не лише головного конструктора перших у світі космічних кораблів Сергія Павловича Корольова, а й ще одного видатного вченого у галузі космонавтики – Павла Юхимовича Ельясберга (1914-1988 рр.), академіка, доктора технічних наук, одного з основоположників балістики ракет та супутників. Саме він безпосередньо займався розрахунками траєкторій польоту першого супутника і багатьох наступних космічних апаратів.

П.Ю. Ельясберг закінчив Київський механічний технікум та

Київський державний університет імені Шевченка. У 1939–1941 роках служив у артилерійському полку Закавказького воєнного округу. В роки Другої світової війни перебував на фронті, мав посаду збройного майстра. Був нагороджений медаллю «За бойові заслуги» та орденом Вітчизняної війни II ступеню [7, с. 9].

У 1940-х-1960-х роках П. Ельясберг працював у науково-дослідному інституті НДІ-4, який займався розробкою та вдосконаленням артилерійських озброєнь. Займався проблемами балістики далекобійних реактивних снарядів, розрахунками траєкторії та балістичних показники польотів. На посаді начальника лабораторії космічної балістики брав участь у організації балістичного забезпечення управління польотом штучних супутників та космічних кораблів. Долучався до роботи над всіма основними тодішніми космічними стартами: запусків штучних супутників різного призначення, пілотованих польотів перших космонавтів, пусків космічних апаратів до Місяця та планет Сонячної системи. За участь в успішному запуску першого штучного супутника у 1957 році Павлу Ельясбергу було присуджено Ленінську премію [2, с. 6].

У 1968 П. Ельясберг вийшов у запас і перейшов з НДІ-4 до Інституту космічних досліджень Академії Наук СРСР, де працював начальником відділу балістики. Паралельно викладав у Московському державному університеті, а з 1963 року став професором кафедри теоретичної механіки. Відтак продовжував займатися теоретичними дослідженнями – залучався до проекту «Венера-Галлей» (запуск космічних апаратів «Вега-1» і «Вега-2») у 1986 році. Помер П. Ельясберг у 1988 році.

Житомирський родовід та дитячі роки П. Ю. Ельясберга дотепер були практично не вивченими. Нові деталі вдалося з'ясувати завдяки отриманим даним з Державного архіву Житомирської області (ДАЖО).

Батьки Павла Ельясберга, Хаїм (Юхим) та Дебора, переїхали до Житомира з Мінська у 1903 році [7, с. 7]. Голова родини з 1903 по 1907 рік роках працював довіреним Житомирського відділення Мінського комерційного банку, а у 1908-1917 роках – довіреним Азово-Донського комерційного банку. В 1912-1914 рр., одночасно з роботою в банку, Юхим Ельясберг працював головою правління «2-го позико-ощадного товариства», а також до 1917 року був гласним Житомирської міської думи [10, с. 3]. Збереглися архівні документи про єврейські погроми в Житомирі в період Громадянської війни. Поміж свідчень очевидців про один з погромів 1919 року згадується прізвище Юхима Ельясберга – котрий неподалік від свого будинку ледве уник загибелі від рук

погромників [8, с. 22].

В Житомирі народилися четверо з шести синів Хаїма та Дебори Ельясбергів: Максим (1905-1995 рр., інженер, головний конструктор виробничого об'єднання імені Свердлова в Ленінграді); Олександр (1907-1984 рр., архітектор, автор цивільних споруд у м. Благовещенську); Симеон (1910-1999 рр., кандидат наук, доцент, завідувач кафедри гідротехніки Далекосхідного державного технічного університету); Павло (1914-1988 рр., вчений у галузі балістики, професор кафедри теоретичної механіки, автор розрахунків траєкторій перших супутників у та космічних кораблів) [3, с. 7].

З матеріалів ДАЖО вперше вдалося встановити адреси, за якими родина Ельясбергів мешкала в Житомирі на початку ХХ століття. Ці адреси вказані у збережених в архіві записах про народження Максима, Павла та Симеона Ельясбергів. Зіставивши ці дані з інформацією у «Пам'ятних книжках Волинської губернії» та «Адресній книзі Житомира за 1913 рік», вдалося встановити місця проживання родини в Житомирі. Власного помешкання Ельясберги не мали – винаймали житло у домовласників. Перша відома їхня адреса -- Вільсько-Шосейна вулиця, 14 (доходний дім Фроїма Юдковича Вакса) [1, с. 104]. Тут народився у 1905 році Максим Ельясберг [4]. Будинок знаходився між нинішньою площею Короленка та вулицею Лесі Українки. Нині на цьому місці стоїть п'ятиповерховий житловий будинок № 52.

Інша адреса, за якою мешкали Ельясберги в Житомирі (у 1906 році) – дім Астахова по вулиці Іларіонівській [9, с. 39]. Будинок зберігся -- нині це вулиця Грушевського, 21. З 1907 року (і до переїзду Ельясбергів до Києва після Громадянської війни) постійною адресою проживання родини в Житомирі був доходний дім Валерії Боніфатіївни Шимон – тодішня вулиця Петербурзька, 36. Вочевидь, саме в цьому будинку 23 травня (за старим стилем) 1914 року народився Павло Ельясберг [6]. Будинок не зберігся до нашого часу. Зараз на його місці розташований п'ятиповерховий багатоквартирний будинок з сучасною адресою -- вулиця Покровська, 34.

В документах ДАЖО, які стосуються родини Ельясбергів, фігурує ще одна адреса -- дім Бикова (Московська, 21). Тут 14 червня 1910 року народився Симеон Ельясберг [5]. Власник будинку в той час -- Микола Вікторович Биков (1869-1942), лікар-ординатор у Житомирській губернській земській лікарні. Дім Бикова на вулиці Московській розташовувався у кварталі між сучасними Київською та Львівською вулицями. В цьому ж будинку

на початку ХХ мешкав юний Михайло Скорульський – майбутній видатний піаніст і композитор (Микола Биков у 1897 році став його вітчимою – другим чоловіком матері Михайла). Цей дім не зберігся – тепер на цьому місці праве крило Центрального універмагу по вулиці Небесної сотні.

Отже, завдяки отриманим архівним даним вдалося з'ясувати точні адреси проживання у Житомирі родини Ельясбергів, а також встановити ймовірне місце народження у Житомирі П.Ю. Ельясберга – одного з творців вітчизняної космонавтики.

Джерела та література

1. Адресная книга города Житомира за 1913 год.
2. Бовкун С. «Доріжка» для першого супутника. *Житомирщина*. 2022. 5 грудня.
3. Бовкун С. Ельясберги в Житомирі: початок ХХ століття. *Житомирщина*. 2023. 27 січня
4. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 67, оп.3, 573, арк. 74-75.
5. ДАЖО. Ф. 67, оп.3, 578, арк. 66-67.
6. ДАЖО. Ф. 67, оп.3, 581, арк. 337-338.
7. Космическая баллистика - от истоков к будущему. Сборник трудов Юбилейного заседания семинара ИКИ РАН по механике, управлению и информатике, посвященного 100-летию со дня рождения П. Е. Эльясберга. Москва, 2015. 288 с.
8. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. Москва, 2007. 1053 с.
9. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год. Житомир, 1906. 548 с.
10. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. Житомир, 1911. 688 с.

Бондарчук Петро Миколайович

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України*

РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УРСР У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ

До горбачовської перебудови релігійна політика в СРСР базувалася на жорсткому державному контролі над релігійною сферою і проведенні тотального атеїстичного виховання. Така ситуація продовжувалася і в перші роки перебування М. Горбачова при владі. У старому атеїстичному дусі була ухвалена на ХХVII партійному з'їзді (лютий 1986 року) програма КПРС. У ній наголошувалося: «Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допус-

каючи образи почуттів віруючих» [9, с. 52]. До найважливішої складової атеїстичного виховання також входило поширення радянських обрядів і звичаїв поряд із підвищенням рівня освіти.

У перші роки правління М. Горбачова продовжувалося і знищення храмів. Наприклад, 1986 року був зруйнований давній храм Св. Трійці у с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області [10, с. 517]. У цей період також були доволі поширені публікації з критикою релігійності, але вони вже втрачали агресивність. До питань віри дедалі частіше почали звертатися у своїх творах радянські письменники.

Переломним моментом у зміні радянської релігійної політики стали заходи до 1000-ліття хрещення Русі й саме святкування. Напередодні, 29 квітня 1988 року, відбулася зустріч М. Горбачова з членами Священного синоду РПЦ і Патріархом Піменом. Під час зустрічі Генеральний секретар ЦК КПРС наголосив на значущості цієї дати для розвитку вітчизняної історії та культури, російської державності. М. Горбачов зазначив, що хоча ленінський декрет відкрив перед Церквою можливість вільної діяльності, проте в сфері державно-церковних стосунків не все було просто. Трагічні події в житті Церкви і держави він пов'язував винятково з культом особи, відступом від ленінських принципів. Проте помилки, допущені щодо Церкви і віруючих, виправляються. Він підкреслив внесок Церкви в боротьбу за мир, ядерне роззброєння, високо оцінив виступи духовенства на підтримку внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, за справедливі відносини між державами, за гуманізм. М. Горбачов пообіцяв, що в новому законі про свободу совісті будуть відображені й інтереси релігійних організацій [4, с. 2–5]. Ця зустріч була переломною у взаєминах між державою і Церквою. Для останньої наступала епоха вільного функціонування. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим в умовах кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки інтелігенції, було змушене йти на поступки, зокрема і в релігійних питаннях. Не останню роль відіграло ставлення Заходу.

Знаковою для РПЦ датою у питанні визнання її заслуг державою стало святкування 1000-ліття хрещення Русі. Офіційні заходи почалися 5 червня 1988 року літургією в Богоявленському патріаршому соборі в Москві. Пізніше святкування відбувалося і в інших містах. У Києві ювілейні заходи тривали впродовж 14–16 червня. У святкуванні взяли участь 170 делегатів Помісного собору, що відбувся у Загорську, 165 запрошених зарубіжних високопосадовців – голів різних церков і керівників міжнародних

релігійних організацій [1, арк. 12]. Після річниці розпочалося швидке звільнення релігії і Церкви від жорсткої опіки з боку держави. РПЦ було передано низку об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника [1, арк. 13]. Але прикметно, що під час зустрічі групи високопосадових діячів РПЦ та зарубіжних гостей із головою президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко остання відкинула ідею створення в республіці національних церков [1, арк. 13].

Після 1988 року багато фахівців з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо у сфері морального виховання. Релігію перестають звинувачувати у формуванні соціальної пасивності [13, с. 12], й у бік Церкви дедалі частіше робляться реверанси. Все це відбувалося переважно під гаслами повернення до ленінських принципів. Особливо чітко ці процеси можна простежити за публікаціями в союзному журналі «Наука и религия» й республіканському журналі «Людина і світ».

Так, у статті В. Танчера під промовистою назвою «За Леніним: Сучасне прочитання ленінської концепції свободи совісті» було поміщено уривок з висловлюванням вождя: «Кожний повинен мати повну свободу совісті не тільки держатись якої завгодно вір, а й поширювати першу-ліпшу віру і міняти віру. Жодний чиновник не повинен навіть мати права питати кого б то не було про віру: це справа совісті, і ніхто тут не сміє втручатись. Не повинно бути ніякої «пануючої» віри або церкви. Усі віри, усі церкви повинні бути рівні перед законом» [12, с. 2]. Український радянський філософ, звичайно, не згадав, що ця стаття з'явилася 1903 року.

У тих моментах, де погляди класиків марксизму-ленінізму були явно антирелігійними, відбувалася спроба їхньої реінтерпретації. Так, А. Єришев відмежовував К. Маркса від формули «релігія – опіум народу», пояснюючи її виникнення тим, що вона з'явилася 1843 року до появи основних філософських та економічних творів К. Маркса, у вступі «До критики гегелівської філософії права», коли йому було лише 24 роки і він перебував під впливом ідей Феєрбаха [7, с. 7]. А зрілий К. Маркс, на думку автора, був вільний від такого підходу до релігії.

Складною в цей період була ситуація з греко-католицькою церквою. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький зауважував, що її реєстрація викликала б серйозний конфлікт, зокрема призвела б до розколу віруючих за релігійно-національною ознакою. А відтак розпочалася б боротьба за сфери впливу, зокрема й за церковні будівлі, масштаби й наслідки якої важко було би прогнозувати. Він також вважав, що це спричинило би

створення легальної бази консолідації антирадянських і націоналістичних настроїв та посилення релігійного, а потім і політичного сепаратизму [2, арк. 7]. Він писав про це до ЦК КПРС наприкінці червня 1989 року [2, арк. 5–7].

Питання про легалізацію греко-католицької церкви остаточно було вирішене під час зустрічі М. Горбачова з Папою Іоаном Павлом II 1 грудня 1989 року у Ватикані [6, с. 13]. Слідуючи вказівкам із Москви, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що греко-католики можуть утворювати та реєструвати свої релігійні громади [2, арк. 49]. Після цього греко-католиками розпочалося масове перебирання храмів РПЦ (колишніх греко-католицьких).

Однією із знакових подій релігійного життя в УРСР цього періоду стало відродження УАПЦ. На відміну від УГКЦ, ця церква не мала в УРСР жодних інституційних, в т. ч. підпільних, структур. Відродження УАПЦ відбулося в кілька етапів. На початку 1989 року було створено Ініціативний комітет відродження Української автокефальної православної церкви. 19 серпня 1989 року було проголошено належною до УАПЦ парафію львівського храму Петра і Павла (настоятель о. Ярема). Довершив розбудову УАПЦ її Собор, який відбувся 5–6 червня 1990 р. На ньому було заочно обрано Патріархом митрополита Мстислава (Скрипника). РПЦ була звинувачена в русифікації, відірваності від мас. Собор також наполягав на усуненні РПЦ від вирішення майнових питань в Західній Україні в зв'язку з відновленням там діяльності УАПЦ та УГКЦ [3, арк. 15–17].

Відродження національних церков – УГКЦ та УАПЦ – дало поштовх децентралізаційним процесам в РПЦ. Архиєрейський собор РПЦ, який відбувся в кінці січня 1990 року, вирішив надати деяку самостійність православним структурам РПЦ в Україні. Згідно з документом «Положення про Екзархати Московського Патріархату» Український екзархат отримував назву «Українська православна церква». У межах екзархату вища законодавча і виконавча влада належала Синоду екзархату, який був підзвітний Синоду РПЦ. Останній міг скасовувати та зміцнювати постанови Синоду УПЦ. За Синодом РПЦ залишалася прерогатива затвердження правлячих та вікарних архиєреїв [8, с. 9–12; 5, с. 9–12].

Загальна мережа релігійних організацій в Україні за період перебудови значно зросла. Так, на середину 1980-х років в УРСР діяло близько 4 тис. православних громад, понад 1100 громад євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської адвентистів сьомого дня, близько 100 римо-католицьких, 80

реформатських та 14 юдейських. На 1 січня 1991 року в Україні вже функціонувало 10 810 релігійних громад, що складало половину з тих, що діяли в Радянському Союзі [11, с. 7]. Однак релігійне відродження та інституційний церковний ріст не були безхмарними. Особливістю релігійного життя кінця 1980-х – початку 1990-х років став міжцерковний конфлікт, у який найбільше були втягнуті православні й греко-католики.

Отже, перебудова, що її започаткував Горбачов, поклала початок новій політиці в релігійній сфері. Починають відкриватися храми, на шпальтах періодики, сторінках книг дедалі частіше з'являється інформація про позитивну роль релігії. Фактично, за кілька років, держава пройшла шлях від здійснення антирелігійної політики до сприяння розвитку церковних інституцій. В Україні релігійні процеси цього періоду тісно перепліталися з національними. РПЦ у окремих регіонах була дещо потіснена нововідродженими УАПЦ та УГКЦ.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3329.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2659.
3. Бондаренко В. Українська автокефальна церква: процес становлення. *Людина і світ*. 1990. № 8. С. 15–18, 50.
4. Встреча Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева с Патриархом Московским и всея Руси Пименом и членами Синода Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1988. № 7. С. 2–5.
5. Документи Архієрейського Собору Руської Православної Церкви: Положення про екзархати Московського Патріархату. *Православний вісник*. 1990. № 4. С. 9–12.
6. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Киев: Изд. Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. 288 с.
7. Єришев А. Сучасне виховання в добу перебудови. *Людина і світ*. 1989. № 10.
8. Положение об экзархатах Московского Патриархата. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 5. С. 9–12.
9. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. Київ: Політвидав України, 1986. 79 с.
10. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). Луцьк: Media, 2001. 280 с.
11. Сведения о количестве религиозных обществ в СССР (учтенных на 1.01.1991). *Наука и религия*. 1991. № 1. С. 7.
12. Танчер В. За Леніним: Сучасне прочитання ленінської концепції свободи совісті. *Людина і світ*. 1990. № 4. С. 2–7.
13. Kääriäinen K. *Atheism and Perestroika*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. 189 p.

Власенко Валерій Миколайович

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії,

Сумський державний університет

ВІЙСЬКОВИЙ І БУХГАЛТЕР (ДО БІОГРАФІЇ ЛЕВКА БОНДАРЧУКА)

Великі соціальні катаклізми захоплюють у свій вир різні верстви населення. Цивільні люди стають військовими, журналісти – розвідниками, професори – урядовцями і т. д. Тихе життя змінюється чередою непередбачуваних подій, карколомними перевтіленнями і кардинальними поворотами життєвих шляхів. Одним із таких соціальних вибухів була Українська революція 1917-1921 рр. Серед багатьох українців у ній взяв участь і Левко (Леонтій) Вікторович Бондарчук. Внаслідок поразки революції він опинився в еміграції, згодом повернувся в Україну. Був засуджений, а в незалежній Україні – реабілітований. Інформації про цю людину у відкритому доступі вкрай мало. Є коротке гасло у Wikipedia, де у літературі про нього вказані видання з історії Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах (Нью-Йорк, 1972) та робота С. Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1» (Прага, 1942). Стислу інформацію про нього вміщено й у довіднику Р. Ковалю і В. Моренця про «Подєбрадський полк» Армії УНР [1, с. 80-81].

У 1922 р. Л. Бондарчук разом із дружиною та малою дитиною опинився в Чехословаччині. Написав спогади «Моя перша бійка з більшовиками», що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) [2, арк. 536-541]. Наступного року закінчив матуральні курси (підтвердження середньої освіти) та вступив до УГА в Подєбрадах, де 1927 р. здобув фах інженера-економіста. Темою його дипломної роботи була «Біржа» [3, с. 61]. Потім опинився на Волині, працював у кооперації та вчителював. У тамтешньому державному обласному архіві зберігається його архівно-слідча справа (ф. 4666, оп. 2, спр. 4108), з якої випливає, що у травні 1941 р. він був заарештований у Луцьку та засуджений до 8 років виправно-трудова таборів за статтями 54-13 («активна діяльність проти революційного руху при цараті та під час громадянської війни») та 16-80 («нелегальний перехід державного кордону») Кримінального кодексу УСРР 1934 р. Реабілітований 25 січня 1997 р. Нещодавно знайдені документи його особової справи, що зберігається у фондї

9 ЦДАВО, розкривають окремі епізоди з життя Л. Бондарчука у роки Української революції та на початку еміграції.

У службовому реєстрі про службу діловода департаменту посередніх податків Міністерства фінансів УНР Левка Бондарчука, складеному 1 липня 1920 р., зазначається, що в 1911 р. він закінчив 6 класів 4-ї Київської гімназії, 1916 р. – Оренбурзьку школу прапорщиків, 1918 р. – Київську інструкторську школу старшин. З 5 вересня 1914 р. по 15 вересня 1915 р. та з 12 серпня 1917 р. по 5 січня 1918 р. брав участь у боях з австро-угорськими та німецькими військами. У листопаді-грудні 1918 р. – учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського. З 25 січня по 13 червня 1919 р. воював проти більшовиків. Документів про попередню службу не надав. Наказом по міністерству від 10 жовтня 1919 р. переведений з експедиції заготовок державних паперів до комісії з організації охорони цукроварень департаменту посередніх податків. 15 січня 1920 р. звільнений з департаменту за скороченням штатів. 23 червня того ж року призначений на посаду діловода департаменту посередніх податків Міністерства фінансів УНР [4, арк. 1-2], а 1 липня – департаменту цукрових справ Міністерства народного господарства УНР [4, арк. 6].

У персональній картці Л. Бондарчука (від 5 липня 1920 р.) зазначені дата і місце народження – 1892 р., Київ, національність – українець, віросповідання – православний, освіта – 6 класів гімназії, родинний стан – одружений, на його утриманні перебувають дві сестри у Києві – учениці 4 і 5 класів гімназії, відношення до військової служби – був старшиною української армії, рік призову – 1913, ранг – хорунжий, у липні 1919 р. звільнений зі служби через хворобу. З липня по 10 жовтня 1919 р. працював в експедиції заготовок державних паперів Міністерства фінансів УНР. Адреса проживання: Кам'янець-Подільський, Руські фільварки (мікрорайон), вул. Покровська, 38 (будинок Бойка) [4, арк. 8].

Деякі уточнюючі дані, які розширюють інформацію з попередніх документів, подано в автобіографії (*curriculum vitae*). Дата народження – 17 червня 1892 р. Після закінчення гімназії навчався на приватних бухгалтерських курсах у Києві, після чого півтора роки працював помічником бухгалтера у київському видавництві «Гросман і Кнебель». Після мобілізації 18 липня 1914 р. був відправлений на фронт, де служив козаком з 5 вересня 1914 р. по 20 вересня 1915 р. Потім був направлений до Оренбурзької школи прапорщиків, яку закінчив 19 січня 1919 р. Служив у Сизрані у 100-му запасному полку на посаді молодшого старшини, потім –

начальника (командир) навчальної сотні. Наприкінці 1917 р. взяв активну участь в українізації полку, був головою полкової ради. 5 січня 1918 р. відбув з фронту до Києва для зв'язку з Всеукраїнською радою військових депутатів. 1 травня 1918 р. закінчив Київську інструкторську школу старшин, служив у 19-му пішому Овруцькому полку. Наприкінці 1918 р. взяв участь у повстанні проти гетьмана П. Скоропадського, а в січні наступного року у складі полку відбув на фронт проти більшовиків. Був командиром сотні, начальником господарської частини, виконуючим обов'язки командира полку. У червні 1919 р. захворів і перебував на лікуванні у шпиталі. Після видужання у липні того ж року вступив на службу до Міністерства фінансів УНР [4, арк. 9-9зв].

У наказі по Міністерству народного господарства УНР № 68 від 8 липня 1920 р. зазначено, що Л. Бондарчук з 1 липня 1920 р. переведений на посаду діловода цього міністерства, а з 1 вересня того ж року – старшого діловода [4, арк. 12-13].

Наступні документи засвідчують, що Л. Бондарчук наприкінці 1920 р. у складі Уряду УНР вийшов на територію Польщі. Про складне становище урядовця на початку 1921 р. йдеться у рапорті до директора департаменту справ цукрових і горілчаних Міністерства народного господарства УНР: «Хворіючи вже четвертий тиждень на «катар шлунку» і «жовтуху», прошу Вас, пане Директоре, поклопотатись перед п. Міністром про те, аби мені було видано авансом в рахунок платні дві тисячі марок, бо я зовсім не маю за що купити ні ліків, ні їжі і не маю де позичити грошей, бо ніхто й не має їх, да я й так уже скрізь напозичався...» [4, арк. 18-18зв].

Зауважимо, що у міністерствах фінансів та народного господарства УНР у 1920-1921 рр. працювала урядовцем 1-го рангу молодша сестра Л. Бондарчука Варвара – випускниця Київської торговельної жіночої школи (1914 р.) [5-6]. В установах УНР працювала і його дружина Євгенія Аврамівна (уроджена Таранець), яка народилася 1899 р. в Черкасах, 1917 р. закінчила 2-гу жіночу духовну школу в Києві, навчалася на правничому факультеті Вищих жіночих курсів у Москві, у 1918-1920 рр. працювала у Державному сенаті та Міністерстві юстиції УНР, з вересня 1920 р. – у Міністерстві народного господарства УНР [7, арк. 2-3, 9-9зв].

Отже, особова справа Левка Вікторовича Бондарчука розкриває нові епізоди з життя військового і бухгалтера, учасника Української революції 1917-1921 рр., співробітника міністерств фінансів і народного господарства УНР, політичного емігранта, випускника Української господарської академії в Подєбрадах,

репресованого. Перспективними, на думку автора, є дослідження його архівно-слідчої справи, що зберігається у Державному архіві Волинської області.

Джерела та література

1. Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. Кн. 1. Київ: Істор. клуб «Холодний яр»; Український пріоритет, 2015. 376 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78.
3. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Подебради, 1928. 64 с.
4. ЦДАВО. Ф. 9. Оп. 2 ос. Спр. 20. 19 арк.
5. ЦДАВО. Ф. 9. Оп. 2 ос. Спр. 15. 11 арк.
6. ЦДАВО. Ф. 9. Оп. 2 ос. Спр. 16. 17 арк.
7. ЦДАВО. Ф. 9. Оп. 2 ос. Спр. 18. 11 арк.

Власова Вікторія Сергіївна

*магістр за спеціальністю
032 «Історія та археологія»,
аспірантка III року навчання
природничо-географічного факультету
Мелітопольського державного педагогічного
університету ім. Б. Хмельницького*

ЕМІГРАЦІЙНІ ТРУДНОЩІ ЖІНОК ПІСЛЯ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: НА ПРИКЛАДІ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

Еміграція українських діячів за кордон під час Української революції 1917-1921 років, а також після її поразки була політично обґрунтованим процесом. Перш за все існувала необхідність презентувати вільну від більшовицької влади Україну за кордоном, що реалізовувалось у вигляді дипломатичних місій. Згодом причиною еміграції стають репресії, які почалися невдовзі після захоплення більшовиками влади. Недостатньо вивчений аспект еміграційного періоду національно-визвольного процесу першої третини ХХ століття – це проблема жіночої еміграції. Серед емігрантів 20-х років була достатня кількість жінок – це переважно громадські діячки, також дружини політичної верхівки Української Народної Республіки (УНР), менша кількість – колишніх воячок та медиків, які брали безпосередню участь у військових діях. На нових територіях вони мали перш за все адаптуватися в нових умовах, інтегруватися у закордонне суспільство та забезпечити своє існування. При цьому, більшість не покинула українську справу – і за першої можливості жінки збиралися у організації, товариства, видавали мемуари, давали

інтерв'ю та писали статті до україномовних газет, журналів. Таким чином жінки ставали повноцінною частиною української діаспори роблячи все для того, щоб українська справа не пішла в забуття. Для повноти подібних досліджень корисним буде вивчення мемуарів цих жінок.

Пропонуємо зосередити увагу на спогадах громадської діячки, журналістки періоду 1917-1921 років – Надії Суровцової. Її праця «Спогади» – це джерело цінних відомостей про політичні, соціальні процеси початку та навіть середини ХХ століття, а також важлива літературна пам'ятка [1].

У своїх мемуарах Надія яскраво описує своє перебування за кордоном. Після приходу до влади Директорії УНР в 1918 році вона виїжджає у складі дипломатичної місії на Версальську мирову конференцію. Усі подальші події, включно з більшовицькою окупацією, Суровцова переживає, вже знаходячись за кордоном [2]. Маючи плани щодо навчання у Відні, Надія не мала на меті назавжди покидати Україну, й їхала загалом у піднесеному настрої, не підозрюючи про подальші події [3, с. 91]. Про це свідчать її зауваження: «Неясно було, що лишається за нами в Києві, ще менш яким було те, що чекало нас в Парижі. Одне можна сказати вже тепер, через сорок літ, – ніхто з нас не сподівався, що покидає батьківщину так надовго, а дехто навіть навіки. Все мірялось місяцями, про роки ніхто й гадки не мав. Десятиріччя не снилися в найстрашнішому сні» [3, с. 91]. Навіть не розглядаючи варіант, пов'язаний з еміграцією, невдовзі Надія, у Швейцарії зустрічає українських емігрантів, які справляють на неї гнітюче враження: «Тоді я вперше побачила емігрантів...що жили на чужині постійно. І враження було незвичайно тяжке. Не тим, що багата колись жінка бідувала, ні. Лише тим що це були люди без коріння. Все що було їм близьке, дороге, лишилось по той бік. А вигоди, краса, все хороше навкруги було не їхнє, не для них, і чуже» [3, с. 96]. Щоб не марнувати час, Суровцова користується можливістю вивчити мови й вступає на відповідні курси. Але подальші події, пов'язані з більшовицьким наступом, примушують Суровцову лишитись за кордоном, хоч, як сама вона пише: «Життя за кордоном без жодної мети мене ніколи не приваблювало» [3, с. 101]. Надія потрапляє під скорочення – робота на конференції миру лишається за високопосадовцями, а Надію, на менш важливій посаді секретаря інформаційного бюро та бібліотеки, яку везла з собою місія, по суті звільняють [3, с. 102].

Не втративши бажання продовжувати діяти й якимось бути корисною Україні, Надія у 1920 році вступає на філософський

факультет до Віденського університету й захищає докторську дисертацію, ставши першою жінкою з України – доктором філософії. Деякий час вона працювала викладачкою у Віденській сільськогосподарській академії, паралельно беручи участь у міжнародних жіночих організаціях – з її спогадів дізнаємося про участь у роботі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, в Товаристві прогресивних журналістів Європи [3, с. 90-138]. Все це супроводжувалось різким погіршенням матеріального становища – вона неодноразово жаліється на безгрошів'я, матеріальну скруту, пишучи, як «не солодко жилося в тих закордонах» [3, с. 112-114]. Окрім цього, співпраця з різними діячами української еміграції супроводжувалось, як пише Надія, тим фактом, що «зібрались представники різних стадій, так би мовити, державного існування України, вони ставились вороже один до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Україну, де тимчасово були большевики». Тут Суровцова знову наголошує на сподіванні на так звану «тимчасовість» більшовиків, що, звісно, не виправдалось [3, с. 97].

Перебуваючи в Австрії, Надія бралась за різну роботу, оскільки ні викладання, ні здача в оренду будівлі не розв'язували постійні матеріальні проблеми – й врешті решт вона почала працювати у приватній майстерні, виробляючи ляльок на експорт. «Бідувала більшість населення, а про українців і казати нічого», – пише Надія про 1920-ті роки у Австрії. Також вона зазначає: «Давала приватні лекції, але матеріально це все давало значно менше прожиточного мінімуму. А в товаришів студентів по більшості було ще гірше». Не постійні заробітки, інфляція після-воєнного періоду, давали мало часу на читання лекцій та популяризацію українського питання [3, с. 112-114].

Відстань додому, через такий стан речей, як зазначає авторка, неначе постійно зростала. Надія наголошує на хиткості свого становища – неясність стану речей в Україні, сподівання на повернення, необхідність заробітку й водночас бажання працювати за покликанням, яке за кордоном не приносило необхідного матеріального забезпечення – все це посилювало відчуття розпачу.

Отже, на прикладі Надії Суровцової бачимо, з якими психологічними проблемами стикались жінки в еміграції, зважаючи як на складне становище батьківщини, так і матеріальну скруту через проблеми з статусом в іншій країні. Часто жінки були змушені працювати не за професією, відкладати на невизначений час свої кар'єрні амбіції. Подібні дослідження демонструють нам, як саме жінки вибудовували своє повсякдення в інших країнах, як вони

намагались там продовжити українотворчі тенденції, та визначити, які успіхи вони мали на теренах власної професійної діяльності в таких ускладнених умовах.

Джерела та література

1. Біличенко О. Спогади Надії Суровцової як феномен української мемуаристики. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2015. № 19. С. 6-12.
2. Синицький, П. Є. «Спогади» Надії Суровцової (1896 – 1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років. *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.: зб. наук. ст.* 2006. № 11. С. 307–322.
3. Суровцова Н.В. Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

Вовк Артур Олександрович

*аспірант кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка*

ІСТОРІЯ КИЄВО-ВИДУБИЦЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ПРАЦЯХ XIX СТ.

Православна церква в Україні та її монастирі є складовою історії нашої держави і суспільства, що має давні релігійні традиції. Важливим з позиції сьогодення є дослідження минувшини монастирів та чернецтва синодального періоду, оскільки саме в цей час перед обителями, як релігійними установами традиційного суспільства, постали численні проблеми їх існування в нових політичних, соціально-економічних та культурних умовах. Синодальним періодом в історії православної церкви в Україні прийнято називати період з кінця XVIII і до початку XX ст. Нижня хронологічна межа означена подіями, які спричинили потрапляння українських земель в орбіту влади Російської імперії, поширення на їх територію імперського законодавства, у тому числі і в питаннях статусу православної церкви та її монастирів. Верхню хронологічну межу окреслюють 1917 р., що пов'язано з падінням Російської імперії, приходом до влади більшовиків та запровадженням ними антирелігійного законодавства.

Серед монастирів Київської єпархії синодального періоду на окрему увагу заслуговує Києво-Видубицький Михайлівський монастир. Дослідження історії цієї обителі розпочалося ще в XIX ст. Зокрема, у середині XIX ст. побачила світ праця О. Ратшина, у якій автор переконував читачів, що її створено на основі «...достовірних джерел» [6, с. 129]. У цій книзі зібрано інформацію про історію майже всіх монастирів, що існували на той час на території Російської імперії. Серед них зустрічаємо статтю і

про Києво-Видубицький монастир. Тут автор подає назву монастиря як «Видубецький» або «Видибаєвський». Очевидно, автор взяв цю інформацію з «Повісті минулих літ», де згадується, що Видубицький Михайлівський монастир було засновано в 1070 р. в Києві на тому місці, де за легендою прибило водами Дніпра ідола Перуна («видибав» або вплив на берег), пантеон якого було знищено під час хрещення мешканців Києва.

У довіднику про настоятелів монастирів за авторством П. Строева [7] міститься цінна довідкова інформація по Київській єпархії загалом та Видубицькому монастирю зокрема. Систематизація даних про монастирі в Російській імперії породила необхідність доповнити та уточнити окремі дані стосовно конкретної історії кожної обителі. У цьому контексті також важливою є праця В. Звіринського [3, с. 125]. Серед поданої в ній інформації про 594 монастирі знаходимо короткий історичний опис і Видубицького монастиря. Тут уже монастир називається «Видубецький Михайлівський-Чудівський-Всеволож». Згідно літопису, на території монастиря було закладено церкву на честь святого Архистратига Михаїла – захисника від водної стихії. Засновником монастиря вважають сина князя Ярослава Мудрого – Всеволода. Звідцілья походить і назва обителі – Києво-Видубицький Всеволожський монастир [3, с. 126].

У 1786 р. монастир було віднесено до обителей 3 класу, а у 1842 р, йому було надано статус обителі 2 класу. Хоча О. Ратшин у своїй праці помилково подав інформацію про отримання монастирем статусу 2 класу ще в 1786 р. [6, с. 130]. Отримання у 1842 р. монастирем статусу обителі 2 класу підтверджує і у своїй праці Л. Денисов [2, с. 304]. Автор подає повний список існуючих на той час чоловічих і жіночих монастирів по всіх губерніях. Цінним є те, що у короткій статті про Видубицький Михайлівський монастир автором подано історію монастиря та чисельність його ченців і послушників на той час.

Більш детально історію заснування та становище монастиря подано в краєзнавчих працях Л. Похилевича, написаних ним у другій половині XIX ст. На думку сучасних науковців, саме Л. Похилевич зробив вагомий внесок у дослідження історії Київщини та її монастирів, як центрів духовної культури. Зокрема, у своїй праці «Монастирі та церкви м. Києва» [5, с. 45–49] знаходимо більш точнішу і розлогу інформацію про час та обставини заснування Видубицького монастиря, його просторовий розвиток, господарську діяльність та управління. Праця Л. Похилевича суттєво заповнює лакуни, що стосуються життєдіяльності

монастиря в епоху середньовіччя та раннього нового часу.

У цьому контексті на окрему увагу заслуговують «Пам'ятні книги Київської губернії», що з певною періодичністю видавалися в останній чверті XIX ст. У виданні за 1882 р. його авторами доводиться, що обитель було пограбовано, але не зруйновано під час нашестя монголо-татар. Однак, з кінця XV ст. монастир представляв уже собою впорядковану обитель, отримував підтвердження своїх володінь, часом отримував нові та користувався прихильністю київських митрополитів [1, с. 76]. Однак пограбування монастиря на цьому не припинилося. Грабіжником тепер виступав російський царизм. У 1786 р. указом Катерини II українські монастирі було передано на утримання держави, а їх земельні володіння переходили до державної скарбниці. Києво-Видубицький монастир отримав статус обителі 3-го класу та мав виконувати функції лікарні для чернецтва інших київських монастирів [1, с. 77].

На початку XVII ст. обитель опинилася у володіннях уніатів. Для монастиря та його чернецтва знову настали складні часи. Обитель вчергове переживала пограбування та запустіння. Однак, уже в 1637 р. згідно королівської грамоти, монастир було очищено від уніатів і передано у володіння Київської митрополії [4, с. 619]. Така інформація подавалася на сторінках «Київських єпархіальних відомостей». Тут варто зазначити, що це видання час від часу публікувало матеріали з історії окремо взятих обителей, у тому числі й Видубицького Михайлівського монастиря.

Уся подана авторами інформація про монастир дозволяє дійти висновку, що з 1797 р. настоятелям Видубицького монастиря надавався сан архімандрита. У 1842 р. статус обителі було підвищено до 2-го класу. Оскільки монастир відносився до штатних обителей, то на його утримання з державної скарбниці виділялося 2692 руб. в рік. Станом на другу половину XIX ст. монастир володів 380 дес. землі, з яких 140 дес. були під лісовими угіддями і 20 дес. під сінокосами. Також монастир мав у своєму розпорядженні 2 млини та озера для рибної ловлі, цегельний завод тощо.

Користувалися усім цим майном станом на початок 1880-х рр. настоятель обителі, 9 ієромонахів, 6 ієродияконів, 4 монахи, 9 штатних та 18 тимчасових послушників [1, с. 77]. Займалася ця обитель і освітньою діяльністю. Тут було створено училище, у якому за монастирський кошт навчалося від 12 до 15 хлопчиків різного звання щороку.

В усіх означених публікаціях описано і просторовий розвиток

монастиря, будівництво на його території храмів. Ще у 1070 р. князем Всеволодом Ярославовичем було закладено церкву на честь Архистратига Михаїла. На межі XVII–XVIII ст. коштом Стародубського полковника Михайла Міклашевського тут було збудовано Георгіївський собор та трапезну з церквою Преображення Господнього [4, с. 647]. У 1733 р. коштом гетьмана Данила Апостола було завершено зведення дзвіниці Києво-Видубицького монастиря за оригінальним проєктом архітектора Меленського: два нижніх яруси виконано в манері українського бароко, а третій ярус із куполом та шпилем – у стилі класицизму.

Отже, такий короткий історіографічний аналіз дає можливість прийти до висновку, що наведені тут праці мають більше значення як довідкові матеріали, тому їх справедливо можна віднести і до джерельної бази дослідження теми історії заснування та становища Києво-Видубицького Михайлівського монастиря, його внеску в соціокультурний та господарський розвиток міста Києва.

Джерела та література

1. Антонов В., Воронов А. Памятная книжка Киевской епархии. Київ, 1882. 238 с.
2. Денисов Л.И. 1100 православных монастырей Российской империи: полный перечень мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин. Москва: Центрполиграф, 2019. 782, [1] с.: ил.
3. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Том 1: Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–95 по 1 июля 1890 год. Санкт -Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1890. 314 с.
4. Киево-Выдубицкий Михайловский монастырь. *Киевские ведомости*. 1870. № 18. С. 547–555; № 21. С. 617–631; № 22. С. 643–651.
5. Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. Киев: В типографии губернского управления, 1865. 134 с.
6. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. Москва, 1852. 564, 45 с.
7. Строев П. М. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1877. X с., 1064, 68 стб.

Гадинко Олександр Олександрович

учитель історії, магістр,

Красноїльський ліцей № 3

Красноїльської селищної ради

Чернівецького району Чернівецької області

МИНУЛЕ СТОРОЖИНЦЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ: МОЛДАВСЬКИЙ ПЕРІОД (1359-1774 рр.)

Сторожинець – колишній адміністративний центр Сторожинського району Чернівецької області, сьогодні – центр міської об'єднаної територіальної громади. Розташований на обох берегах ріки Серет, біля підніжжя Карпат, за 20 км на південний захід від столиці краю Чернівців, один з найгарніших куточків Буковинського краю.

Місто знаходиться на залізничній лінії Берегомет – Чернівці. Має автобусне сполучення з Чернівцями, а також з багатьма селищами й селами області, займає вигідне географічне положення. Місто перерізає мережа автошляхів та залізниця Чернівці – Глибока – Сторожинець – Берегомет з відгалуженням з Карапчева на Чудей – Красноїльськ. Найважливіші шосейні шляхи: Чернівці – Сторожинець – Красноїльськ; Глибока – Сторожинець – Вижниця та Кіцмань – Дубівці – Сторожинець. Через місто протікає річка Серет. [4, с. 3; 10, с. 3; 14, с. 5-6]. Загальна площа міста становить 5082 га, населення – 15, 6 тис. жителів.

Сторожинець належить до того історичного ареалу області, який має багатовікову історію, давнє історичне минуле, є зразком спільного проживання різних народів краю. Це один із давніх населених пунктів Буковини і один з наймолодших міст Чернівецької області. В 1998р. місто відсвяткувало поважну дату – 550-річчя від часу першої писемної згадки.

Незважаючи на такий солідний вік до сьогоднішнього дня немає відповідної історіографічної літератури з даного питання, неможливо достатньо ознайомитися з історичним минулим, соціокультурною та архітектурною спадщиною міста. Попередні розвідки про його минуле, які є в історіографії, не дозволяють в повному об'ємі висвітлити історичну минувшину, основні етапи розвитку, досягнення мешканців міста. Ця статейна розвідка не претендує на працю широкого характеру, а лише вказує на нові площини досліджень історичного минулого нашого краю в цілому і містечка зокрема, розширює наші знання про минуле нашого міста, дозволяє ознайомитись читачам з історичним матеріалом,

зануритись в сиву давнину крізь призму століть.

Мета доповіді – донести читачеві опрацьовані джерела і нові маловідомі сторінки про історичне минуле поселення Сторожинець, зберегти ці дослідження для прийдешніх поколінь, для тих, хто цікавиться історією рідного краю. Дана публікація переслідує ціль залучення суспільства до вивчення історичної спадщини власного народу, держави в цілому, становлення повноцінного громадянського суспільства й розвиненої нації.

За археологічними матеріалами, поселення Сторожинець вже існувало в XIV-XV ст. Про це свідчить обстеження території міста відомим буковинським археологом Б.О. Тимощуком на початку 1960-х рр. Дослідником були знайдені рештки середньовічного населення в центрі сучасного міста, на лівому березі Серету, на території районної лікарні (район теперішньої вулиці ім. П. Видинівського) [15, с. 3]. Тут були виявлені фрагменти пізньосередньовічної кераміки, уламки залізних виробів, шматки глиняної обмазки, кістки тварин, перепалене каміння. Випадкові знахідки, а саме: крем'яний гостроконечник, кам'яні сокири з території населеного пункту можуть свідчити про перебування тут давніх людей і в більш ранні періоди, зокрема, в добу енеоліту та бронзового віку.

З території міста походить також скарб металевого посуду, виявлений в 1836р. В документах Крайового управління Буковини він був зафіксований як «знахідка древніх слов'янських тарілок», знайдена Бобовським. Датується скарб пізньосередньовічним часом. Отож, можна стверджувати, що початковий етап існування поселення відноситься до XIV-XV ст., коли землі Буковини входили до складу Молдавського князівства. [4, с. 6-7].

Назва поселення, як переконливо довів Ю.О. Карпенко, походить від слова сторожа, тобто «варта», «охорона». Спочатку так називали сторожове укріплення, яке, можливо, розміщувалося на пагорбах вздовж лівого берегу Серету. Яскравим підтвердженням цьому служить назва височини Storozynska, що знаходилась неподалік міста і зафіксована на карті 1886 р. Сторожинецька височина має висоту 486 м. Таку саму висоту у 486 м має узвишся Криви. На картах того часу також добре зображено Будинецьку височину у 469 м та височину Могила Ялова неподалік Альбівців у 508 м. В документах та розмовній мові зустрічаються невеликі відмінності в назві поселення. Переважно фігурують варіанти Сторожинець, Сторожинци, Сторожинець, Сторожинець, в німецькомовних надписах – Storosinze, Storoschinze, Storoschenetz; у мові сучасного молдавського

населення – Строжинец. В топоніміці Буковини назви, в основі яких лежить слово «сторожа», «стража», не рідкі. Наприклад, неподалік села Біла Кіцманського району є струмок Строжинець, так називається і прилегла місцевість у лісі; ліва притока р. Яблунівця на південній околиці сучасних Чернівців називається Стража; у Південній Буковині на р. Сучава є село Стража. Безумовно, топоніми з таким коренем досить розповсюджені на території Буковини. [7, с. 71; 8, с. 190].

На сьогодні важливим є те, що в науковій та науково-популярній літературі утвердилася справедлива думка, що назва міста походить від слова «сторожинець» - у давнину укріплений пункт, де перебувала сторожа, варта. Можливо «тут розміщувався форпост так званої Шипенецької землі». Проте, це потребує додаткового вивчення, а тому дана гіпотеза, мабуть, не відповідає дійсності. В іншому варіанті цього твердження говориться, «що тут знаходився» сторожовий пост древніх русичів – сторожинець. Наведені погляди в цілому вимагають певних уточнень щодо визначення хронологічних рамок виникнення та ранніх етапів існування поселення Строжинець. [6, с. 546-547; 16, с. 66-67].

Щодо етимології назви Строжинець, то воно походить від давньослов'янського слова «страж», в давньоруський час – «сторож», означало охорону чого, чи кого не будь. Слова «стороженьє», «сторожа» застосовувалися для позначення варти, охорони, передового загону війська. Похідним від нього є «сторожка», «стороння», «сторожниця» – приміщення, де живе охоронник, вартовий, або передовий охоронний загін. Словом «сторожевое» називався і особливий податок, що збирався з населення, а терміном «сторожье» – глухий закуток, болото, заболочений ліс, непролазні хащі тощо [4, с. 6-7].

Досить важливу інформацію містять дані мікротопоніміки, зафіксовані на території поселення в 1785 р.: Багна, Петрашівська балта, Кардою, Думбрава, джерело Опчіна, потік Лісковець, поляна Крива, потік Раковець та ін. Сьогодні фігурують такі мікротопоніми як Майдан, Білка, Плай, Лісківці, Раківці, Крива. Зафіксовані мікротопоніми дають змоги відновити історичну географію поселення, визначити хронологічні рамки виникнення населеного пункту, міграцію етносів [7, с. 71-72].

На основі залученого топонімічного матеріалу слід визнати те, що назву населеного пункту Строжинець дав сторожовий пост, сторожова вежа, охоронний пункт поблизу якого пізніше і утворилося поселення. Його жителі, очевидно, виконували певні військові повинності. З середньовічної історії Молдавського

князівства відомо, що терміном «стража» називались загони жителів сіл, які в мирний час несли обов'язки по охороні кордонів, доріг та мостів. Безсумнівно варто підтвердити зв'язок цього слова з давньоруською та давньоукраїнською мовою. Це визнають, як вітчизняні (Карпенко Ю.О., Тимощук Б.О.) так і зарубіжні науковці (Костахеску М., Лібенвайн Д., Буяк Я.) та інші [15, с. 3; 17, с. 38].

У 1919 р. була спроба перейменувати Сторожинець у Флондорени за прізвищем поміщицької родини, якій колись належало це поселення, але нова назва не прижилася [8, с.190].

Уперше в історичних джерелах Сторожинець згадується 18 лютого 1448 року в грамоті молдавського господаря Романа II (1447-1448), який подарував село пану Петра сину Томи: «и дали есми єму одино село у нашей земли, на имя сторожинець, на серете, повише роубча. а хотар томоу селу коуда оуживало тоє село издавна» [1, р. 299-300].

З грамоти слідує те, що в 1448 р. село вже існувало та мало давні усталені межові границі. Очевидно, час появи населеного пункту Сторожинець на території Буковини потрібно відносити до кінця XIV-початку XV ст. Скоріш, населений пункт виник ще за часів існування Молдавського князівства. Останнє, як державне утворення бере початок з 1359 р. Ймовірним є й те, що поселення Сторожинець могло входити до території Шипинської землі, яка в останнє згадується в грамоті 1436 р. [2, с. 34-36, 4; с. 56]. Згідно грамоти відомо, що Петра, син Томи служив ще батькові Романа II – господарю Ільї I (1432-1433, 1435-1443). В 1476 р. населений пункт згадується як власність Тодорахі Сорочану, який проживав тут разом зі своїми близькими родичами. У той час до складу Сторожинця входили поселення Панка та Комарівці, які пізніше виділилися в окремі громади. [2, с. 91; 4, с. 8-9].

З грамоти молдавського господаря Стефана III Великого (1457-1504) від 15 березня 1490 р., що написана в Сучаві, відомо про існування в Сторожинці церковного приходу. У документі йде мова про підпорядкування господарем цілого ряду церков Радівецької єпископії. Серед їх переліку знаходимо і сторожинецьку церкву: «церковь Сторожинецька и с попом». Відомо, що певна частина прибутку надходила до церкви святого чудотворця Миколи в Радівцях. За даними цього ж документу Сторожинець на той час відносився до Сучавської волості. У грамоті за 1575 р. Сторожинець згадується вже при визначенні хотаря (межі земель села) Великий Кучурів. З документу довідуємося, що сторожинецька громада межувала з селом Великий Кучурів, який передавався у власність монастирю в Путній. На сторінках документів

1634, 1638, 1656, 1670, 1710, 1721, 1742 рр. Сторожинець виступає предметом купівлі-продажу, об'єктом власності родини Ропчанул та Сорочану. У різний час його власниками були Відрашко та Кирстя, Козак зі Сторожинця, Стефан, Олександр, Тодоряско, Василь Сорочану, Василь та Гаврило Ропчанул, Георгій Каутеш та інші. З грамот дізнаємось, що територія однойменного поселення належала громаді села Сторожинець. [4, с. 8-9].

У XVIII ст. землі поселення з півдня межували з Ропчею (перша писемна згадка 18 лютого 1448 р.), на заході з Панкою (1428 р.), на сході з с. Великий Кучурів (1422 р.), на півночі з с. Бросківці (1448 р.). На протязі всього молдавського періоду Сторожинець належав до Сучавської волості, а його землі межували з с. Великий Кучурів та с. Бросківці. Останні вже належали до Чернівецької волості. Які розміри та кількість родин мав Сторожинець у ті часи – відповісти надзвичайно важко. Відомо, що з приєднанням Буковини до Австрійської імперії в 1774 р. у Сторожинці разом з с. Комарівці проживало всього 42 родини. Тут же мешкав один боярин та священник. Щодо господарської діяльності, то згідно з грамотою 1721 р. братам Сорочанам надавалась 10 частина всіх прибутків з полів, сінокосів, бджільництва, садівництва та ін. Селяни вирощували просо, пшеницю, жито, ячмінь, овес, горох, розводили корів, свиней, овець, коней, виробляли віск, мед, займались рибальством та мисливством, працювали на феодалів-землевласників по 12, а з XVII ст. – 24 дні на рік, сплачували податки та виконували повинності на користь держави. [6, с. 547; 11, с. 148; 12, с. 89].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. поселення продовжувало залишатись феодально-залежним селом, розділеним на ряд частин, які належали різним власникам з родини Ропчанул та Сорочану. [4, с. 8-10]. Про це свідчать документи 1776, 1779, 1782, 1809, 1815, 1819 та 1829 рр. Станом на 1829 р. більша частина села опинилась у власності Іоанна фон Гарсте. Цей власник передав свою власність своїй дочці Катерині, яка у свою чергу була одружена з Миколою фон Флондором. З цього часу Сторожинець став місцем проживання родини Флондорів, представники якої відіграли неабияку історичну роль в суспільно-політичному житті Буковини. [13, с. 128].

Суспільно-політичний устрій та економічний стан поселення Сторожинця кардинально змінився із прилученням даного регіону до складу Австрійської імперії в 1774 р. [3, с. 69-71; 5, с. 31-33; 9, с. 42].

Підсумовуючи вище викладене можна сказати наступне.

Сторожинець – місто в Чернівецькій області, розташований на обох берегах ріки Сірет, на українсько-румунському етнічному кордоні, біля підніжжя Карпат, на південний захід від Чернівців. Поселення Сторожинець за археологічними даними відоме з XIV-XV ст. З грамоти слідує те, що в 1448 р. село вже існувало та мало давні ustalені межові границі. Очевидно, час появи населеного пункту Сторожинець на території Буковини потрібно відносити до кінця XIV-початку XV ст. Скоріш, населений пункт виник ще за часів існування Молдавського князівства. Останнє, як державне утворення бере початок з 1359 р. Ймовірним є й те, що поселення Сторожинець могло входити до території Шипинської землі, яка в останнє згадується в грамоті 1436 р. Згідно грамоти відомо, що Петря, син Томи служив ще батькові Романа II – господарю Ільї I (1432-1433 рр., 1435-1443 рр.). Очевидним є також і те, що дане поселення не могло бути форпостом цієї території. Перша письмова згадка про селище датується 18 лютого 1448 року в грамоті молдавського господаря Романа II при даруванні села боярину Петря за службу, що було звичним явищем того часу. З документів також відомо про існування в Сторожинці окремого церковного приходу. Це говорить про те, що тодішнє населення було віруючим та сповідувало православ'я. Село мало давні ustalені межові границі. Тут проживали мешканці, які працювали на пана, сплачували податки та виконували повинності на користь держави. Упродовж всього XVI – XVIII ст. поселення продовжувало залишатись феодално-залежним селом, розділеним на ряд частин, які належали різним власникам з родини Ропчанул та Сорочану. Ситуація докорінно змінилася із прилученням Буковини, в тому числі і поселення Сторожинець до Австрійської імперії в 1774 р.

Джерела та література

1. Costachescu M. Documente moldovenesti inainte de Stefan cel Mare. Iasi: Viata Romaneasca, 1932. Vol. II. P. 299-300.
2. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія / Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк: «Ноулідж», 2010. 237с.
3. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
4. Гадинко О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.
5. Жуковський А. Історія Буковини. Чернівці: Час, 1994. Ч. 2. 224 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Чернівецька область / АН УРСР; редкол. тому: В. М. Курило (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. 703 с., [23] с. фот. : іл.
7. Карпенко О.Ю. Топонімія гірських районів Чернівецької області. Чернівці: 1964. 80 с.
8. Карпенко Ю.В. Топонімія Буковини. Київ.: Наукова думка, 1973. 240 с.

9. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 967с.
10. Моя Сторожинеччина. Нариси до портрету минулого і сьогодення краю на Підгір'ї. Чернівці: Прут, 2011. 120 с.
11. Нариси з історії Північної Буковини. Київ. Наукова Думка, 1980. 338 с.
12. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород: Карпати, 1969. 247 с.
13. Піддубний І. Буковина, її минуле й сучасне: суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 216 с.
14. Речмедін А.П. Сторожинець. Ужгород: Карпати, 1977. 63 с.
15. Тимощук Б.О. Знай і вивчай свій рідний край. *Радянське село*. 1963. 13 червня.
16. Демченко В., Гадинко О. До питання про походження міста Сторожинець. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Місто, 2000. С. 66-68.
17. Liebenwein D. Storzynetz. Buchenland Bukowina. Beschreibung und Erinnerungen. Darmstadt, 1983. 206 s.

Гей Світлана Петрівна

*доктор філософії з історії,
незалежний дослідник, м. Київ*

МІСЦЕ ТА РОЛЬ МУЗЕІВ У ФОРМУВАННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЗА ЧАСІВ НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В УКРАЇНІ (1941-1944)

На думку Б. Шацької, під колективною пам'яттю ми розуміємо сукупність усіх уявлень про колективне минуле, що відображається як у культурі певної спільноти, такі у свідомості її індивідів [13, с. 33]. Як зазначає П. Нора, «колективна пам'ять - це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп... пам'яті розвиваються разом із цими групами, для яких вони становлять водночас невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, афективну та символічну мету» [12, с. 188-189]. Натомість історична пам'ять – це сукупність знань та уявлень певної людської спільноти (етнічної групи, народу тощо) стосовно свого минулого. П. Нора, хоча й говорить про переплетіння та співіснування двох вищезазначених форм пам'яті, все ж таки зазначає, що вони знаходяться у певній опозиції: «історична пам'ять фільтрує, накопичує, капіталізує й передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого» [12, с. 189].

Л.П. Нагорна вважає, що історична пам'ять має дві складові – політичну та індивідуальну [11, с. 17]. Політична сторона історич-

ної пам'яті, і тут мова йде про політику пам'яті, полягає у закріпленні у свідомості громадян певних цінностей та уявлень про минуле, які вважають за доцільне владні державні структури [11, с. 17]. Натомість, у індивідуальній площині історична пам'ять постає як сукупність уявлень кожного члена певної спільноти та/або етнічної групи (народу) стосовно свого минулого. Якщо ці дві складові історичної пам'яті співпадають, то можемо говорити про існування національно-громадянської ідентичності, що є підґрунтям існування нації [11, с. 17]. Однак, у випадку їх розбіжності ми можемо говорити про конфліктне суспільство з конкуруючими, і часто, взаємовиключними уявленнями про минуле, та, зокрема, про умови та чинники державо- та націотворення.

Зазначимо, що місцями, носіями та засобами історичної та колективної пам'яті виступають також музеї [10, с. 196]. Вважається, що роль музеїв як інституцій збереження пам'яті значно посилюється у часи суспільно-політичних трансформацій, таких як війна, революція, зміна суспільно-політичного ладу тощо [10, с. 196; 9, с. 63]. Саме у ці часи музеї як носії історичної пам'яті виступають тією ланкою, яка пов'язує певну людську спільноту з її минулим та підтверджує нерозривність її існування у часі. Водночас, у часи різких суспільних змін до влади приходять нові політичні сили, які, у прагненні забезпечити легітимність свого існування, вдаються до реконструкції минулого. У такому випадку музеї виступають засобом формування історичної пам'яті.

Наразі, нагальним для нашого суспільства є питання узгодження політики пам'яті, що розв'язується державою, із історичною пам'яттю та колективними уявленнями про минуле нашого народу. При вирішенні цього питання слід враховувати не тільки сучасні виклики, а й досвід минулого, і, зокрема, досвід часів нацистської окупації в Україні.

У 1941 році в Україну слідом за німецькими військами у складі похідних груп прийшло багато членів ОУН, які зайняли ключові посади в нижчих місцевих адміністраціях. З самого початку появи на українських теренах члени ОУН як носії української державницької ідеології та борці за незалежність України почали боротьбу з радянською спадщиною. Водночас вони намагались відродити українську культуру, яка за радянських часів зазнала нещадного гоніння. Задля цього вони добивались від німецької окупаційної влади відкриття українських клубів та театрів, шкіл з українською мовою викладання, видання газет українською мовою, надрукування шкільних підручників, де чільне місце приділялось історії України тощо.

Оскільки музеї відіграють важливу роль у процесі збереження та формування історичної пам'яті, яка у свою чергу є підґрунтям формування національної ідентичності, то одним з напрямів діяльності місцевих адміністрацій було відкриття музеїв, присвячених історії України та українським національним героям. Слід зазначити, що діяльність музеїв контролювали відділи культури та освіти, в яких, принаймні у перші місяці окупації, працювали члени ОУН та представники української інтелігенції. Так, наприкінці вересня 1941 року планувалось відкриття у Дніпропетровську Художнього музею [1, с. 2]. Ця справа вважалась доволі важкою оскільки приміщення музею зазнало руйнувань і більша частина його колекції була евакуйована більшовиками [4, с. 2]. У Києві на початку жовтня 1941 року планувалось відкриття музею Т.Г. Шевченка та будинку, в якому він проживав [6, с. 4]. У вересні 1942 року в Нікополі (Запорізька область) було відкрито музей, присвячений козаку Івану Сірку. Слід зазначити, що за радянської влади музей був закритий, а його численні експонати передані до інших музеїв. Натомість в часи нацистської окупації в музеї було відкрито 13 залів, в яких розмістилося 15 виставок, пов'язаних з культурною історією України [5, с. 2].

У музеях, які продовжили своє функціонування (наприклад, у Києві їх налічувалось 7 [8, с. 154]), організовувались виставки, присвячені славному історичному минулому України та її діячам, а задля цього потрібно було віднайти та підготувати відповідні експонати, «адже відомо, що всі матеріали і експонати були підібрані в ньому [Канівському музею-заповіднику Т.Г. Шевченка] так, щоб приховати від відвідувачів всю національну силу й прагнення поета-борця проти Московщини» [7, с. 4]. Пошук нових експонатів, пов'язаних з історією українського народу, відбувався й по інших містах. Так, у Полтаві міський історичний музей у листопаді 1941 року готував виставку з історії іконопису і для цього підготував експонати, які походили переважно з Полтавської області і були зразками церковного іконопису 17-18 століть [2, с. 4]. Тоді ж у Полтаві місцева влада намагалась збагатити колекції музею, присвяченого українському письменнику Панасу Мирному (1849-1920). З цього приводу керівництво музею звернулося до мешканців міста, які могли би допомогти їм у зборі предметів, пов'язаних з життям і діяльністю відомого письменника [3, с. 4].

Таким чином, музеї, поряд з іншими культурними установами, такими як бібліотеки та театри, відігравали вагомую роль не тільки у збереженні, але й у формуванні національної пам'яті українського народу оскільки вперше після двадцяти років більшовицької влади

населення мало змогу дізнатись про історію українського народу, не викривлену радянською цензурою. Можемо сміливо стверджувати, що, загалом, просвітницько-виховна діяльність музеїв справила позитивний вплив на українське суспільство та сприяла збереженню української ідентичності у роки нацистської окупації.

Джерела та література

1. Вільна Україна (Дніпропетровськ). 27.09.1941. № 3. С. 2.
2. Голос Полтавщини. 16.11.1941. № 7. С. 4.
3. Голос Полтавщини. 27.11.1941. № 10. С. 4.
4. Дніпропетровська газета. 21.10.1941. № 12. С. 2.
5. Нове життя (Ворошиловград). 06.09.1942. № 9. С. 2.
6. Українське слово (Київ). 07.10.1941. № 24. С. 4 .
7. Українське слово (Київ). 28.11.1941. № 69. С. 4 .
8. Гедз В. Музеї Києва під час нацистської окупації. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/52.pdf>
9. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність : матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ: НІСД, 2008. 68 с.
10. Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 16(1). С. 193-200. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6993/1/Kyrydon.pdf>
11. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
12. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
13. Шацька Б. Минуле-пам'ять-міт. Чернівці: Книги-XXI, 2001. 248 с.

Герасимчук Олександр Михайлович

кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри педагогіки і методики викладання

історії та суспільних дисциплін,

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т.Г. Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ Й ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НА КУБАНЬ У 1821– 1825 РР.

Після завоювання в останній чверті XVIII ст. території Кримського ханства перед владою Російської імперії постало завдання в найстисліші терміни заселити й освоїти новозахоплену територію. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму й Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Півдні України й Північному Кавказі було українське

козацтво й численне селянство [8, с. 3–4]. Заселяючи широкі простори чужих для себе земель, українські мігранти сприяли досягненню імперських колонізаторських цілей і в той же час переносили на інші землі частину своєї культури, переймаючи натомість щось для себе від інших.

У 1808–1811 рр. було здійснено першу масову організовану спробу переселити на Кубань 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської й Полтавської губерній. Усього за ці роки за офіційними даними до Чорноморського козачого війська (так в ті часи називався кубанський регіон) тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінок козаків і козачок, тобто 41660 осіб обох статей [6, с. 165–166]. Історик Ф. Щербина наводить свої дані щодо кількості українських переселенців – 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок) [4, с. 53].

Проте переселення козаків з Чернігівської й Полтавської губерній 1808–1811 рр. остаточно не вирішило проблему браку населення в Чорномор'ї. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення цього регіону становило близько 36 тис. осіб. Історик зазначав: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількістю шістнадцять тисяч стройових козаків. Очевидно, що населення виставити їх не могло й полки були постійно недоукомплектовані» [7, с. 502]. За даними історика І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорномор'я налічувалося 64143 особи обох статей, з них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у регіоні припадало 73 жінки [1, с. 96]. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Причини другої масової хвилі переселення українських козаків з Чернігівської й Полтавської губерній, яка відбулася у 1821–1825 рр., необхідно розглядати у двох аспектах – з точки зору імперської влади, яка ініціювала цю переселенську кампанію, і з точки зору козацтва, яке погодилося на неї, оскільки переселення було добровільним. Ініціатором другої масової хвилі міграції українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розміщувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі порівняно невелику кількість осіб чоловічої статі, постійно відряджали свої

найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайську армію та ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон з кавказькими горцями. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козачих господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук [10, с. 17–18].

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в комітет міністрів. У своїй доповіді генерал зазначив, що: 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення; 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми народами, звикли до військового стану, але так і не облаштували нормального господарства; 3) головний дохід військо отримує, займаючись скотарством і рибальством, проте окремі його представники не мають і такого заняття; 4) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуто слабо й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях; 5) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це приведе до додаткових витрат з боку уряду. Для уникнення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків з двох українських губерній – Чернігівської й Полтавської, як це вже робилося у 1808–1811 рр., і за тими ж самими правилами [6, с. 165–166].

Своєю доповіддю чиновник фактично окреслив низку проблем, які потребували негайного державного вирішення і які спричинили нові переселення. Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набирала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Малоросійських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення [2, арк. 2–3 зв.]. Зіставивши попередні переселенські кампанії й майбутню, яка передбачалася, В. Кочубей дійшов висновків, що: 1) Чорноморське військо від переселення отримає лише користь, бо для ефективного використання площ і родючості тамтешніх земель не вистачає тієї кількості населення, яке там проживає; 2) Чернігівська й Полтавська губернії мають надлишок населення, якому бракує землі, і тому користь від переселення буде для тих мешканців, які залишаться на батьківщині;

3) досвід минулих переселень підказує, що й наслідки цієї кампанії мають бути успішними; 4) цим переселенням уряд досягне мети охорони кордону, а без цього довелося б утримувати на Кубані регулярне військо, на що пішло б немало фінансових витрат і спричинило б людські втрати через несприятливі кліматичні умови; 5) майбутні вигоди від переселення передбачаються значно більші, ніж масштаби втрат через невнесення переселенцями у казну подушного податку.

Новоствореним указом пропонувалося переселити упродовж 3-х років з двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі, а саме переселення здійснити згідно попередніх правил переселення від 17 березня 1808 р. [6, с. 167].

Чиновниками не було озвучено й іще одну важливу причину, яка спонукала владу до організації переселень, а мешканців – до згоди на такі переселення. Це – регулярні голодування населення рідше в результаті несприятливих природних умов, а найчастіше – від малоземелля селян і козаків, яке не давало можливості ефективно вести господарство. На подолання голоду витрачалися немалі фінанси, що не могло не непокоїти як місцеву, так і центральну владу. Історик П. Шафранов зазначав: «У нинішньому столітті (XIX – О. Г.) неврожаї стали частішими, а через розширення території держави і збільшення населення в декілька разів вони стали відчуватися значно більшою кількістю населення. З кожним разом населенню усе важче було справлятися з браком хліба власними силами, а колишні засоби допомоги населенню виявлялися незадовільними, тому селяни усе частіше були не в змозі ні прогородувати себе до нових урожаїв, ні сплачувати казенні податки і збори» [9, с. 84].

Перші значні неврожаї в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторилися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорноземних губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. П. Шафранов писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і в звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній, нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелля; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків

то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козаке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років підряд, робив становище чернігівського селянства критичним. У 1820 році недорід охопив з особливою силою 7 повітів губернії (у виносці – Чернігівський, Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Городнянський, Сосницький – О.Г.). Наслідки його позначилися перш за все на зростанні місцевих цін на хліб; потім варто було очікувати, що у другій половині року селянам було б нічим харчуватися» [9, с. 87–88]. Вихід із кризового становища влада вбачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні магазини і в переселенні, яке б зменшило кількість населення у голодуючих регіонах і збільшило б земельні ділянки тих, хто залишився. Ці урядові заходи частково допомогли владі забезпечити селян регіону хлібом і подолати наслідки неврожайних років. Комітет міністрів також зобов'язав командуючого військами на Кавказі генерала Єрмолова після прибуття переселенців на нове місце проживання надати їм посильну допомогу [3, с. 121–122].

Друга хвиля переселення на Північний Кавказ мала й політичні причини. Історик і педагог М. Стороженко в своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам». Окрім цього, зазначає автор, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [5, с. 466–468; 479–481].

Таким чином, ми бачимо, що головними причинами міграцій козаків Чернігівської й Полтавської губерній на Кубань у 1821–1822 рр. було перенаселення й малоземелля, які спричинювали неефективне господарювання, бідність і часте голодування мешканців цих українських регіонів. Сюди можна додати й імперські прагнення царських властей забезпечити охорону своїх кордонів на Північному Кавказі, господарське освоєння новоприєднаних територій, а також прагнення царського уряду вислати з України вільнолюбних козаків, які становили небезпеку для влади, з метою

асиміляції українців з іншими народами для втрачання ними своєї національної ідентичності.

Джерела та література

1. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. *Памятная книжка Кубанской области, издан. 1881 года* / Сост. Е.Д. Фелицын. Краснодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 1–125.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Дело по указу императора Александра I о переселении 25 тысяч Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. 286 арк.
3. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т. 1. Комитет Министров в царствование Императора Александра Первого (1802 г. Сентября 8 – 1825 г. Ноября 19) / Сост. С.М. Середонин. СПб.: Канцелярия Комитета Министров, 1902. 608 с.
4. История кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Ф.А. Щербина. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горцами. Екатеринодар: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. 848 с.
5. Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 461–483.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. СПб.: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 983 с.
7. Потто В.А. Кавказская война. Историческое наследие. В 5-и т. Т. 2. Ермоловское время. Ставрополь: Кавказский край, 1994. 688 с.
8. Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 27 с.
9. Шафранов П.А. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х годах настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 82–115.
10. Шкуро В.И. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань–Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар: ОК-PRESS, 2006. С. 16–27.

Отар Гоголішвілі
*професор департаменту історії,
археології та етнології
Батумського державного університету
імені Шота Руставелі*

Тамаз Путкарадзе
*професор департаменту історії,
археології та етнології
Батумського державного університету
імені Шота Руставелі*

БАТУМСЬКА ОБЛАСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ІНОЗЕМНОЇ РОЗВІДКИ

У 1910-1914 роках Батумська область стала предметом пильної уваги іноземної розвідки. Політична напруга поступово зростала, що свідчило про наближення війни. Листування місцевої влади з Тбілісі та Санкт-Петербургом стосувалося негайної заборони активної діяльності турецьких емісарів і питань взаємин із Османською імперією. Ці документи з політичного погляду є настільки важливими, що варто розглянути їх докладно.

Керівництво Батумської області було надзвичайно стурбоване поведінкою турецьких емісарів, тому щотижня надсилало в центр хвилюючі відомості і просило про допомогу. Батумі опинився в центрі уваги провідних країн світу. Про це свідчили приватні візити іноземців до Батумі. При військовому губернаторові було створено штаб, який стежив за кожним іноземцем, який приїжджав до міста. До штабу входили представники обласної адміністрації, поліції та жандармерії. Штаб мав свою агентуру, яка повідомляла не тільки про іноземців, а й про інші події в місті. Складалося враження, що область готували до надзвичайного стану. Один з іноземців того часу так говорив про Батумі: «Батумі нагадує мені місто в передвоєнному стані. Усі кудись поспішають, у всіх якісь перелякані обличчя».

23 січня 1911 року військовому губернатору батумської області повідомляли, що в Батумі 21 січня з Тбілісі приїхав турецький консул Шерафетдін бей, який 22 січня вирушив до Константинополя. У сповіщенні було сказано, що під час перебування в Батумі в його поведінці не було нічого підозрілого. 31 січня в Батумі приїхав офіцер Хаджі Мірза Евтіхарул Атуба Насир-огли, який вирушив до Туреччини. За його особою було встановлено негласний нагляд. У Батумі він зустрічався з місцевими мусоль-

манами й розмовляв із ними. У штабі хотіли дізнатися, хто були ці мусульмани. Скоро стало зрозуміло, що офіцер разом з іншими офіцерами зустрівся з місцевим населенням і передав їм якісь папери турецькою та німецькою мовами [1, арк. 46].

4 лютого відбулося засідання штабу, яке відвідав губернатор області Борис Романовський-Романько. Обговорювали становище в області. Тут таки вислухали звіт голів Батумської та Артвінської областей. Дізналися, що адміністрація Батумської області має своїх агентів на кожному підприємстві, у кожному закладі, у кожному готелі. Важливі повідомлення давали розвідники, які діяли на території Туреччини. Але, незважаючи на це, кількість іноземців збільшувалася з кожним днем, і ареал їхніх дій розширювався. До Батумі приїжджали не тільки з Туреччини та різних країн Європи, але й із Японії та Китаю. Так, 5 березня в Батумі приїхав і зупинився в готелі «Франція» японський офіцер Хікосуку Фукуда. Звідти він 7 березня вирушив до Новоросійська. 12-го березня пароплавом у Батумі приїхав англієць Альфред Вілен, з яким прибув капітан турецької армії Юсуф-Бег-Огли. 16 березня до Гонії прибув турок Гаран-ага; 31 березня в готелі «Імперіал» на кілька днів зупинився німецький офіцер Фак Вальтер. 7 квітня в Батумі перебували німецькі військові фахівці: Гюнтер Зінгер, Манфред Лефман, австрійські громадянин Франц Канск і Мартін Обергатнер. 20 квітня в Батумі прибув губернатор із Ванського Вілайєту, а 26 квітня - турецький офіцер Халід Бей. 25 травня в місто приїхав високопоставлений офіцер із міністерства внутрішніх справ Османської імперії, якого прийняли офіційно. 5 липня в Батумі прибув депутат меджлісу Туреччини Ахлід Бей, 21 липня - турецький генерал Аріф Фаша. 18 липня в готелі «Франція» на кілька днів зупинився представник турецької жандармерії Фулок Гартон Альфонс (за походженням німець), якого прийняли офіційно. Цікаво й те, що 26 серпня до Хуло приїхали китайці: І-Фен-Лі, І-Ге-Ку, Ке-ізісено, хоча з документів мета їхнього візиту невідома. 28 вересня в Батумі перебував австрійський офіцер Віктор Бауер [1, арк. 68].

5 жовтня в Батумській області при військовому губернаторові відбулося засідання штабу. Там було сказано, що протягом року із січня до жовтня місяця в Батумі приїжджали близько 100 іноземців. Але незважаючи на те, що за ними було встановлено нагляд, все ж не вдалося поставити всіх під контроль. Це особливо стосувалося порушників російського кордону. На засідання також повідомляли, що приїзд іноземців до Батумі збігся з посиленням панісламізму в Туреччині. Більшість приїжджих були офіцерами,

метою яких був огляд об'єктів військового значення. Активно походилися німці, які працювали інструкторами в турецькій армії. Їх особливо цікавила кількість мусульман, які мешкають в області, чи були вони призвані в армію тощо. Частий приїзд іноземців, а особливо турецьких агентів і розвідників, мав на меті забезпечити підтримку серед місцевого населення на тлі загострення ситуації між Росією і Туреччиною.

На засіданні зазначили, що 24 серпня того ж року (1913) якийсь турок Ахмед-Огли і німець Майєр розмовляли з місцевими мусульманами і показували якусь карту. Стало відомо, що вони говорили місцевими жителям: «дуже скоро Туреччина приєднає цю територію, німці з нами і в разі потреби ви теж повинні допомогти нам». На цьому засіданні, з метою впливу на місцеві мусульманські організації, було поставлено питання про проведення необхідних заходів. Було підкреслено, що вони діють за інструкціями, отриманими з Туреччини. Цікавим є той факт, що турецькі емісари часто проводили пропаганду серед місцевого населення, щоб ті не вступали в ці організації, оскільки їхні цілі були для Туреччини несприятливими.

На наступних засіданнях владних органів із подібних питань тривали суперечки, але становище дедалі більше погіршувалося. 14 серпня 1913 року в канцелярію Кавказького намісника надійшло повідомлення з Міністерства внутрішніх справ Російської імперії про те, що почастишали випадки засилання агентів з боку німців та їхніх прихильників на територію Росії, які намагалися потрапити на важливі об'єкти і зробити фотознімки. Кавказу відводилося вельми важливе місце, оскільки там були розташовані стратегічні, з військового погляду, об'єкти, до того ж цей край межував із Туреччиною, однією з прихильників Німеччини. Тому інтерес до регіону був великим. Зі свого боку, Кавказький намісник повідомляв військовому губернатору Батумської області, що тут розташовані такі об'єкти, які мають величезне військово-стратегічне значення і розташовані поблизу кордонів із Туреччиною. До таких об'єктів належали Михайлівський замок та інші військові бази, що знаходилися на території округу. Фотозйомка таких об'єктів категорично заборонялася. Особливо пильним було стеження за тими іноземцями, які бажали фотографувати залізничні мости. 1913 року в Батумській області було зафіксовано 20 таких випадків. Особливий інтерес викликала діяльність австрійських агентів. А саме, один із них, Машек, жив на території Михайлівського замку і робив таємні замальовки та знімки. А турецькі емісари, які приїжджали, саме від нього отримували інструктаж.

Керівництву Батумської області стало відомо, що Австро-Угорщина заслала на територію Росії велику кількість агентів, які отримували таємні завдання в Києві від австрійського консула. У Петербурзі Австрія мала агентуру серед російських чиновників і офіцерів, які систематично передавали важливі відомості австрійським агентам [2, арк. 89-101].

З цього боку вельми дивним виглядає той факт, що сильні австрійські групи агентів діяли на території міста Батумі та мали інформатора серед керівництва області. Так, наприклад 7 - 12 серпня 1913 року до гарнізону російської армії міста Батумі привезли важку техніку, що відбувалося таємно, але стало відомо головнокомандувачу турецької армії. Турецька сторона дізналася і про те, що Росія зміцнювала кордони з Туреччиною і будувала оборонні споруди. Туркам до рук потрапили кілька важливих знімків, здобутих за допомогою австрійських агентів.

17 вересня 1913 року в Батумі приїхав австрійський громадянин Річард Зеєлер, який часто зустрічався як з Машеком, так і з турецькими емісарами. Разом із Машеком він часто відвідував Михайлівський замок. Вони знімали об'єкти, які їх цікавили. Комендант фортеці засумнівався і став стежити за ними. Зрештою, їх зафіксували на території замку в момент, коли вони вели фотозйомку. Незважаючи на це, Машеку вдалося втекти від жандармерії і сховатися. За наказом губернатора поліція мала знайти й заарештувати його. Але це їй не вдалося. Натомість було спіймано п'ять австрійських громадян, які, як потім стало відомо, були членами групи Машека. Військовий губернатор Батумської області повідомив про це намісника Кавказу і звернувся з проханням до міністерства закордонних справ Російської імперії надіслати протест уряду Австрії у зв'язку з такою незаконною діяльністю. Намісник Кавказу висловив невдоволення, що вони проґавили небезпечного «злочинця Машека», а щодо висловлення протесту австрійському керівництву, то про те він уже повідомив відповідні верховні інстанції [2, арк. 114].

У Батумі небезпечну діяльність вели також німці та поляки. Військовому губернатору міста Батумі повідомляли, що кожен іноземець, який відвідував місто, виконував розвідувальне завдання. Подібними справами іноземці змогли створити собі опору в адміністрації міста, де відбувався підкуп чиновників. Особливо загострилася ситуація, коли до рук іноземної розвідки потрапили таємні документи. Для вивчення подібної ситуації намісник надіслав спеціальну комісію. Комісія передала губернатору лист, де висловлювалося невдоволення тим, що в Батумській області

були допущені такі політичні помилки. Ба більше, в урядових органах працювали підозрілі особи, які співпрацювали з агентурою іноземних держав, у зв'язку з чим зміст важливих державних документів ставав відомим ворогам. У листі до губернатора було прохання терміново усунути такі порушення і конкретно перевірити кожну особу, яка працює в окружних урядових органах. Намісник зобов'язував губернатора, щоб на роботу приймали політично надійних людей. Члени комісії повідомляли губернатору, що в органах обласного керівництва перебувають агенти іноземної розвідки; було дано завдання виявити їх. Схвильований цим, військовий губернатор Батумської області наказав покарати агентів. 17 березня 1913 року заступник начальника управління Кутаїської жандармерії в Батумській області, полковник Гаврилов, який вивчав становище в Артвіні, повідомляв губернатору, що складається таке враження, що Артвінський округ залишився без належної уваги. Керівник округу Лавров, хоча й інтелігентна освічена людина, але має багато недоліків. Наприклад, чотири роки тому в Артвіні зібрали велику суму, 1866 рублів, на ремонт місцевого російського училища. Цю суму він не здав банку, і до сьогоднішнього дня невідомо, де подівалися ці гроші. Така поведінка Лаврова не сподобалася населенню. До того ж, пан Лавров був безвольною людиною і тому легко потрапив під вплив секретаря Артвінської канцелярії Сулеймана Табахідзе. Цей Табахідзе був справжній турок, який перебував під впливом свого ж батька Мухамеда. А Мухамед явно працював на благо Туреччини. Артвінською поліцією керував Касум-Бей, який не зміг виявити жодного турецького агента, які траплялися на кожному кроці. Так, наприклад, майже 6 місяців серед населення Артвіна два агенти вели пропаганду проти Росії. А поліція робила вигляд, що не помічає, і агентів спіймали лише завдяки старанням Росторгава - командира Артвінського Михайлівського батальйону. Тепер затримані перебувають у Батумській в'язниці. З вищесказаного ставало зрозуміло, чому так активно поводитися турецькі емісари в Артвіні. Зрозуміло й те, звідки був відомий турецьким емісарам зміст секретних документів. Схвильований цим, військовий губернатор тут же наказав заарештувати секретаря канцелярії Табахідзе і покарав керівника області Лаврова. Співробітникам поліцейського управління Батумського округу він дав завдання розслідувати політичну надійність Ка-Сул-Бея, глави Артвінської поліції. Крім того, губернатор посилив свою діяльність, але все ж не зміг встановити повний і належний порядок. Очевидним було переродження державних органів Російської імперії, криза влади,

що відчувалося як у центрі, так і на місцях.

Перед початком Першої світової війни Туреччина стала більш активною. Її підтримували деякі країни Європи. Турецькі емісари діяли не тільки на Кавказі, а й у багатьох куточках Російської імперії, особливо в тих районах, де більшість населення були мусульманами. 23 травня 1913 року канцелярія Кавказького намісника отримала лист від міністерства внутрішніх справ Російської імперії. У листі йшлося про те, що 5 травня того ж року з міста Ерзурум на Кавказ потайки пробралися 20 осіб у цивільному. Їхньою метою була підготовка кавказьких мусульман на випадок російсько-турецької війни. Ці особи хотіли перебратися в Батумську область для проведення агітації. Вони особливо активно поводитися у верхній Аджарії та Гонії. Згідно з повідомленням намісника, пропонувалося вжити всіх запобіжних заходів безпеки. Лист такого ж змісту намісник Кавказу отримав 28 травня 1913 р. з міністерства внутрішніх справ Росії, де йому давали вказівки, як діяти проти турецьких емісарів у цих краях [2, арк. 121-128].

На підставі таких повідомлень із канцелярії намісника Кавказу неодноразово надходили попереджувальні листи на ім'я військового губернатора Батумської області про можливе проникнення турецьких емісарів і боротьбу в області проти них.

У Батумський район, оскільки він знаходився недалеко від кордону з Туреччиною, часто заходили турецькі і не тільки турецькі емісари. Турецька влада вважала, що, оскільки значна частина населення Батумської області була мусульманською, і ця територія впродовж 300 років була під володінням Туреччини, населення того часу підтримало б їхні заплановані воєнні дії і разом вони змогли б перемогти росіян.

Військовий губернатор Батумської області надсилав листи на ім'я намісника Кавказу, де вказував на небезпеки, що можуть статися через майбутні бойові дії, в тому разі, якщо тут не посилюватимуть введення нових військових частин та їхнє розташування на кордоні. Крім того, при військовому губернаторові Батумського округу було створено штаб, до чиїх обов'язків входило виявлення всіх іноземних емісарів, які відвідували Батумі і його райони. Багатьох емісарів заарештували, але багатьом вдалося таки зібрати необхідні документи і залишити Батумський регіон.

Джерела та література

1. Центральний державний архів Грузії. Ф. 16. Спр. 235.
2. Центральний державний архів Грузії. Ф. 16. Спр. 236.

Гриценко Андрій Петрович
*доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, правознавства
та методики навчання,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

Ащаулова Тетяна Анатоліївна
*аспірантка кафедри історії, правознавства
та методики навчання,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

УПРАВЛІНЦІ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1874-1991 рр.)

Глухівський учительський інститут вважається одним із перших закладів вищої педагогічної освіти в Україні. Його статус дуже часто змінювався з плином часу та політики. Але не зважаючи на різні реалії часу, його випускниками стали тисячі талановитих учителів, науковців, письменників, поетів тощо. Важливе місце у функціонуванні будь якого закладу вищої освіти відіграють, перш за все, його управлінці. Дуже часто їх називають директорами чи ректорами. За проаналізований нами час а саме 1874-1991 рр. ця посада мала назву –директор, а з 1980 року – ректор.

Першим директором учительського інституту в Глухові став Олександр Белявський. Він зробив чимало для початку функціонування закладу освіти та створення сприятливих умов організації освітнього процесу [4]. На посаді директора О. Белявському, вдалося вирішити проблеми, зі забезпечення матеріально-технічної бази, впровадження інноваційних методів навчання, організації викладання німецької мови здобувачам освіти з 1880 року тощо [1; 2; 8].

Значний внесок у розвиток учительського інституту зробив наступний очільник – Іван Андрієвський. Викладач історії та географії, посів посаду директора у червні 1894 року. Прогресивний, з власними поглядами на педагогіку та методику. Намагався популяризувати навчальний заклад за допомогою нових методів викладання та створення наукового простору викладачів та студентів. Саме І. Андрієвський, організувавши колектив викладачів-одномумців, створив та опублікував підручник «Наукові основи педагогіки». Він залучав до публікації наукових праць, чим стимулював та розвивав знання як викладачів

так і студентів [1; 4; 5].

Наступним директором інституту в 1905 році став Павло Міловський. За цей, непростий період історії інституту, він зміг перетворити навчальний заклад закритого типу на відкритий [3]. Варто зазначити, що П. Міловський мав бажання реформувати освітню практику, однак, через опір студентів за періоду Російської демократичної революції, у нього це не вийшло.

У 1909 році учительський інститут отримує нового директора. Ним став викладач історії, та у минулому ректор Київської духовної семінарії Митрофан Григоревський. Його управлінська діяльність припадає на період значних змін інститутського життя. М. Григоревський розпочав ремонт у закладі вищої освіти, також здобув дозвіл та отримав кошти на створення спортивного залу [2]. Але, на жаль, через його звільнення цей проєкт не було реалізовано. Також директор сприяв викладанню нових дисциплін та створенню наукових осередків, серед яких було заснування інститутського музею та нових лабораторій.

Наступником М. Григоревського у 1913 році став Леонід Апостолов. За його ініціативи в інституті було відкрито метеорологічну станцію досліджень.

У 1916 році директором Глухівського інституту було призначено відомого науковця Костянтина Ягодовського. Гарний методист, автор навчальної літератури зі суспільних дисциплін. Звичайно, за період перебування на посаді поєднував використання старих методів викладання з більшовицькими новаціями, намагаючись, не зовсім чітко виражати своє ставлення до принципів радянської освіти [3; 6]. Але, завдяки вмінню уміло добирати педагогічні кадри, він сприяв великому науковому потенціалу закладу вищої освіти в період становлення СРСР. Як мудрий керівник активно сприяв збереженню та збагаченню матеріально-технічної бази. Саме у 1920-х роках бібліотека закладу вищої освіти вважалась однією з найкращих серед інших учительських інститутів. Після звільнення К. Ягодовського, на посаду директора було затверджено Якова Колубовського. Він очолював Глухівський інститут лише два роки. За цей короткий період вчений К. Колубовський зміг популяризувати у закладі освіти, філософію та психологію трудового навчання [6].

Після ліквідації Інституту народної освіти у 1924 році у Глухові, його було перенесено до Ніжина. Але, натомість, на існуючій базі функціонували педагогічні курси (1924-1925 рр.) [6]. Очільниками цих курсів були Павло Івченко (1924 р.) та Яків Морачевський (1924-1925 рр.) [4]. Уже у 1925 році замість курсів

було відкрито педагогічних технікум, який очолювали Юрій Нестеренко (1925-1927 рр.) та Іван Лошняков (1927-1930 рр.) [1].

У 1930 році на базі педтехнікуму було створено Глухівський інститут соціального виховання, який очолювали Платон Горілій (1930-1931 рр.), Дмитро Донський (1931-1932 рр.) та Юрій Рожков (1932-1934 рр.). Наступним очільником закладу вищої освіти у Глухові став Олександр Стрельцов. Саме він став директором вже педагогічного, а потім учительського інституту (1935-1938 рр.). Його наступником став Дмитро Гаран (1938-1941, 1943-1945 рр.), який очолював інститут два терміни, перервані німецько-радянською війною [4]. Вклад Д. Гарана у розбудову Глухівського учительського інституту неоціненний та дуже важливий. Адже за дуже короткий період він разом з викладацьким колективом зміг відновити та налагодити освітній процес у складних довоєнних та післявоєнних умовах. Був ініціатором відбудови постраждалих від воєнних дій корпусів.

Його наступники Іван Чуйко (1945-1947 рр.), Григорій Сапітон (1947-1952 рр.) та Фелікс Мазур (1952–1954 рр.) продовжили діяльність з розбудови Глухівського інституту. Про це свідчить величезна кількість вступників та випускників закладу вищої освіти. І надалі проводилась робота з удосконалення освітнього процесу та поліпшення взаємозв'язків зі школами [1; 5]. У 1952 році до Глухівського інституту було приєднано весь склад Конопського учительського інституту, що говорить про значне розширення закладу вищої освіти.

Після здобуття закладом освіти назви «педагогічного інституту» у 1954 році та надання статусу закладу вищої освіти, змінюється і назва посади керівника. Першим вже ректором Глухівського педагогічного інституту став Олександр Томчук (1954-1971 рр.). Тривалий час (1956-1972 рр.) організаційним центром закладу освіти був факультет вчителів початкових класів, який було створено під керівництвом ректора [5].

Після виходу О. Томчука на пенсію, його місце обійняв Іван Качан (1971-1980 рр.). Спільними зусиллями О. Томчука та його наступників Миколи Великоплуга (1980-1985 рр.) та Леоніда Гнатюка (1985-1991 рр.) було засновано факультет дошкільної освіти та зовсім новий факультет загальнотехнічних дисциплін [1]. За цей період ректори інститут дуже суворо регламентували підбір педагогічних кадрів, залучали не тільки місцевий потенціал. У закладі вищої освіти станом на 1976 рік працювало 40 % викладачів з науковими ступеннями, що значно підвищило рівень викладання навчальних дисциплін та формування професійної

компетентності у здобувачів вищої освіти.

М. Великолуг звертав увагу на поліпшення добору і підготовки педагогічних кадрів, підвищення наукового статусу педінституту, організації підготовчих курсів для майбутніх абітурієнтів, створення шкіл молодого вчителя, курсів підвищення кваліфікації, вдосконалення позаконкурсного прийому та популяризації професії вчителя. Л. Гнатюк стимулював викладачів інституту активно працювати над питаннями соціальної активності студентів та навичок автономії в професійній діяльності майбутніх учителів. Зреалізовано низку ініціатив, які були безпосередньо спрямовані на покращення матеріально-побутових умов та заохочення вихованців за успіхи у навчанні та їх соціальну активність [1].

Отже, доцільно зазначити той факт, що за період існування Глухівського інституту (з моменту створення в 1874 р. та до 1990 р.) його очолювали 23 особи. Всі з них були визначними педагогами та науковцями, знаними практиками в освітній сфері. На прикладі їхньої діяльності доведено, що роль директорів та ректорів у діяльності інституту дуже важлива, адже саме вони були рушіями розбудови закладу освіти та збереження традицій з організації ефективного освітнього процесу.

Джерела та література

1. Альманах університетської слави: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874-2019) / гол. ред. Курок О.І. Суми, ПВП «Видавничий будинок «Еллада», 2019. 196 с.
2. Викладачі Глухівського інституту (1874-1924 рр.) : біобібліографічний словник / Авт.-упоряд. В. М. Крижанівський. Глухів; Кропивницький : ФОП Піскова М.А., 2017. 96 с.
3. Гирич Я. М. Глухівський учительський інститут у 1905/1906 та 1906/1907 навчальних роках: доповідні записки, протоколи засідань педагогічної ради. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. № 5. С. 217-255.
4. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах*. 2023. № 2. С. 157–162.
5. Гриценко А.П., Ащаулова Т.А. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26-32.
6. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924 – 1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. № 6. С. 112-147.
7. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника. Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952 – 1991 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. № 2. С. 99-112.
8. Курок О.І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник*

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1 С. 12-24. URL : <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9-qYdkoz1j2mGgLebtmGkpLdo/view>

9. Мошик І. В. Глухівський педінститут у 1920-ті – 1940-ві роки. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. № 7. С.180-210.

Дерхо Віктор Вікторович

вчитель історії, старший вчитель

Зеленобалківська гімназія з початковою школою

Новолатівської сільської ради

Криворізького району Дніпропетровської області

ЗЕЛЕНА БАЛКА: ВИНИКНЕННЯ СЕЛА ТА ЙОГО ЗАСНОВНИКИ

На підставі історико-краєзнавчих студій відомо, що село Зелена Балка Криворізького району Дніпропетровської області засноване в 1816 р. полтавськими дворянами – представниками козацьких родів Лубенського полку Полтавської губернії: відставним поручиком Ольвіопольського гусарського полку Феодосієм Лук'яновичем Нестеренко (1783-07.12.1853) (звідси походить його друга назва «Нестеренкова», або Нестерівка, яка була поширена серед жителів села протягом 19-20 ст.) та його тестем корнетом Миколою Верещакою (1757-?). Феодосій Нестеренко був одружений з Пелагеєю Миколаївною, донькою корнета Миколи Верещаки. До періоду заснування села, землі при балці Зеленій входили до володінь елісаветградського поміщика корнета Степана Кириловича Добровольського. На «Плані землі с. Гданцівки (вона ж Михайлівка або Царів курган) Єлісаветградського повіту Херсонської губернії за межуванням 1783 р. володіння корнета Степана Кириловича Добровольського» показано величезний відрізок землі в розмірі 6913 десятин 665 сажень [5, арк. 1]. Гданцівка – нині це район у сучасному місті Кривий Ріг Дніпропетровської області, відстань від якого до с. Зелена Балка Криворізького району становить приблизно 20 км. З населених пунктів на плані позначено тільки сільце Гданцівку та балки, які знаходяться на вказаній території. Також ми тут бачимо балку Зелену та ставок біля неї – це саме те місце, де Нестеренко і Верещака будуть заселяти село з 1816 р.. На документі засвідчено, що цю ділянку буде ще додатково розмежовано в 1808 р.. Архівні матеріали вказують, що землі, на яких було засноване село Зелена Балка були пожалувані ротмістру Ольвіопольського гусарського полку Гнату Даниловичу Радойчину російським

імператором Олександром I. Гнат Радойчин в 1807 р. помер у полоні. В 1810 р. мати та рідні сестри Радойчина, як спадкоємці, отримали ділянку землі при балці Зеленій тоді Єлисаветградського повіту Херсонської губернії в розмірі 500 десятин [16, арк. 21]. Пізніше вони продали цю землю поміщику Ольвіопольського повіту корнету Юрчевському. За цих господарів заселення даних земель ще не відбувалося. 29 листопада 1816 р. у Херсонській палаті Цивільного суду корнет Василь Юрчевський та поручик Феодосій Нестеренко уклали купчу на землі при балці Зеленій у розмірі 500 десятин. Земля куплялася спільним коштом Феодосія Нестеренка та його тестя Миколи Верещаки, але в різних частинах. Нестеренко заплатив за 200 десятин, а Верещака за 300 десятин. За домовленістю господарі управляли землею спільно. Тільки в 1830 р. Микола Верещака забажав розмежувати ділянку, щоб виокремити свою частину [8, арк. 36]. Заселення Зеленої Балки, як хутора Нестеренка та Верещаки, розпочинається з 1816 р.. Із села Плехів Оржицької волості Лубенського повіту Полтавської губернії (батьківщина Феодосія Нестеренка) були переведені селяни: 12 душ чоловічої статті та 11 душ жіночої. Для селянських родин Кондратенків, Руденків, Литвинів та ін. Феодосій Нестеренко збудував п'ять хат, а для себе будинок, млин та господарські будівлі. Микола Верещака для себе окремо збудував будинок, а для своїх селян, Стрижибиків та ін. одну хату [8, арк. 41].

Який зовнішній вигляд мав хутір Нестеренка та Верещаки при балці Зеленій з часу його заснування до 1830 р., дає уявлення Геометричний план поселення за квітень 1830 р.. На плані зображено споруди та інші об'єкти, якими володіли господарі як роздільно так і спільно. Наприклад, у власності Феодосія Нестеренка позначено чотири селянські будинки з городами та без, панський будинок, вітряний дерев'яний млин, нова клуня та загін для скоту, тік, який окопаний ровом. Господарство Миколи Верещаки складалося з панського будинку, поблизу якого була конюшня, тік, сарай і загін для скоту, вітряний дерев'яний вітряк, два селянські будинки з городами та током. У спільній власності поміщиків перебували: гребля, засаджена вербами, обкладений каменем колодязь, ставок. Земельна ділянка на той час межувала з володіннями сільця Бутовського - штабс-ротмістра Бутовського, сільця Гданцівки - корнета Добровольського та сільця Макаренкова – колезького регістратора Макаренка [8, арк. 45]. Щодо походження засновників Зеленої Балки вдалося з'ясувати, що до її заснування, вони мешкали в с. Плехів Оржицької волості Пол-

тавської губернії. В своїй праці «Степова Лубенщина» відомий український краєзнавець В. Милорадович зазначає, що в с. Плехів перші Нестеренки прийшли із с. Юськівець того ж Лубенського повіту. Це давній великий рід цього села, який навіть утворив в ньому свій власний кут Нестерівку. Представники цього роду біля с. Плехова мали хутір, який складався в 18 ст. з 14 дворів. Посилаючись на працю О. Лазаревського «Історичні нариси Полтавської Лубенщини 17-18 ст.» [3, с. 51], В. Милорадович стверджує, що представник цього роду Андрій Корнійович Нестеренко, будучи зятем гетьмана Дем'яна Многогрішного, став Лубенським полковником в 1671-1672 рр. [4, с. 54]. За адміністративно-територіальним устроєм Гетьманщини с. Плехів входило в різні часи до Лукомльської та Горошинської сотень Лубенського полку. А в ті часи, коли полк був розформований, козаки Плехова служили в інших сотнях різних полків. Аналіз документів козацьких часів свідчить, що прізвища Нестеренків та Кондратенків доволі часто трапляються серед козаків. В одному з найдавніших Реєстрів Війська Запорозького від 30 березня 1581 р., який зберігається в архіві давніх актів м. Варшави, зустрічаємо козаків сотні Омельницької: Павла Нестеренка та Лук'яна Кондратенка.

Реєстр Війська Запорозького за Зборівським договором 1649 р. свідчить, що в Миргородському полку в сотні Лубенській (сільській) служили: Нестеренко Лаврін та Федір Кондратенко. Нестеренки Іван та Лесько служили в сотні Лубенській (міській) та сотні Краснопільській [12, с. 204]. Безпосередньо предків наших засновників знаходимо в «Присязі Малоросійських військ на випадок коронації імператриці Анни Іванівни 1732 рік». В Лубенського полку сотні Лукомльської села Плехова значаться козаки: Іван Нестеренко, Василь Нестеренко та Федір Кондратенко [6, арк. 346]. Історичні джерела 1740-х рр., за часів царювання імператриці Єлисавети Петрівни, подають відомості про козаків Нестеренків с. Плехова Лукомської сотні Лубенського полку. В Реєстрі козаків, які були при присязі на вірність імператриці Єлисаветі Петрівні, яка відбулася 16 грудня 1741 р., згадуються козаки села Плехів Горошинської сотні Лаврін Нестеренко та його сини Максим, Яків, Олефір; Іван Нестеренко, його син Грицько, зять його Матвій [7, арк. 210, 220] В Ревізії за 1743 р. в селі Плехів згадуються серед малоґрунтових виборних козаків «без підпомогы» Лаврін Нестеренко з братом Іваном та сином Максимом, які мешкають в одному дворі на три хати трьома сім'ями [10, арк. 82 зв.]. Цікавими для нас можуть бути відомості про козаків Реєстру Запорозького війська за 1756 р. В Куре-

нівському курені згадуються Пилип Нестеренко, Павло Верещака. В Крилівському курені були козаки: Яцько Нестеренко та Василь Нестеренко. [1, с. 216]. В Реєстрі козаків, які були при присязі на вірність імператриці Катерині Олексіївні, яка відбулася 22 липня 1762 р., серед козаків села Плехів Горошинської сотні згадуються: Максим, Яків, син Якова – Лука та Іван Нестеренки [11, арк. 86]. Більш пізніші свідчення про родини засновників надають Сповідальні розписи церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Плехова Лубенської протопопії. В 1763 р. в розписі, в розділі військових, вказана вдова Лавріна Нестеренка Марія Нестеренчиха: серед її синів - Яків Нестеренко (43 р.) з дружиною Єфросинією (38 р.) та сином Лукою (21 р.) [14, арк. 112]. В розписі 1784 р. записані: вдова Якова Нестеренка Єфросинія Нестеренчиха (58 р.) її син Лука Нестеренко (37 р.) його дружина Параскева (30 р.) та їх син Феодосій (1 р.) - це перша письмова згадка про засновника Зеленої Балки та його батьків [15, арк. 962-962 зв].

Перші письмові відомості про назву села та його існування містяться в Сповідальному розписі молитовного будинку Святого Миколая с. Олександродар Херсонського повіту за 1828 р. Тут воно вказується як «Слобода Нестеренкова, Зелена Балка» [13, арк. 61]. В інших джерелах – це переважно метричні книги церков, які були навколо Зеленої Балки в 1818-1830 рр, село вказується як Слобода Нестеренкова. Зелена, поміщика Нестеренкова. Вже в 1835 р. в Метричних книгах церкви Святого Миколая с. Олександродар Херсонського повіту, прихожанами якої мешканці Зеленої Балки були до 1917 р., село записується як Зелена Балка поміщика Нестеренка. Серед перших мешканців села було декілька родин Кондратенків: Семена Кондратенка (1778 р. н), Миколи Кондратенка (1781 р. н.), Михайла Кондратенка (1789 р. н.). Вони були синами Дем'яна Кириловича Кондратенка, який згадується ще в Сповідальних розписах с. Плехів кінця 18 ст. Всі вони мали великі родини, таким чином складали переважну більшість жителів тогочасного села. У Сповідальному розписі церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Плехова Лубенської протопопії за 1763 рік серед дворових людей Нестеренків записані декілька родин Кондратенків: Кирило Кондратенко (42 р.), його дружина Марія (35 р.), їх сини: Дем'ян (12 р.), [14, арк. 345]. В Сповідальному розписі за 1784 рік вказані родина Кирила Кондратенка (62 р.) та його дружини Марії (52 р.), родина їх сина Дем'яна (32 р.), його дружина Домнікія (27 р.), їх діти: Семен (7 р.), Ганна (5 р.), Сава (3 р.). Родина Євтимія Литвина (41 р.) та його дружини Катерини (33 р.), їх діти: Микола (6 р.) та Марія (3 р.). [15, арк. 234]. Крім

Кондратенків в Зеленій Балці від початку мешкали родини Литвинів, Руденків, Стрижибиків та ін.

На основі архівних джерел вдалося дізнатися біографічні відомості про одного із засновників села Феодосія Лук'яновича (Луковича) Нестеренка. Виявлено документи, які свідчать про його військову службу. В них зазначається, що він походить в дворян Малоросійської губернії, Лубенського повіту. З 1801 р. служив в Ольвіопольському гусарському полку. В 1804 р. отримав звання корнета, яке надало йому права на спадкове дворянство. В 1806 р. беручи участь в боях при Янкерсдорфі з французькими військами, на території Пруссії, Нестеренко був тяжко поранений шістьма ранами та двома кулями в спину і в бік, шаблею в голову та багнетами в груди. В такому стані він залишився серед мертвих на полі бою. Пізніше місцеві жителі його знайшли і відправили до шпиталю м. Кенігсберг. Після одужання приймав участь в Фрідланській битві. За станом здоров'я в 1809 р. корнет був звільнений від служби та за бойові заслуги нагороджений чином поручика. Після звільнення повернувся в свій рідний дім на Полтавщину. В 1810 р. Феодосій одружується на донці корнета Миколи Верещаки Пелагеї, яка проживала на той час в с. Мусіївка Хорольського повіту Полтавської губернії. Молоде подружжя протягом 1810-1816 рр. проживало в с. Плехів, де народилися перші їх діти [9, арк. 21-22]. Коли розпочалася Вітчизняна війна 1812 р., Феодосій Нестеренко не залишився в стороні. В липні 1812 р. він вступає до Полтавського Дворянського ополчення, як дворянин Лубенського повіту і отримує посаду сотника для боротьби з військами Наполеона. Служив в ополченні до травня 1813 р.. Брав участь в бойових діях під Могильовом та на території Герцогства Варшавського [9, арк.19-19 зв.]. Після завершення військової служби родина Нестеренків переселилася в Херсонську губернію, де в Єлисаветградському повіті в 1816 р. на землях при балці Зеленій розпочала заселення нового поселення. Родина поміщика складалася з синів: Івана (1811 р. н.), Михайла (1815 р. н.), Феодосія (1818 р. н.), Еммануїла (1822 р. н.), Григорія (1824 р. н.), та доньки Анни (1820 р. н). Поміщик є засновником дворянських родів Нестеренко в Тульській, Полтавській, Херсонській губерніях 19 ст. Серед його синів та онуків були офіцери-орденоносці, Георгіївські кавалери та інші заслужені особи. Рід Нестеренко, завдяки Феодосію Лук'яновичу, було внесено до Родословної книги дворян Херсонської губернії [2, арк. 55].

Отже, на основі архівних джерел встановлено, що село Зелена Балка Криворізького району Дніпропетровської області

засноване в 1816 р. на землях при балці Зеленій, в той час в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Звідси походить і назва села, яка зберігається дотепер. Мешканці села здавна називали його ще Нестерівкою, тому що одним із його засновників і поміщиків був Феодосій Нестеренко, полтавський дворянин, представник давнього козацького роду.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. / Гол. ред. кол.: П. С. Сохань. Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Археографічна комісія. Київ 2008. 527 с.
2. Російський державний історичний архів. Ф. 1343. Оп. 51. Спр. 585. Департамент герольдії Сенату. Родословна книга дворян Херсонської губернії 1683-1917 рр.
3. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII – XVIII вв. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Книга одиннадцатая* / [под ред. А. М. Лазаревского]. Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1896. С. 34–203.
4. Милорадович В. Степная Лубенщина. *Киевская старина*. 1903. № 2-4.
5. Російський державний архів давніх актів. Ф. 1354. Оп. 579. Ч.1. Спр. 8. План землі сільця Гданцівки володіння корнета Степана Кириловича Добровольського 1783 р.
6. Російський державний архів давніх актів. Ф. 248. Сенат та його установи. Кн. 8250. Присяга Війська Запорозького імператриці Анні Іоанівні. 1731 р.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8230. Присяга Лубенського полку на вірність імператриці Єлисаветі Петрівні 1741 р.
8. Державний архів Херсонської області. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1350. Про межування земель між поміщиками Нестеренко і Верещакою в Єлисаветградському повіті від 1.02. - 15.02.1830 р.
9. Російський державний історичний архів. Ф.1343. Оп. 26. Спр.1406. Про дворянство роду Нестеренко.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19333. Ревізія Лубенського полку 1743 р.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр.17163. Реєстр присяги козаків Лубенського полку на випадок коронації імператриці Катерини Олексіївни 1762 р.
12. Реєстра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. Москва, 1875.
13. Державний архів Херсонської області. Ф. 207, Оп. 1, Спр. 1735. Сповідальний розпис Миколаївського молитовного дому с. Александрова Дара. Списки сіл Макаренкова слобода і Зелена Балка. 1828 р.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф.127. Оп.1015. Спр. 36. Сповідальний розпис церкви Різдва Пресвятої

- Богородиці с. Плехів Лубенської протопопії 1763 р.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 88. Сповідальний розпис церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Плехів Лубенської протопопії 1784 р.
 16. Російський державний історичний архів. Ф. 350. Оп. 56. Спр. 290. Справа про пожалування ротмістру Радойчину землі при балці Вербовій Єлисаветградського повіту Херсонської губернії 1806 р.

Доманова Ганна Сергіївна

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин,
Національний університет*

«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ РАНЬОМОДЕРНОГО МІСТА КОЗЕЛЕЦЬ

Самоврядним інституціям українських міст притаманні європейські традиції, які певним чином хоча і накладалися на звичаєве право, пристосовувалися до місцевого колориту, втім повністю не втрачали свою змістовність. Як приклад такої європейськості українських міст доби раннього модерну – магістратське правління, що існувало завдяки привілеям на маґдебурзьке право. Одне з найпоширеніших міських прав, витоки якого сягають в епоху середньовіччя, спроможне було забезпечити містам новий економічний рівень та надати міщанській громаді привілейований статус.

Перші привілеї на маґдебурзьке право українські міста отримали в XIV ст. Перебуваючи у складі Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, кількість магістратських міст поступово зростала. Тривалий час питання про надання Козельцю первинної грамоти на маґдебурзьке право було дискусійним. Зрештою в колекції Національного музею історії України було виявлено оригінал грамоти царя Олексія Михайловича міщанам Козельця датований 5 серпня 1655 р. Про це повідомив відомий науковець В. Арістов і саме завдяки йому в 2021 р. на сторінках Українського історичного журналу ця грамота на маґдебурзьке право була оприлюднена [2]. Появі царської грамоти передувала чолобитна (датована 2 серпня 1655 р.) від мешканців «новонаселеного» міста Козельця з проханням підтвердити за прикладом таких міст, як Ніжин, Київ та Переяслав чинність маґдебурзького права [1]. Справа в тому, що після

визнання так званого «протекторату» московського царя над Гетьманщиною, міста намагалися як найшвидше конфірмувати свої права на міське самоврядування. Випадок з Козельцем зовсім інший. Місто раніше не мало маґдебурзького статусу, принаймні відсутні тому підтвердження. Аналізуючи клопотання козелецьких міщан та грамоту 1655 р., В. Арістов влучно зазначив: «свідомо чи ні, але козельчани перехитрили царя і здобули більше, ніж очікувалося. Московський монарх фактично прирівняв Козелець до міст, які мали довгу історію самоврядування і привілеї від старих князів та королів» [3].

Царська грамота була видана на прохання козелецького вїта О. Долинського разом з міською громадою та за сприяння гетьмана Б. Хмельницького, від якого був супровідний лист. Але за змістом грамота цілковито виглядає як конфірмація, простежується чітка відсилка до польських часів. Крім того, якщо порівняти грамоту, яку отримав Козелець 5 серпня 1655 р. із грамотою, яку видав Олексій Михайлович, наприклад, місту Чернігову 27 червня 1655 р. – вони виявляються ідентичними, змінена лише назва міста [2; 9]. Отже, московіти не дуже були обізнані щодо існування маґдебурзького права в українських містах, бо жодних «вольностей» тамтешні міста не мали. І це ще раз підтверджує той факт, що царська канцелярія розробила єдине кліше за яким міста отримували згоду на чинність норм маґдебурзького права. Підставою для отримання подібної грамоти була чолобитна від магістратської старшини. Зі свого боку, міста через подібні клопотання намагалися забезпечити свій самоврядний статус.

Вже у наступному, 1656 р. Козелець отримав свій перший гетьманський універсал. Б. Хмельницький забороняв козацькій старшині стягувати з міщан податки на свою користь. Прибутки мали залишатися при ратуші [4, с. 539–540.].

8 липня 1666 р. гетьман І. Брюховецький видав універсал про підтвердження маґдебурзького права Козельцю на прохання вїта О. Долинського [8, с. 289]. Гетьманська конфірмація посилається на давні права та свободи «майдебурські», які Козелець начебто мав від польських королів, також царську грамоту на маґдебурзьке право та універсал Б. Хмельницького.

У 1666 р. Олексій Михайлович також видав лівобережним містам низку підтверджувальних грамот. Зокрема, 3 листопада конфірмацію отримав Чернігів [10, с. 86–87, 80–81, 86–87], 25 листопада – Ніжин [11], 29 листопада – Стародуб [6, с. 87].

Щодо Козельця, у «Наказі» від мешканців міста 1767 р.¹ згадується царська грамота від 29 листопада 1666 р. [5]. Це була перша конфірмація московського царя, яку отримав Козелецький магістрат.

Окрім царський грамот та гетьманських універсалів місто отримало 29 грудня 1663 р. привілей від польського короля Яна Казимира. В результаті так званого Лівобережного походу Яна II Казимира² у 1663–1664 рр. місто опинилося під владою поляків [7, с. 353–359; 9]. До польського короля звернувся все той же козелецький вїйт О. Долинський разом з магістратською старшиною з проханням надати місту права. У привілеї зазначалося, що Козелець був заснований понад 30 років тому остерським старостою Стефаном Аксаком, а досі не мав відповідних укріплень, які потрібні були для його оборони. Безумовно мова йшла не про заснування, а про відродження міста у 30-х рр. XVII ст. На перший погляд королівський привілей 1663 р. має вигляд локаційної грамоти. Відтак, прописана процедура обрання урядовців магістрату (раз на рік, на свято Василя) та подальше їхнє затвердження остерським старостою або його намісником. Водночас мала бути обрана колегія радників з 12 осіб, які постійно проживали в місті й зобов'язані були в усьому допомагати бурмістрам і райцям. З-поміж себе радники мали обирати народного трибуна або старшого. Також, у привілеї йшлося про систему оподаткування, благоустрій міста, порядок торгівлі. Міщанам дозволялося займатися винокурінням, мати свої броварні, шинки, продавати свій товар як в роздріб, так і оптом, сплачуючи відповідні податки на користь міста. Серед ремісничих спеціальностей згадувалися злотники, кушніри, шевці, кравці, столяри, теслярі, ковалі, слюсарі, пекарі, кочегари, різники, гончари, ткачі та ін., які мали право об'єднуватися в цехи. У місті мали відбуватися чотири рази на рік ярмарки (впродовж тижня після Пасхи, на свято апостола Петра, Успіння Пресвятої Богородиці та на Масницю), двічі на тиждень – торги (по понеділках та п'ятницях). Місто повинно було мати дві печатки: одну бурмістрову – «більшу, міську, на котрій має бути козел з малими рогами, між ріжками котрого має бути вирізьблений значний хрест, а біля козла й хреста напис: печатка міста й.к.м.», іншу – для вїйта з подібним зображенням, але з написом «вїйтівська печатка Козельця». Згадувалася і міська корогва. Питання щодо земельних володінь Козелецького магістрату зали-

¹ "Маніфест про скликання комісії" від 14 грудня 1766 р. встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців.

² Похід Яна II Казимира на Лівобережжя розпочався в листопаді 1663 р. і тривав до середини березня 1664. р.

шалося відкритим. Розмежування земель згодом мали зробити королівські комісари [9, с. 68–69]. Надаючи привілей на маґдебурзьке право Козельцю Ян Казимир жодним словом не згадував про попередні пожалування місту, вважаючи їх нелегітимними [2]. Перебування Козельця у складі Речі Посполитої було нетривалим, невдовзі місто знову опинилося під верховною владою московського царя.

Щодо земельних володінь Козелецького магістрату, згадку про міські села маємо в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 14 грудня 1718 р. [6, с. 111]. До магістратських сіл належали: Новики, Лемеші, Опеньки, Белейки, Димерку, Іржавець, Сморшки, Пойєти, Тополі, Єрків, Будищу, Блудше, Осаковку, Медведовку, Хрещате, Берків та Скрипчин.

Таким чином, Козелець разом із іншими містами приєднався до так званої маґдебурзької родини. Він виборов собі право на міське самоврядування, яке намагався впродовж другої половини XVII – XVIII ст. зберегти за собою.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3: 1638–1657. Санкт-Петербург, 1861. С. 548–549 (№ 363).
2. Арістов В. Коли місто Козелець отримало маґдебурзьке право? *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 183–189.
3. Арістов В. Як жителі Козельця перехитрили московського царя та здобули маґдебурзьке право. *Суспільне. Культура*. 20 травня 2022. URL: <https://suspilne.media/culture/241208-ak-ziteli-kozelsca-perehitrili-moskovskogo-cara-ta-zdobuli-magdeburzke-pravo/>
4. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич; Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
5. Наказ от жителей г. Козельца. *Сборник императорского русского исторического общества*. Т. 144. С. Петербург, 1914. С. 111.
6. Наказ от жителей г. Стародуб. *Сборник императорского русского исторического общества*. Т. 144. С. Петербург, 1914. С. 86–99.
7. Руська (Волинська) Метрика: Книга за 1652–1673 рр. Острог; Варшава; Москва, 1999. 608 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. 1118 с. – (Пам'ятки історії України)
9. Хто і коли надав маґдебурзьке право Козельцю і Остру (універсали Яна Казимира підготував та прокоментував о. Ю. Мицик). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 64–69.
10. Чернігів маґдебурзький: збірник законодавчих та публічно-правових актів XVII – першої половини XVIII ст. / Національний університет «Чернігівський колеґіум» імені Т.Г. Шевченка та ін.; упорядкування, вступна стаття і покажчики Г.С. Доманова, О.Б. Коваленко, Ю.А. Мицик. Чернігів, 2023. 168 с.
11. Центральний державний історичний архів України в Києві. Ф. 786. Оп. 1. Спр. 2. Арк 59.

Дорохіна Тамара Федорівна
*кандидат історичних наук, доцент,
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

Коваленко Олександр Борисович
*кандидат історичних наук, професор,
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

УСНА ІСТОРІЯ СЬОГОДЕННЯ: ПОДІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНИ У 2022–2023 РОКАХ

Усна історія як дослідницький метод активно використовується сьогодні для вивчення історичних подій. За допомогою цього методу пересічні громадяни самостійно та невимушено висловлюють свій погляд на пережиті події, учасниками або свідками яких вони безпосередньо були. Опитування респондентів зазвичай супроводжувалося потужною емоційною складовою, суб'єктивністю сприйняття окремою людиною того, що пережила вона у страшні часи російської агресії. Результат – історичний документ, який дозволяє відтворити перебіг подій, схарактеризувати емоційно-психологічний стан населення, особливості поведінки людей, їх реакцію на вжиті окупантами заходи, прояви взаємодопомоги тощо, тобто основні життєві стратегії та способи виживання людей під час активної фази бойових дій.

Після звільнення території Чернігівщини від окупантів група дослідників-волонтерів за ініціативи та сприяння Управління культури і туризму Чернігівської міської ради започаткувала усно-історичний проект «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». Мета – збирання «по гарячих слідах» свідчень мешканців Чернігівської області, котрі пережили бойові дії та окупацію краю у лютому–квітні 2022 р.

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського (далі – Інститут історії) Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (далі – НУЧК) також долучився до цієї ініціативи.

Влітку 2022 р. темою етнографічної практики студентів було обрано «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року». Зміст Опитувальників для респондентів обговорювався і визначався колегіально у співпраці із завідувачем відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, професором О. Є. Лисенком. Було підготовлено два види Опитувальників – для населених пунктів, які перебували під тимчасовою окупацією ворога, і для тих, котрі уникнули окупації, проте перебували в ізоляції від українського соціуму. Дослідники охопили значну кількість населених пунктів області – селище Козелець, м. Бахмач, с. Ковпита, с. Дягова, с. Тупичів, с. Великий Листвен, с. Бурівка, с. Вихвостів, с. Новий та Старий Білоуси, с. Киянка Чернігівський р-ну; м. Новгород-Сіверський, с. Криски Новгород-Сіверський р-ну; с. Козилівка Корюківський р-ну; м. Ічня Прилуцького р-ну; м. Чернігів і його околиці.

Програма етнографічної практики 2023 р. продовжила дослідження попередньо обраної теми: «Повсякденне життя населення Чернігівщина в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року». Студенти-практиканти опитали респондентів у таких населених пунктах Чернігівщини: м. Чернігів; селище Седнів, с. Черниш, с. Клочків, с. Тупичів, с. Роїще, селище Ріпки, с. Гучин, м. Остер, с. Павлівка Чернігівського р-ну; м. Батурин Ніжинського р-ну; м. Мена Корюківського р-ну; селище Холми Корюківського р-ну; м. Новгород-Сіверський, селище Короп Новгород-Сіверського р-ну; селище Мала Дівиця Прилуцького р-ну. До двох видів Опитувальників було додано третій – для тимчасово переміщених громадян, які виїхали в інші регіонах чи за кордон. Цей опитувальник використав студент, який проживає за кордоном. Він опитав біженців у Польщі, Чехії та Данії. Крім того, практиканти працювали з респондентами, які вже повернулися додому.

Студенти змогли налаштувати людей на щире спілкування своєю тактовністю, стриманістю та доброзичливістю. Питання вимагали тривалого часу на відповіді, крім того люди виявляли бажання поділитися своїми враженнями, зміною ставлення до колишніх «братів та сестер», розказати про різні вчинки односельців (не завжди позитивні), про перебіг подій у селах до війни і під час її. Обурення викликали прояви колабораціонізму, мародерства як з боку окупантів, так і односельців. Найскладнішим виявилось питання про ставлення до УПЦ Московського патріархату. Певна кількість людей старшого віку намагалася уникнути

відповіді на це питання, деякі говорили «Бог єдиний, і не має значення чия церква». Важливо зазначити, що влітку 2023 р. респонденти відповідали на це питання більш активно і наголошували на необхідності виходу церкви з-під впливу Московського патріархату. Приємне враження справили відповіді на питання щодо піднесення патріотичних почуттів – фактично одноголосне «так».

Зібрані усно-історичні свідчення презентують роботу деяких чернігівських установ та організацій. До прикладу, робота Хлібокомбінату № 2 у надзвичайно складних умовах... Серед респондентів була його директорка Ольга Заїка, яка прокоментувала цю роботу у такий спосіб: «Підприємство працювало на ентузіазмі, на підйомі, тому що ми розуміли – ми повинні дати об'єм хліба, який тоді замовляли, а замовляли в два-три рази більше <...> Військові частини, які прибували, повинні були мати кожного дня хліб для організації харчування. Надходили заявки, вони були посилені і підприємство працювало в посиленому режимі». Статтю, присвячену діяльності цього Хлібокомбінату, подано до друку у фаховому журналі.

Зібраний матеріал становить неабиякий інтерес, адже є важливою складовою історичної пам'яті. Він був використаний під час проведення таких наукових форумів:

- XII Міжнародні і XXIX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя» (30 вересня 2022 р.);
- XXV Наукова конференція молодих учених та студентів, на якій було створено окрему секцію «Чернігівщина: історія сьогодення. Регіональний вимір російської агресії» (28 листопада 2022 р.). Доповіді студентів пізніше були опубліковані у збірнику студентських наукових праць «JUVENIA STUDIA»;
- Круглий стіл «Тупичівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022 року за матеріалами усної історії» (26 січня 2023 р.);
- Круглий стіл: «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи» (21–22 лютого 2023 р.), організований Управлінням культури і туризму Чернігівської міської ради, ГО «Центр прикладної антропології» за участі Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського;
- Круглий стіл «Об'єднані територіальні громади Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022 року за мате-

ріалами усно-історичних досліджень» (4 травня 2023 р.);

- науково-практична конференція «Військові конфлікти у Європі ХХ – початку ХХІ ст.» (26 травня 2023 р.) за участі Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Українського історичного товариства м. Будапешта, Дому Українських Традицій в Будапешті, Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України було проведено.

На 7 грудня 2023 р. заплановано проведення Круглого столу «Седнівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022–2023 рр. за матеріалами усної історії».

Слушно буде зазначити, що виголошені матеріали опубліковані у ряді наукових збірників та ЗМІ. Зібрані матеріали усної історії засвідчують, що місцеві жителі за таких складних обставин продемонстрували проукраїнську позицію та громадянську стійкість, що виявилось у проявах взаємодопомоги та підтримки, передачі важливої оперативної інформації підрозділам ЗСУ, які боронили Чернігівську область. Події війни залишили багато сумних згадок у пам'яті людей. Не одне покоління українців буде зберігати та передавати спогади про той жах і ті страшні події своїм нащадкам.

Зимовець Роман Віталійович

*кандидат філософських наук, науковий співробітник
Відділу філософії культури, етики та естетики,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*

КЛЮВОВИДНІ ПРОНИЗКИ ТА ЧЕКАНИ З ГОЛІВКОЮ ХИЖОГО ПТАХА. ДО ПОХОДЖЕННЯ ОДНОГО З АРХАЇЧНИХ ОБРАЗІВ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ

Так звані дзьобовидні або ж кігтьовидні бронзові пронизки є однією з найхарактерніших категорій речового комплексу ранньоскіфського часу. Вони слугували ремінними розподільниками кінської вузди і оформлювалися у вигляді голівки хижого птаха з простим загнутим, або складним рельєфним закрученим дзьобом, при цьому отвори для ременів виконували функцію очей умовної пташиної голівки. На сьогодні нам відомо про 73 екземпляри пронизок з простим загнутим дзьобом або кігтем, 52 з яких

походять з території Кавказу, 21 – Українського Лісостепу, 3 – з Криму [5, с. 176; 10, с. 95-96]. Щодо пронизок зі складним деталізованим дзьобом, то їх кількість менша – 42 екземпляри, 12 з яких походять з території Кавказу (переважно, Кубані), 26 – Лісостепу України, 4 – з Криму [5, с. 178; 10, с. 92-94].

Переважає більшість знахідок українських екземплярів обох типів дзьобовидних/кігтьовидних пронизок зосереджена на території Лівобережного Лісостепу. Час побутування цих виробів – VII-VI ст. до н. е. У похованні 1921 року Кам'яномостського могильника (Кавказ) пронизка з простим загнутим дзьобом виявлена разом з кинджалом новочеркаського часу [2, с. 21; рис. 4: 4], що датує її першою половиною VII ст. до н.е. і вказує на можливу більшу архаїчність цього типу пронизок. Хоча наявність пронизок зі складним закрученим дзьобом у Келермеському кургані 2/В (660–640 рр. до н. е.) демонструє майже синхронність обох типів. Також слід відзначити, що дзьобовидні/кігтьовидні пронизки є одним з маркерів перебування скіфських військових контингентів у Малій Азії, що синхронізує цей тип речей з періодом передньоазійських походів номадів.

Одним з найцікавішим є питання походження зооморфного оформлення цієї категорії речей, оскільки, завдяки архаїчному характеру розглядуваних пронизок, воно дотичне до питання шляхів формування скіфського звіриного стилю Північного Причорномор'я як такого. Загальноновизнаною на сьогодні є точка зору В.Р. Ерліха, відповідно до якої прототипом для орнітоморфного оформлення бронзових пронизок стали північнокавказькі бронзові скіпетри передскіфського часу [13, с. 249-250]. Йдеться про так звані «птахоголові» скіпетри, які походять з поховання 35 могильника Фарс, з могильника на території Кисловодської меблевої фабрики, поховання 3 Комаровського могильника, поховання 1 кургану 3 могильника Диш тощо. Вони виконані з бронзи або кістки, мають форму лаконічної голівки птаха з загнутим дзьобом. Умовні очі розташовуються з обох боків провуху і позначаються опуклинами, а в деяких випадках – «кіммерійськими» розетками.

Версія про зв'язок образів дзьобовидних/кігтьовидних пронизок з птахоголовими скіпетрами передскіфського часу набула широкої підтримки [3, с. 379; 4, с. 180; 7, с. 61-62;]. Втім деякі дослідники звернули увагу на функційну та морфологічну пов'язаність цих пронизок з прикрасами кінської вузди, що вироблялися з кігтів ведмедів та ікл кабанів, також відомих з передскіфського часу [6, с. 85; 8, с. 123; 9, с. 372]. Тобто, бронзові пронизки могли імітувати справжні кігті та ікла.

Обидві версії мають як сильні, так і слабкі сторони. Морфологія птахоголових скіпетрів дійсно нагадує форму орнітоморфних пронизок, насамперед з простим загнутим дзьобом. На користь цієї версії працює і концентрація таких пронизок на території Кавказу. В той же час, слід звернути увагу на більші розміри скіпетрів та варіативність їх форм. Передскіфські та ранньоскіфські підвіски, вироблені з натуральних кігтів або ікл також нагадують пізніші бронзові пронизки, як за формою, так і за своїм функціоналом. Але ця версія не може відповісти на головне питання: завдяки чому та коли цей виріб набуває власне орнітоморфного вигляду пташиної голівки.

У цій розвідці ми хотіли б звернути увагу на ще одну категорію речей ранньоскіфського комплексу, елемент якої є дуже подібним до дзьобовидних/кігтьовидних пронизок та міг вплинути на генезу ранньоскіфського орнітоморфного образу. Йдеться про бронзові та біметалеві чекани зі скульптурною голівкою хижого птаха, розташованою між втулкою та бойком. Цей тип ударної зброї ближнього бою набув широко розповсюдження у Центральній Азії, зокрема в ареалі тагарської культури, у Хакасько-Мінусинській котловині. Ранні етапи цієї культури синхронізуються з відомими тувинськими поховальними пам'ятками – курганами Аржан-1 та Аржан-2, тобто відносяться до VIII-VII ст. до н.е. [12, с. 102 –104]. Чекани з голівкою птаха також характерні для старожитностей раннього залізного віку Алтаю, Туви, Сіньцзяну [11, с. 139].

У контексті нашої теми особливий інтерес представляють біметалеві чекани, які з'являються у VII ст. до н.е. та потрапляють у західні частини Євразії, зокрема на Кавказ, у Північне Причорномор'я та Малу Азію. Саме біметалеві чекани характеризують ранньоскіфський речовий комплекс, а також маршрут просування ранніх груп кочовиків, у тому числі і на територію Передньої Азії [1, с. 50-52].

Образ хижого птаха, розташованого під бойком біметалевих чеканів ще не ставав предметом окремого розгляду. Це пояснюється, насамперед, малою представленістю самих чеканів, а також фрагментованим характером багатьох з них. Втім на сьогодні ми вже маємо достовірні данні про 24 біметалеві чекани, у 17 з яких під бойком – скульптурне зображення голівки хижого птаха¹. Слід зазначити, що ця найбільш тонка деталь біметалевих чеканів дуже схильна до ушкоджень: обломів, окислень з боку бойкової частини. Також вона була найбільш складною деталлю

¹ Див. каталог біметалевих чеканів: [11].

для відливки, і на деяких чеканах голівки птахів втрачені через різні причини. Тобто, можна стверджувати, що біметалеві чекани без пташиної голівки під бойком є, швидше, винятком із загального правила: у переважної більшості екземплярів вона присутня [11, с. 134]. Найбільш раннім, за археологічними даними, є біметалевий чекан з Уйгараку (Приаралля), який датується першою половиною VII ст. до н.е. Найбільш західні екземпляри походять з с. Оріхове Луганської області та з-під Охтирки Сумської області України. Велика серія знахідок концентрується на території Кавказу.

Морфологія пташиних голівок з чеканів, попри лаконічність зображення, характеризується розмаїттям. Іноді голівка «дивиться» уперед, паралельно бойку, іноді униз, паралельно втулці. Деякі голівки дуже умовні, з трохи наміченими очами та простим дзьобом, деякі, навпаки, мають фігурний закручений дзьоб.

Співставлення голівок на чеканах з орнітоморфними пронизками дозволяє виявити спільні риси. По-перше, це розміри виробів: і голівки на чеканах, і пронизки мають невелику довжину, від 1,5 до 2,5 см. По-друге, в обох випадках можна виокремити голівки з простим, як правило прямим чи трохи загнутим дзьобом (район Муша, Передня Азія; Охтирка; 3 чекани з Ананьїнського могильника) та з достатньо складним закрученим чи напівзакрученим дзьобом, що утворює наскрізний отвір (Оріхове, Бугурус-лан, Музей історії Стамбулу). По-третє, обидві групи зображень скульптурні, при цьому деякі голівки з чеканів виявляють вражаючу подібність до пронизок. Так, наприклад, очі голівок чеканів з Охтирки та Муша модельовані наскрізними отворами, як і на пронизках.

Принциповий висновок, який впливає з огляду біметалевих чеканів, зокрема їх хронології, полягає у тому, що образ лаконічної пташиної голівки, скоріш за все, з'явився на території Східної Європи вже в готовому, сформованому вигляді, разом з першими носіями ранньоскіфського матеріально-культурного комплексу. Він мав центральноазійське походження, адже саме в цьому регіоні зафіксоване його тривале існування, починаючи з епохи бронзи. Одним з місць формування образу могло бути Приаралля, де зафіксовані бляхи з зображенням пташиної голівки з загнутим дзьобом та вже згаданий біметалевий чекан. Не виключено, що образ з біметалевих чеканів міг безпосередньо вплинути й на орнітоморфне оформлення пронизок, які з'являються на території від Північного Причорномор'я до Малої Азії приблизно у той самий час, що і чекани. При цьому територією, де зафіксована

найбільша концентрація обох типів речей ранньоскіфського комплексу є Північний Кавказ, Кубань, Український Лівобережний Степ та Лісостеп.

Наприкінці необхідно зазначити, що зроблений висновок не заперечує вищевказані версії щодо походження дзьобовидних/кігтьовидних пронизок під впливом птахоголових скіпетрів, або ж прикрас кінської вузди передскіфського часу. Швидше тут можна казати про конвергентність образів – тих, що були привнесені ззовні та тих, що автономно розвивалися в межах багатих художніх та бронзоліварних традицій Кавказького регіону. Базисом для такої конвергенції, безумовно, слугував світогляд домінувальних груп вершників-номадів та необхідність його візуалізації й ідеологічного закріплення. Образи лаконічних голівок хижого птаха, втілені у біметалевих чеканах, бронзових пронизках, рогових та бронзових скіпетрах ранньоскіфської доби належали до спільного семантичного горизонту, що віддзеркалював цей світогляд.

Джерела та література

1. Алексеев, А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н. э. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. 416 с.
2. Иессен А.А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии. *МИА*. 1943. № 3. С. 7-40.
3. Канторович А.Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция. Т. 1. Москва: МГУ, 2022. 431 с.
4. Махортых С.В. Пронизи для перекрестных ремней из северокавказских памятников VII-VI вв. до н.э. *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой*. Москва 25-27 апреля 2016 г. Москва, 2016. С. 171-185.
5. Махортых С.В. Пронизи для перекрестных ремней конской упряжи на юге Восточной Европы в VII-VI вв. до н.э. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 2 (23). С. 166-184.
6. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ – Кам'янець-Подільський: ІА НАН України, 2008. 439 с.: 205 рис.
7. Новичихин А.М. Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников). Анапа: РИО СГУТ и КД, 2006. 220 с.: ил.
8. Полідович Ю.Б. Псалії передскіфського часу зі зооморфним оформленням. *Донецький археологічний збірник*. 2012. № 16. С. 114-127.
9. Рябкова Т.В. Уздечные принадлежности скифского типа из Тейшебаини. *Российский археологический ежегодник*. 2012. № 2. С. 360-382.
10. Скорый С.А., Зимовец Р.В. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. Полтава: ООО «АСМИ», 2021. 344 с.: ил.
11. Скорый С.А., Зимовец Р.В. Біметалевий чекан із Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя: привід для розмови про подібну зброю

ранньоскіфської доби в Євразії. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 4 (47). С. 127-146.

12. Чугунов, К. В. Абсолютная хронология тагарской культуры – взгляд извне. *Археологія Южной Сибири: идеи, методы, открытия*. Красноярск: КГПУ им. в. П. Астафьева, 2005. С. 102-104.
13. Эрлих В.Р. К проблеме происхождения птицеголовых скипетров предскифского времени. *Советская археология*. 1990. №1. С. 247 – 250.

Ілюстрації

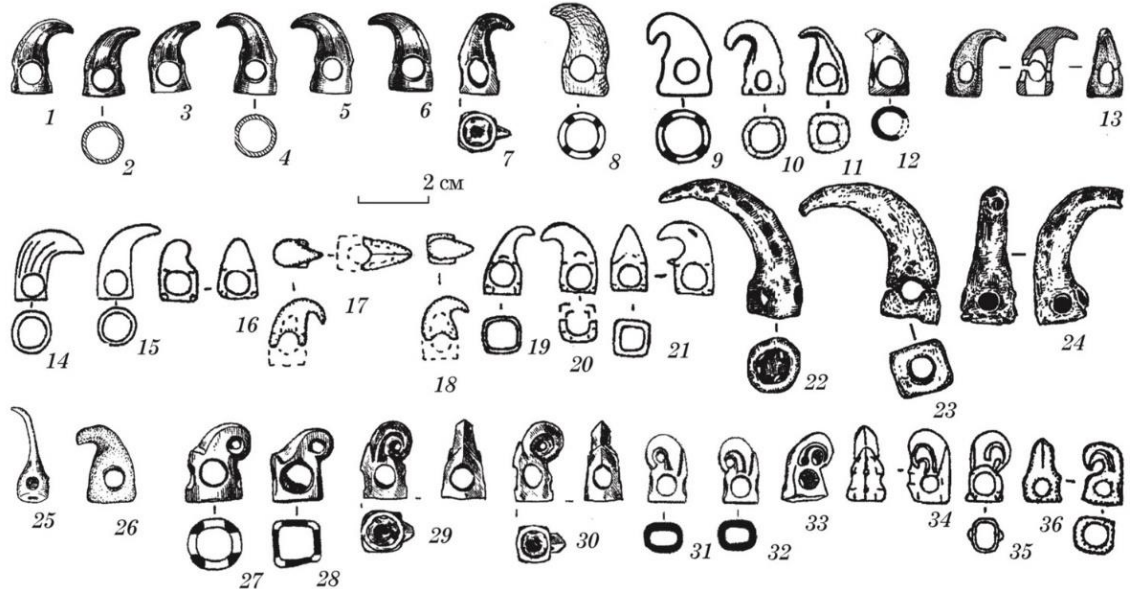

Рис. 1. Дзьбовидні та кігтьовидні пронизки ранньоскіфського часу. (За С.В. Махортих 2017: рис.9).

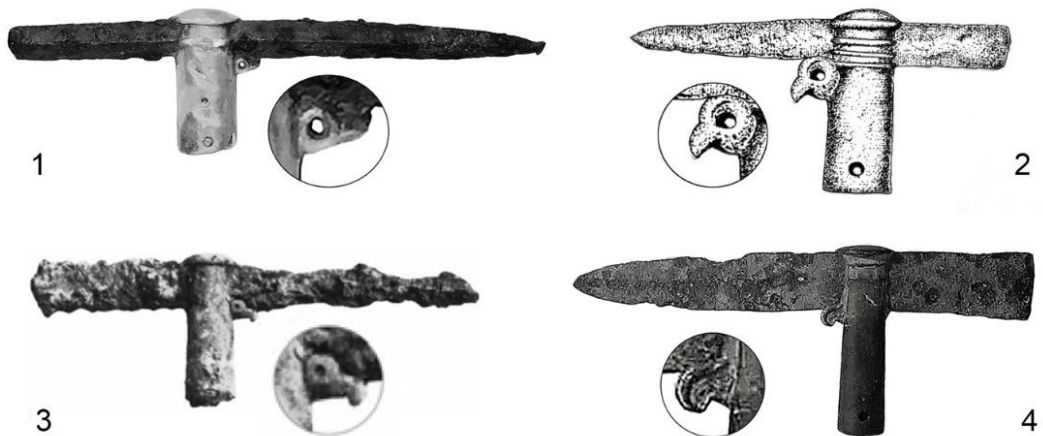

Рис. 2. Біметалеві чекани з голівкою хижого птаха під бойком (без масштабу). 1 – Охтирка, Сумська область; район Муша, Передня Азія; 3 – Ананьїнський могильник, могила «Г», Волго-Камський регіон; 4 – Оріхове, Луганська область. (За: Скорий, Зимовець 2023: кат. 17, 10, 5, 16).

Зіменко Вадим Вікторович

*магістрант 2 року навчання
ННІ історії, права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка.*

Бессонова Марина Миколаївна

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка*

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У сучасних реаліях Російська Федерація гостро порушує основні засади безпеки та співробітництва, територіальну цілісність та суверенність інших держав, та постійно продовжує спроби насадити контроль над іншими країнами з метою перерозподілу сфер впливу Повномасштабним вторгненням в Україну РФ зробила військово-політичний виклик європейським країнам та актуалізувала питання безпеки в Європі. Майбутнє демократичних держав, в широкому розумінні, напряду залежить від української державності як провідної та невід'ємної складової сучасної Європи. Провідні демократичні країни погоджуються з тим, що наша держава стала основною ціллю агресії РФ, і якщо вона перейде під контроль агресора, то система європейської безпеки перестане функціонувати. Тому вивчення співробітництва України з провідними європейськими країнами в умовах війни, їхню реакцію на агресію РФ в Україні є важливим для розуміння як двосторонніх взаємин, так і змін у системі міжнародних відносин. На особливу увагу заслуговують відносини України з Великою Британією, яка є однією з тих країн, які послідовно підтримують Україну в умовах російсько-української війни.

Метою дослідження, результати якого покладені в основу цієї публікації, є аналіз основних векторів співробітництва Великої Британії та України в умовах російсько-української війни. Зазначимо, що проблема взаємовідносин Великої Британії та України протягом значного часу вивчалася багатьма науковцями. Наприклад, історичні традиції двосторонніх відносин Великої Британії та України розглянуто у дослідженнях таких науковців як А. Грубінка [3], Н. Буглай [4]. Останнім часом увагу фахівців та дослідників привертають здебільшого військово-політичні відносини. Втім, ця проблематика ще потребує детального вивчення та ґрунтовного аналізу.

У сучасних умовах Велика Британія у питанні територіальної цілісності та суверенітету України має стійку позицію підтримки нашої країни, у першу чергу, в межах міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Рада Європи). Починаючи з 2014 р. Велика Британія направила велику кількість технічної підтримки, яка була направлена на здійснення внутрішніх реформ, підтримку незалежних ЗМІ, якісну боротьбу з проявами корупції та підтримку реформування та озброєння ЗСУ.

У період 2014 – 2015 рр. Велика Британія надавала суттєву технічну та матеріальну підтримку ЗСУ. Саме в цей період були здійснені візити обох держав на рівні керівництва Міністерства оборони, Генерального штабу ЗСУ, ВМС та інших рівнів військових структур. Державні військово-транспортні літаки здійснювали логістичну підтримку ЗС Великої Британії.

У період 2017 – 2018 рр. загальна сума фінансової допомоги становила 31,6 млн фунтів, вже у 2018 – 2019 рр. зросла до 35,2 млн фунтів, а у 2019 – 2020 рр. складала 36,95 млн фунтів. Велика Британія технічну підтримку надавала на базі наступних фондів: «The Conflict, Stability and Security Fund (CSSF)», «Good Governance Fund (GGF)», «Bilateral Programme Fund (BPF)», «DFID's Humanitarian Fund)» та інших програм фінансової підтримки [3, с. 295].

У 2018 р. керівництво Великої Британії ухвалило рішення про надання 35 млн фунтів для технічної допомоги проектів, які стосувалися безпекової сфери, здійснення реформи у сфері оборони, боротьби з корупцією та підтримки реформ на базі Фонду належного врядування [4, с. 210]. У листопаді 2018 р. Спільна заява міністерств оборони означила пріоритети у сфері кіберзахисту, боротьби з гібридним загрозам, для підтримки військового розвитку, розширення поля дії операції «Orbital», розвитку військової освіти, для підтримки військово-технічного співробітництва, підтримки оборонної сфери [2].

Під час візиту президента України В. Зеленського, 8 жовтня 2020 р. була підписана двостороння міждержавна угода, яка окреслила міждержавні відносини як стратегічні для обох країн.

У березні 2021 р. була ухвалена стратегія відновлення глобального лідерства («GlobalBritain»), згідно з якою Велика Британія активізувала свою позицію щодо підсилення східного флангу НАТО та поступово розширила свою присутність у регіоні. Вона посідає роль другого за значенням партнера нашої держави після Америки. Офіційний Лондон має повноваження діяти в тих випадках, коли діяльність США має статус недоцільної. Наприк-

лад, під час такої ситуації, яка виникла з есмінцем Великобританії «Дефендер», який здійснював транзит з Одеси до Грузії через Чорне море біля кримських берегів.

Між Україною та Великою Британією у листопаді 2021 р. було укладено угоду про закупівлю ракет та катерів у Британії на суму 1,7 млрд фунтів [5]. Це відбулося в рамках нової Програми розширення військово-морських можливостей.

Повномасштабне вторгнення перешкодило структурному співробітництву країн, перш за все у військово-технічній сфері в чорноморському регіоні, відповідно до якої передбачалося коштом британської сторони розширити можливості ВМС України. Потрібно зазначити, що під час інтенсивних бойових дій реальним досягненням двох країн став досвід попередніх років, що надавався британськими інструкторами військової справи, а також низці спільних військових навчань, що було проведено на полігонах обох держав за підтримки країн НАТО відповідно до стандартів останнього.

Після початку російського вторгнення, максимально ефективною є пряма військова допомога від Великої Британії, що в умовах широкого наступу та постійних інтенсивних боїв зі значним ураженням населення, залишається вкрай необхідною. На відміну від інших іноземних партнерів, направлення озброєння від Лондона відбувається максимально оперативно, деполітизовано та без зайвої бюрократії, та як правило, випереджаючи навіть військово-технічні рішення уряду США.

Вказаний рівень допомоги Україні від Великобританії, варто сприймати як комплексний та безпрецедентний за весь час протягом історії нашої держави. Врешті-решт унікальним є і рівень допомоги, а військово-економічний рівень Великої Британії дає можливість надавати велику кількість допомоги. На цей час обсяг допомоги нашій державі становить 2,3 млрд фунтів стерлінгів [1].

Важливою є допомога саме ЗСУ у вигляді навчання військових, що є важливим для протидії російському загарбнику. Військові навчання тривають декілька тижнів та здійснюють його підрозділи відповідної військової спеціальності. Враховуючи дану допомогу мобілізовані, у яких відсутній бойовий досвід або він мінімальний, отримують потрібні навички для якісного ведення бойових дій на фронті. Основне спрямування підготовки стосується саме навчання піхоти. Увага приділяється оперуванню зброєю, наданні першої допомоги під час поранення, методиці маскування та здійснення патрулювання. Навчання військових організовані так, щоб сформувати уявлення максимальної тотожності зі справжніми міськими умовами.

У цілому, Велика Британія залишається провідним партнером нашої держави, яка допомагає протидіяти військовій агресії РФ. Допомога Великої Британії у різних напрямках (дипломатія, політика, гуманітарна допомога, військова підтримка) – це реальний доказ того, між країнами сформовані міцні партнерські зв'язки. Британія має максимально стійку позицію серед партнерів, не коливається між вибором Україна чи РФ, а повністю займає проукраїнську позицію. Варто зауважити, що постачання західної техніки, зброї, боєприпасів надзвичайно важливо для українців у довгостроковій перспективі. Попри те, що наша держава має власні можливості з виробництва зброї, без потужної сторонньої підтримки ЗСУ буде важко деокупувати наші землі., а британська допомога є потужною та системною.

Таким чином, сфера безпеки загалом та військова кооперація стали пріоритетним напрямом двосторонньої співпраці між Україною та Великою Британією в умовах російсько-української війни. Подальші дослідження за цією тематикою варто направити на питання аналізу провідних аспектів щодо розширення україно-британської співпраці на багатосторонньому рівні з метою протидії російській агресії та подальшого послідовного руху України шляхом демократичного і правового розвитку. Також вартим уваги дослідження ролі особистості в історії британсько-українських відносин на прикладі позиції Бориса Джонсона, прем'єр-міністра Великої Британії у 2019-2022 рр.

Джерела та література

1. Атлас зброї: які бронемашини Україна отримала від союзників та як їх використовує. *Dev.ua*. 2022. URL: <https://dev.ua/news/atlaszbroiiaakibronemashynyukrainaotrymalavidsoiuznykivtaiakikhvykorystovuie>. (Дата звернення: 09.11.2023).
2. Велика Британія розширює програму підготовки військових ЗСУ. *Мілітарний*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velykabrytaniyarozshyguuiprogramupidgotovkyvijskovyhzs/>. (Дата звернення: 10.11.2023).
3. Грубінко А. В. Міжнародна роль Великої Британії в умовах російсько-української війни. Матеріали міжнародної конференції «Російсько-українська війна: право, безпека, світ» (29-30 квітня 2022 року). *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. Тернопіль, 2022. С. 293 – 299.
4. Грубінко А., Буглай Н. О. Історичний шлях українсько-британських відносин (до 30-річчя стратегічного партнерства). *УІЖ*. 2022. № 1. С. 206 – 219.
5. Яку зброю Британія дає Україні. *BBC News*. 2022, 27 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61604424>. (дата звернення: 09.11.2023).

Іваницька Світлана Григорівна
*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка*

ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА САЛІКОВСЬКОГО ДО СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА 1908–1917 РОКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Архівні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського містять чимало цінного, не залученого до наукового вжитку епістолярію діячів доби українського Рісорджименто. Метою статті є з'ясувати джерельний потенціал листовного спілкування, яке відбувалося в 1908-1917 рр. між журналістом, редактором, громадсько-політичним діячем ліберально-народницького спрямування Олександром Хомичем Саліковським (1866-1925) і публіцистом, критиком, істориком українського письменства Сергієм Олександровичем Єфремовим (1876-1939) [1, с. 36-52; 2, с. 193-244].

У особовому фонді № 317 Сергія Єфремова, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ, наявні 94 листи Олександра Саліковського до свого кореспондента за 1908–1917 рр. З них можна дізнатися про роботу О. Саліковського у редакції газети «Киевские вести», ставлення до газети «Рада», спроби співробітництва з нею, контакти з ліберально налаштованими представниками російського соціуму. У 1910 р. Олександр Хомич перебрався з Києва до Москви, де взяв участь у редагуванні (у 1912 та 1915-1917 рр.) періодичного органу «Украинская жизнь». Цей щомісячний російськомовний часопис видавався в Москві протягом 1912-1917 рр. за редакцією С. Петлюри та О. Саліковського. Як зазначають фахівці, «Украинская жизнь» «сприяла консолідації численних українських політичних угруповань та ознайомлювала передову російську громадськість із головною вимогою українського руху – побудовою шкільного навчання на засадах вільного розвитку української преси та культурно-освітніх товариств» [4, с. 220]. Історія даного видання й проблематика публікацій вже знайшли висвітлення в науковій літературі [5, с. 33-55]. З журналом співробітничали М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Донцов, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, Б. Кістяківський, О. Лотоцький, М. Сумцов, П. Стебницький, М. Лозинський, В. Садовський, М. Могилянський та ін.

Епістоли О. Саліковського написані переважно російською

мовою (уривки з них подаються у даному тексті в перекладі), останні три листи за квітень – травень – грудень 1917 р. демонструють спроби автора опанувати літературну українську мову. Географія написання листів – Москва, Нодендаль, Ростов-на-Дону. Реквізити офіційних бланків дають змогу визначити точне місцезнаходження редакції часопису в Москві: вул. Тверська, будинок 75, кв. 39; вул. Б. Дмитрівка, будинок 14, кв. 1; Новинський бульвар, будинок 103, кв. 39.

Окремі листи являють спроби Саліковського самокритично з'ясувати власну національну ідентичність у зв'язку з перспективою писати на українські теми в газеті «Русские ведомости» (лист від 12 червня 1911 р.). «Бути представником українських інтересів при редакції цієї поважної газети – і до того ж бути представником в єдиному числі - я не вважаю себе в силах. Надто недостатньо я озброєний у цій царині й надто зайнятий обов'язковою роботою, щоб мати змогу вчасно і з усією потрібною переконливістю виступати в такій відповідальній ролі. На мій погляд, тут безумовно необхідні кілька працівників, і серед них Ваша присутність найнеобхідніша – хоча б уже тому, що Ви щасливо поєднуєте симпатії до двох рідних культур. У мене з цього приводу менш благополучно: за палкої любові до України і до українського народу, які мені ближчі й дорожчі за братів-великоросів, я - вихованець великої російської літератури і тісно зрісся з інтелігентною російською культурою. Українська література й українська інтелігенція, якій я бажаю якнайбільшого процвітання, на жаль, несуть у собі стільки негативних елементів, що доброзичливість тут мимоволі перемішується на кожному кроці з досадою. Та обставина, що вони рідні, близькі, тільки посилюють у мені цю досаду, і, якщо я писатиму з питань, що стосуються України, мені важко буде втриматися від викривального слова, від полемічних екскурсів. Як один із «представників» я маю на це право, як єдиний - навряд чи» [3, № 1171, арк. 12–14]. Водночас Саліковський повідомляє про намір групи однодумців видавати журнал про українські проблеми російською мовою.

У подальшому переважна кількість листів буде присвячена саме питанням, пов'язаним із виданням журналу «Украинская жизнь». У листі від 9 листопада 1911 р. міститься цікава інформація щодо фінансових й організаційних умов існування журналу «Украинская жизнь». «... Усе це разом із кредитом і оголошеннями, а також виручкою від передплати і роздрібного продажу має дати можливість проіснувати повний рік, а далі видно буде. Вартість книжки = 450 р. у середньому». Гонорар авторський

планували платити 25 руб. за друкований аркуш. Саліковський виклав бачення першого числа журналу. Обсяг журналу планувався у межах 5 друкованих аркушів, розмір статей мав не перевищувати 8 сторінок. Наполягав на тому, щоб осередком видання журналу був Петербург, але його підтримував у цих намірах лише О. Лотоцький. Більшість причетних до майбутнього видання висловилися за Москву [3, № 176 арк. 22–24]. Енергійні кроки Саліковського по підготовці першого числа журнал висвітлено детально в листах від 22 та 27 листопада 1911 р. [3, № 1179, арк. 27–29], 11 та 15 грудня 1911 р. Не менш інтенсивно він інформував Єфремова до початку 1912 р.

Крім того, у листі від 2 жовтня 1911 р. Саліковський пропонував Єфремову обговорити нове концептуальне видання, щоб «незалежно від журналу видати програмний «бойовий» збірник, присвячений українському питанню. Ця думка мене дуже цікавить, і я маю певну надію одержати на видання такого збірника потрібні кошти. Але справа не тільки в коштах: потрібно також виробити програму такої збірки і залучити достатньо авторитетних для такого виступу співробітників. Чи не допоможете Ви в цій справі? За моїми припущеннями, збірник має становити близько 15 друкованих аркушів і містити від 10 до 15 програмних статей на такі приблизні теми: що таке Україна (культурно-географіч[ий] нарис). – з історії України. – Головні течії в сучасному україн[ському] націон[альному] русі. - Українське питання і російське суспільство. - і т. д., і т. д., і т. д.

Якби Ви погодилися взяти участь у редагуванні цього збірника, я б енергійніше взявся за справу. У збірник ми могли б пустити й результати анкети. Повідомте, що Ви думаєте про це, хто, на Вашу думку, міг би дати статті для збірника, яких питань Ви вважаєте найбажанішим торкнутися в цьому збірнику і т. д.» [3, № 1174, арк. 19–20].

У листі від 12 жовтня 1911 р. Саліковський висловився щодо можливості видавати друкований орган за участю представників різних народів імперії на платформі федералізму. «Думка про видання журналу, що об'єднує федералістів різних народностей, була запропонована мною на обговорення комісії, яка розробляє питання про журнал і готує його здійснення. Мушу сказати, що комісія поставилася до неї негативно. Насамперед ця думка здалася утопічною, оскільки зібрати відповідну публіку, витягти з неї потрібні кошти, порадитися й організувати редакцію з різноманітних елементів незрівнянно важче, ніж мати справу з однорідною групою. Далі, – якби навіть це вдалося досягти, то

видається малоймовірною, щоб не сказати сильніше, злагода та інша спільна робота представників кількох народностей. Треба вважати щастям, якщо кілька українців не підуть у розбід; а тут же доведеться йти на взаємні поступки і координувати спільну роботу українцям і полянам, грузинам і вірменам і т. д. Чи не загрожує це, замість злагоди, постійними тертями, а то й форменим розбратом... Ми схильні думати, що за теперішніх обставин перші кроки доведеться зосереджувати на культурних, переважно завданнях; а політичних тем торкатися з величезною обережністю...»[3, № 1175, арк. 21].

19 лютого 1913 р. Саліковський повідомив, що погодився стати редактором регіональної газети «Приазовский край» в Ростові-на-Дону. Завершував терміново справи, пов'язані з журналом «Украинская жизнь», зокрема, складання березневої книжки за 1913 р. Просив Єфремова як представника редколегії в Києві поінформувати київську громаду Товариства українських поступовців про критичний фінансовий стан часопису, про те, що каса спустошена і можна видати не більше двох книжок. «Далі нас друкувати не стануть і паперу не дадуть. Книжка наша обходиться на круг – руб[лей] 700» [3, № 1219, арк. 1–4]. Лист від 11 квітня 1913 р. О. Саліковський надіслав уже з Ростова-на-Дону.

Насиченими емоціями й фактами є його листи часів Першої світової війни. Так, 15 березня 1915 р. писав: «Важкий, кошмарний час ми переживаємо, і часом відчуваємо найбільшу потребу в живому слові, у душевному спілкуванні з людьми, які ближче стоять до подій і невпинно працюють для дорогої справи; але приковування до газетної тачки пригнічує бажання наодинці переживати жах того, що відбувається...» [3, № 1228, арк. 11–12].

Листи демонструють щирість і приязність Олександра Хомича у стосунках із Єфремовим, відкритий і енергійний характер, комунікабельність і дипломатичність, пристрасність і захоплення гострими політичними питаннями, професіоналізм і здоровий глузд у питаннях видавничої справи. Дозволяють простежити міжособистісні зв'язки й стосунки, містять відомості про родинні справи й побутові деталі життя Саліковського і його кореспондента. Надають можливість поглянути на залаштункову «кухню» редакторської справи, оцінити роль окремих авторів і діячів у виданні журналу, усвідомити жертвовність і самовідданість Саліковського як редактора єдиного в своєму роді видання, яким до 1917 р. була «Украинская жизнь».

Джерела та література

1. Іваницька С. «Нова Україна» революційної доби в публіцистиці Олександра Саліковського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 36-52.
2. Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». (Серія «Політичні портрети»). Київ: Парламентське видавництво, 2020. 568 с.
3. Інститут рукопису НБУВ (ІР НБУВ). Ф. 317 (Єфремов С. О.).
4. Лисенко О. В. Українська Життя, часопис. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. 784 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukraynskaia_zhyzn_z*
5. Полумисна О. О. Журнал «Українська життя» і літературний процес початку ХХ століття: дис. ... канд. філолог. наук. Харків, 2009. 193 с.

Іванова Віра Олексіївна

Сумський обласний краєзнавчий музей

МІСТО РОМНИ У ПЕРІОД ОСІННЬО-ЗИМОВОЇ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1708-1709 рр.

Краєзнавчі дослідження історії полтавського періоду Північної війни донині залишаються начасними – як такі, що потребують виваженого і неупередженого погляду на події, що розгорталися у містах і селах регіону в умовах військового й ідеологічного протистояння російського та шведського таборів. Серед іншого вартими уваги є обставини перебування штаб-квартири шведського короля Карла XII у м. Ромни у листопаді-грудні 1708 р.

Удале застосування Петром I тактики випаленої землі змусило Карла XII відійти від смоленського напрямку на Москву і повернути в Україну. Рішення, насамперед, обумовлювалося високим продовольчим потенціалом Гетьманщини та розрахунком на допомогу 20-тисячної армії І. Мазепи [13, с. 125]. У листопаді 1708 р. постало питання про розміщення військ на зимові квартири. Тоді й була підтримана пропозиція гетьмана зупинитися в районі сотенного містечка Ромни Лубенського полку – відносно близько до добре укріпленої гадяцької фортеці, яка б дозволила тримати росіян подалі від шведського квартирного району [16, с. 8].

17 листопада Карл XII і І. Мазепа увійшли у Ромни: за переданням, їх зустріли шанобливо, «з хлібом і сіллю» [7, с. 16; 9, с. 204 – 205]. Монарх зайняв п'ятикімнатний, під стріхою, будинок, що стояв на території фортеці біля кріпосного рову, неподалік Успенського собору [1, с. 112; 7, с. 17]. У Ромнах так само розмістилися посланці від інших держав, канцелярія, суд, корпус

драбантів (королівська охорона) та кілька полків [17, с. 213; 18, с. 109]. Разом із І. Мазепою до міста прибули генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар П. Орлик, генеральний суддя В. Чуйкевич, лубенський полковник Д. Зеленський, прилуцький полковник Д. Горленко, миргородський полковник Д. Апостол, генеральні осавули Д. Максимович і М. Гамалія [10, с. 1047].

Розселившись на квартирах, військові отримали продовольство та фураж і відновили сили після шести місяців маршування. Словацький єпископ-євангеліст Д. Крман, який перебував у таборі Карла XII у Ромнах, відзначав: *«Риби, особливо щук, тут було вдосталь. ... Хліба й солі мали ми досить... Перебувши тут чотири тижні, їжею й напоями ми значно підкріпились»* [6, с. 41]. Полки зробили необхідні запаси. Радник короля К. Піпер *«мав фуражу на два або три місяці»* [2, с. 63].

Невдовзі, побоюючись важких податків, жителі зайнятого шведами району стали відходити у ліси або інші села. Справу ускладнювали поширені серед народу укази Петра I і його генералів: заохочення продавати збіжжя російським військовим, перестороги про заборону останнім кривдити місцевий люд і суворе переслідування тих, хто забезпечує каролінців [3, с. 34]. У свою чергу, шведський монарх прагнув нейтралізувати вплив російських закликів і попереджень. У виданому в Ромнах маніфесті від 16 грудня 1708 р. Карл XII обіцяв захищати українців від московського панування, аж допоки вони не повернуть свої давні вольності, і відкинув звинувачення в тому, що шведи зневажають православну віру, руйнуючи церкви. У Ромнах державець часто приходив до Обідні, зокрема, був присутній на богослужінні у день пам'яті свт. Миколая Чудотворця [10, с. 1048; 8, с. 260–270; 6, с. 45].

Разом із тим серйозних утрат – можливо, до 5 тисяч загиблих і завдали шведській армії аномальні морози [13, с. 178]. Той самий Д. Крман згадував: *«з великою бідюю ми дістали овечі шкури, але, не маючи з собою кожум'яки, мусили самі собі виготовити нагрудники, халяви й рукавиці, бо ж зима була люта. Цілком певно, що ми би померли, коли б цього своєчасно не зробили»* [6, с. 41].

Тим часом тривали обговорення подальших дій шведсько-українських сил. Є свідчення, що ставка планувала маршрут походу на Москву, у який збиралися виступити, які тільки буде зібрано двомісячну норму провіанту і на ріках стане лід [10, с. 1048, 1051]. Перебування у Ромнах позначилося появою відомого листа І. Мазепи до польського монарха Станіслава Лещинського з проханням якнайшвидше привести військо в Україну,

що був перехоплений росіянами і став важливим козирем Петра I в ідеологічній боротьбі проти українсько-шведського союзу [4, с. 852; 8, с. 273 – 278].

На початку грудня у російській ставці було вирішено зайняти Ромни. Для цього передбачалося відправити значні сили до Гадяча і спровокувати Карла XII виступити на допомогу розквартированому там авангарду [5, с. 196–197]. План удався: король дізнався про намір росіян і 16 грудня поспішив із чотирма полками у Гадяч [9, с. 348]. І. Мазепа зостався у Ромнах – вірогідно, через сильну хворобу [10, с. 1047]. Невдовзі стало відомо про наближення російських частин Л.-Н. Аларта, і залишені у місті війська почали терміновий відхід. За дві години до приходу росіян з Ромен виїхав І. Мазепа. Ті, хто не встиг вибути – 4 офіцери, 8 рядових і королівський пивовар із дружиною – були взяті у полон [14, с. 54].

«Тутешні народи зраділи приходу нашому, і радість їхня перетворилася на печаль», – доповідав Петру I А. Ушаков [14, с. 54]. Розійшовшись по місту, прибулі почали грабувати жителів і підпалювати їхні будинки. Генерал Л.-Н. Аларт, який зайшов до Ромен пізніше – ввечері 18 грудня, звітував царю: *«Усі будинки у всьому місті пограбовані... і ні малого порядку для вгамування грабежу не вчинено... Також вони місто в 4-х або 5-ти місцях запалили, котре погашено, крім шпиталю, котрий згорів»* [10, с. 1032].

Перебуваючи у Сумах, Петро I наказав винних у безчинствах *«офіцерів у Ромнах після розшуку стратити смертю у страх іншим, а рядових, буде менше десяти осіб, то стратити третього, буде ж більше десяти, то сьомого або десятого ... Козаків – двадцятого»* [11, с. 10]. Награбоване було вилучено і повернуто постраждалим групою військових на чолі з царським ад'ютантом Ф. Бартеневим [4, с. 847]. Надалі у місті розташувався загін А. Ушакова, який організував там центр розвідувальної і контррозвідувальної служби. У січні 1709 р. він передав Ромни у розпорядження коменданта П. Лассі, який укріпив місто, збудувавши бої та палісади [10, с. 1024; 15, с. 37].

Краєзнавець В. Бучневич стверджував, що шведські війська відбили Ромни 7 січня 1709 р., втративши після двох штурмів 1200 солдатів загиблими і захопивши у полон 1100 бійців московського гарнізону [1, с. 112]. Але ці відомості, найімовірніше, стосуються іншої баталії – штурму шведами містечка Веприк [13, с. 28]. Про остаточний перехід міста до рук росіян свідчить і лист голови Посольського приказу Г. Головікіна до російського посла у Данії

В. Долгорукого від 12 січня 1709 р. із згадкою про роменців, прибулих до царя із запевненнями у вірності [12, с. 648].

Отже, несподівано опинившись у ролі приймальної сторони, жителі Ромен, вимушено чи добровільно, посприяли підтриманню боєздатності шведської армії, яка в умовах суворої зими несла суттєві втрати. Лояльність обернулася драмою – мародерством і пожежами, вчиненими у місті російськими частинами після виходу з міста військ Карла XII. Водночас ці дії були визнані воєнним переступом, а не справедливим актом відплати, а винні понесли покарання на місці злочину. Це не могло не справити ідеологічно важливого враження на населення, виснажене апетитами протиборчих армій. Зрештою, як і жителі інших міст і сіл Гетьманщини, роменці мусили рахуватися з військовою міццю обох таборів, а відтак – діяти в інтересах самозбереження.

Джерела та література

1. Бучневич В. Пребывание Карла XII в Ромнах. *Киевская старина*. 1904. Т. LXXXIV. Январь-февраль-март. С. 111 – 113.
2. Гилленкрок А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова. *Военный журнал*. 1844. № 6. С. 1–105.
3. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708 – 1709). *Записки НТШ*. 1909. Т. XCII. Кн. VI. С. 21–65.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. О. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
5. Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1770. Часть I. 763 с.
6. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709). Київ.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 128 с.
7. Курилов И. А. Роменская старина: Историко-статистические и бытовые записки о г. Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени: В 4-х частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей г. Ромен, 1897 г. / сост. Иван Алексеевич Курилов. Ромны: Тип. Б. Ционсона, 1898. 345 с.
8. *Маркевич Н. История Малороссии / изд. книгопродавца О. И. Хрусталева. Москва: Типография Августа Семена, 1842. Т. 4. 673, XVI с.*
9. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. Т. VIII. Вып. 2. 774 с.
11. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. Т. IX. Вып.1 (январь - декабрь 1709). 526 с.
12. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. IX. Вып. 2. 1620 с.
13. Слісаренко О. М. Українсько-шведський військовий союз у Північній війні у 1708 – 1714 роках: дис. докт. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський,

2019. 415 с.

14. Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества (далі ТИРВІО). Т. III: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709) / под общ. ред. А. К. Байова. Санкт-Петербург, 1909. 339 с.
15. ТИРВІО. Т. IV: Северная война. Кампания 1708–1709. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 – июль 1709) / под общ. ред. Н. Л. Юнакова. Санкт-Петербург: Изд-во Г. Скачкова, 1909. 308, XVII с.
16. ТИРВІО. Примечания к тому IV-му. Санкт-Петербург: Тип. Гр. Скачкова, 1909. 132 с.
17. Щоденник Давида Зільтмана (Переклад з німецької, передмова та коментарі В. Дятлова). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6 (120). С. 209–217.
18. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині (переклад з англійської Ірини Колганової). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 95 – 110.

Капуста Андрій Ізидорович

Микулинецький центр дітей та юнацтва

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЯ В КОНОПКІВЦІ – ДІТИЩЕ БАРОНА КОНОПКА

В 1815 році дідичем Микулинець та навколишніх земель став барон Ян (Йоганн) фон Конопка. Поляк за національністю та німець за вихованням і поглядами, новий власник «*Marki Mikulinse*» (Микулинецької марки) був прихильником німецького господарювання і порядку. А ще Конопка був заповзятливою, ініціативною і талановитою людиною. Провівши етнографічні дослідження, він в 1840 році у Кракові видав пісенник із нотами і гравюрами «*Pieśni ludu krakowskiego*» (Пісні краківського народу). Як стверджувало енциклопедичне видання 1864 року: «*Dzieło iepośledniej wartości, pieśni albowiem w niem zawarte, mogą wybornie posłużyć do scharakteryzowania tego ludu, który zarowno swoją wesolością jak odwagą tak świetnie się wyszczegolnia*» (Твір великої вартості, бо пісні, вміщені в ньому, можуть чудово послужити для характеристики народу, який так добре виділяється як своєю життєрадісністю, так і своєю відвагою) [9, s. 345].

«Підприємницька жилка» Конопка знаходила своє втілення у різноманітних економічних проектах та задумах, частину з яких він успішно втілював у життя. Окремі його прогресивні ініціативи, стикнувшись із реальністю провінційної відсталості та низького економічного розвитку Галичини першої третини ХІХ ст., були приречені на фіаско.

Для прикладу, барон в 1828 (за іншими даними – в 1815) році пристосовує місцевий замок під сукняну фабрику [2]. Для цього було перебудовано замковий комплекс. Вузькі бійниці південної та західної оборонних стін було розширено та перетворено на вікна, які збереглись до цього часу (Рис. 1). Фабрика сукна почала виготовляти велику кількість полотна, рушників, бавовняних хусток та оксамиту.

Завдяки власній вівчарні, продукція фабрики була дешевшою від аналогічних виробів, які вироблялись в Австрійській імперії. Вовну очищали безпосередньо в приміщенні замку. Це теж здешевлювало виробництво. За всіма характеристиками текстиль витримував конкуренцію з відомими австрійськими і богемськими мануфактурами. Вироби фабрики були теплі, м'які та приємні на дотик. Вони добре продавались. Також, микулинецьке сукно йшло на пошиття імперської військової форми. Імперська військова комісія щорічно закупляла сукно микулинецької фабрики для пошиття одностроїв. Фабрика з міста Берн, де раніше виготовляли полотно для армії прогнала микулинецькій фабриці в якості та ціні.

Проте, фіскальні державні органи, вимагали від виробника сертифікату на якість. І микулинецьке сукно отримало цей сертифікат! Але саме через нього барона Конопка спіткала халепа – усю тканину необхідно було возити аж у Відень, аби там отримати необхідний державний сертифікат (а ще ящики з сукном у Відні оподатковувались та опломбовувались) [4, с. 38].

Проте, погані дороги, довгий час, витрачений на перевезення возами, витрати на транспорт – все це призвело до того, що сукно доводилось продавати тільки за завищеними цінами. Фабрики, які діяли ближче до столиці, почали вигравати конкуренцію. Тому Конопці, з часом, довелось закрити виробництво сукна. Держава, зацікавлена у якісному микулинецькому сукні, своїми ж діями звела все нанівець [3].

Інший проект Конопки був пов'язаний із перебудовою відносно нової його микулинецької резиденції, будівництво якої завершилось в 1779 році. Вже в першій чверті XIX ст. палацовий комплекс зазнав докорінної реконструкції [4, с. 34]. Досі невідомо, що стало причиною такої перебудови. Можливо, зовнішній вигляд маєтку був скромним, і не задовольняв амбіцій нового власника або палац перебував в аварійному стані. Після перебудови у класичному стилі Микулинецький палац став однією із візитівок сучасних Микулинець (Рис. 2).

Вже в 1820–1821 рр., на відстані 2 км від Микулинець, безпосередньо біля мінерального джерела з лікувальними

влативостями, відбулось закладення нового поселення, яке отримало назву *Konopkowka* (Конопківка) [9, s. 345; 1, с. 105; 7, с. 7] (Рис. 3а, б). Інші назви населеного пункту, які вживались на протязі ХІХ ст. – *Konophowka* (Конофовка), *Konopkowa* (Конопкова) *Воля Кривецька, Крива Волиця*) [8, s. 244]. Ще одне поселення, яке з'явилося ще в ХVІІІ на схід від Микулинець, отримало назву *Воля Мазовецька* (зараз село Воля). Це поселення обживали колоністи з Польщі. Воднораз, дослідник німецьких колоній на території України – Іван Монолатій, стверджує, що німецька колонія *Конопківка* була заснована в 1839 році [6]. Проте, в друкованих джерелах ХІХ ст. є неодноразові згадки про *Конопківку* до 1839 року. Зокрема, в німецькому медичному довіднику «*Über die kalte salinische Schwefelquelle zu Niemierow im Zolkiewer Kreise*», виданому в 1837 році, згадується *Конопківка* [11, s. 24] (Рис. 4а).

1833 роком датується план курорту в *Конопківці* – «*Konopkowka – plan i widok*» [10] (Рис. 4б). В 1831 році виходить друком одне з перших наукових досліджень хімічних та лікувальних властивостей сірчаної води з *Конопківки* – *Die Schwefelquelle zu Konopkowka im Königreiche Galizien. Physikalisch-chemisch untersucht ... nebst Bemerkungen über deren Heilkräfte von Gottfried Heinrich Mosing* (Сірчане джерело в *Конопківці* в Галицькому королівстві. Фізичні та хімічні дослідження... разом із коментарями про їхню цілющу силу Готфрідом Генріхом Мосінгом), де назва німецької колонії винесена у заголовок [13] (Рис. 4с).

Якщо згадані документальні джерела оцінити з усією скрупульозністю, то можна зауважити, що неодноразові згадки лікувального закладу до 1839 року, можуть бути пов'язані із назвою санаторію, а не з населеним пунктом. Однак, усі відомі курорти в Австрії у ХІХ ст. отримували найменування від найближчих поселень. На думку автора, *Конопківка* не була виключенням. Докази цьому зустрічаємо в п'ятнадцятому томі енциклопедичного видання «*Encyklopedyja powszechna*», виданому в 1864 році, де стверджується наступне: «***Konopkowa, wieś w obwodzie Tarnopolskim, pow. Mikulinieckim, parafia obrządku łacińskiego w Mikulińcach, obrządku rzymskiego w Ładyczynie. Ludności liczy 370 głów. Jest to osada niemiecka, założona przez barona Konopkę, dla źródła siarczanego, które posłużyło tu do założenia łazienek w roku 1820, a było znane już w 1674 roku i przez lud okoliczny używane***» (*Конопкова* – село Тарнопільського округу, пов. Микулинці, парафія латинського обряду в Микулинцях, грецького

обряду в Ладичині. Населення – 370 чоловік. **Це німецьке поселення, засноване бароном Конопка, для (вірогідно, біля) сірчаного джерела, яке використовувалося для будівництва тут ванн у 1820 р., і було відомим вже в 1674 р. і використовувалось місцевим населенням** [9, с. 345].

Іншим доказом проживання німецького населення саме на території *Конопківки* є проведений аналіз покажчика родинних книг, розміщеного на ресурсі *galiziengerm descendants.org*, де наведений список імен німецьких переселенців за алфавітним переліком (за прізвищем та іменем) осіб, зазначених у сімейній книзі. Після кожного прізвища вказано ім'я (імена) особи, а потім подія, пов'язана з цією особою: дата народження, місце народження, дата смерті, дата укладення шлюбу, дата поховання і т.п. Серед тисяч осіб колоністів віднайдено 109 німців, котрі проживали в *Конопківці*. Із цього числа 88 осіб народились в *Конопківці*. Найраніше зафіксовані роки народження дітей у сім'ях колоністів в *Конопківці* – 1820 і 1822 рр., що засвідчує факт заснування колонії в 1820 році. Щоправда, автор натрапив на кілька фактів, що вказують на проживання тут німецьких поселенців до 1820 року. Проте, це вже тема окремого дослідження [14].

Німецький порядок розпочинався вже із планування *Конопківки*. Було зведено 60 дворів (кожен двір здавав приїжджим для проживання дві кімнати), які перетинались вздовж двох перехрещених вулиць. На їхньому перетині існував ринок, а по чотирьох кутах колонії – чотири постійних двори для переселенців. Також в центрі поселення, на перехресті двох головних вулиць, було вибудовано дві загальні стайні на 130 коней та 30 бричок (Рис. 5). Кожен сільський будинок було сплановано з розрахунком, щоб у двох кімнатах жили господарі-колоністи, а дві кімнати можна було здавати приїжджим [1, с. 105].

Міграція переселенців із німецьких держав розпочалось завдяки прийняттю в 1781 році *Патенту на переселення*, який проголосив пільги всім іноземцям, які побажають переселитись до Австрії. За словами дослідника німецької колонізації Галичини – Івана Монолатія: «*Одночасно, австрійська програма міграції німців в Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю із правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Німецькі колоністи звільнялись від сплати державних податків та мали свободу віросповідання*» [6]. Такими

заходами міграційної політики планувалось збільшити кількість населення Австрійської імперії, тому що підданам Австрії переселятись принципово не дозволялось (з невеликими винятками).

Австрія заохочувала еміграцію німців на свою територію. У випадку переселення колоністів в околиці Микулинець, додатковим стимулом для них стала можливість працевлаштування на будівництві лікувального закладу, який зводився паралельно з будівництвом колонії. Відомо, принаймні, ім'я одного із місцевих столярів, які допомагали споруджувати помпи, котрі подавали воду у купальний корпус курорту. Прізвище столяра – Тронікер, що наводить на думку про німецьке походження його власника [7, с. 8].

Німецькі переселенці, своєю чергою, власні земельні наділи влаштували так, аби у їх структурі був город, сінокіс, вигін. Взагалі, колонія від звичайного села відрізнялась кардинально – акуратні та нові дерев'яні будівлі, дорога з твердим покриттям, садові ландшафти, доглянуті луки. В структурі двору колоніста були – кухня, хлів, стайня, шопа і льох. Інколи існували інші господарські споруди: возівня, січкаря, дровітня, «шпихлір» на зерно, сушарка, курятник. Німецькі колоністи принесли в наш край свою високу хліборобську культуру, культуру щоденного побуту.

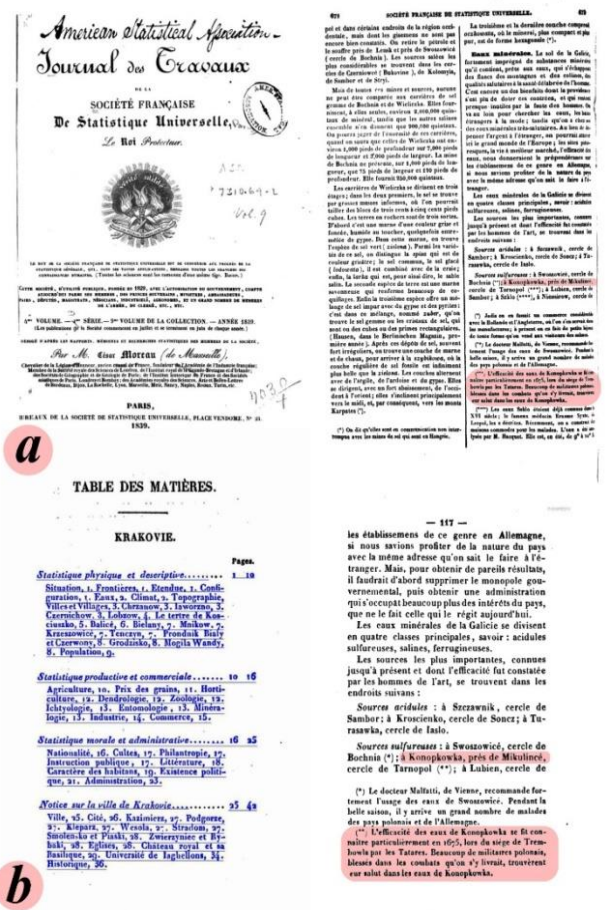

Рис. 1. Південна стіна замку в Микулинцях. Внаслідок пристосування твердині у фабрику тут з'явилися вікна.

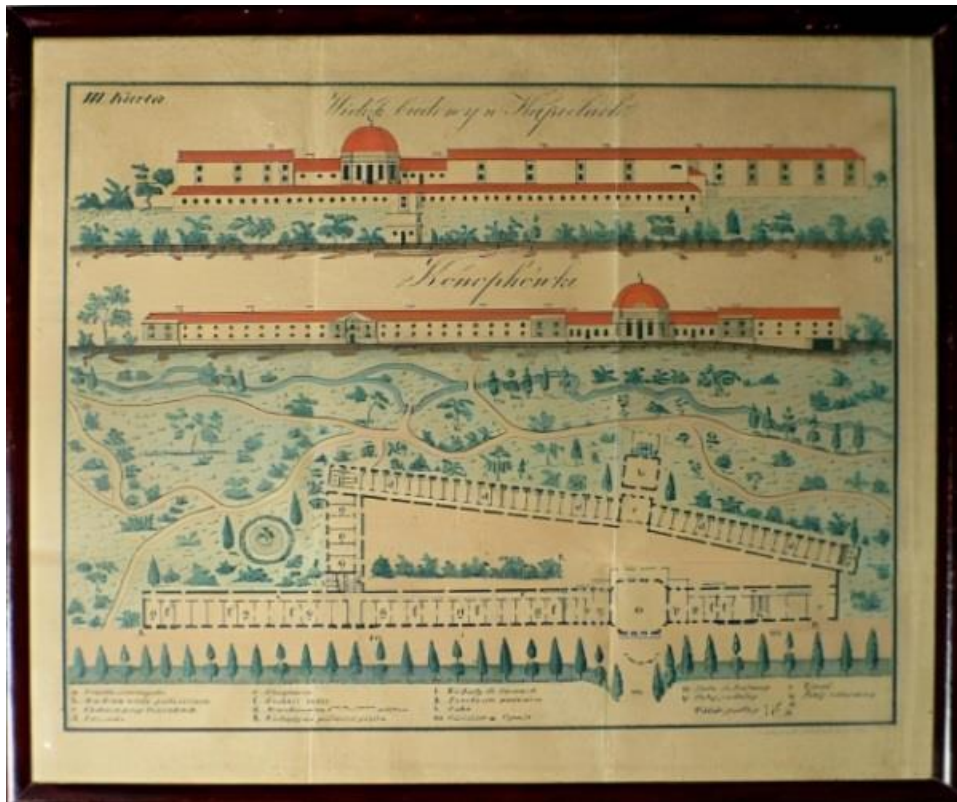

Рис. 2. Палац в Микулинцях в першій чверті XIX ст. був докорінно перебудований.

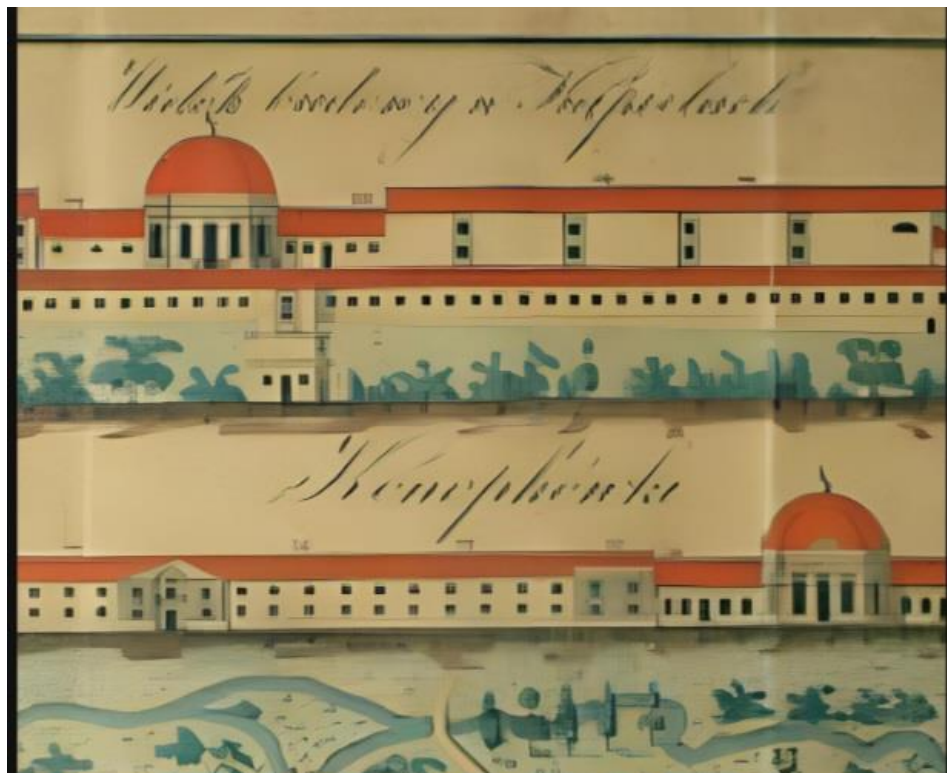

Рис. 3. Німецька колонія Конопківка. а. На кадастровій карті 1861 року; б. На топографічній карті 1864 року.

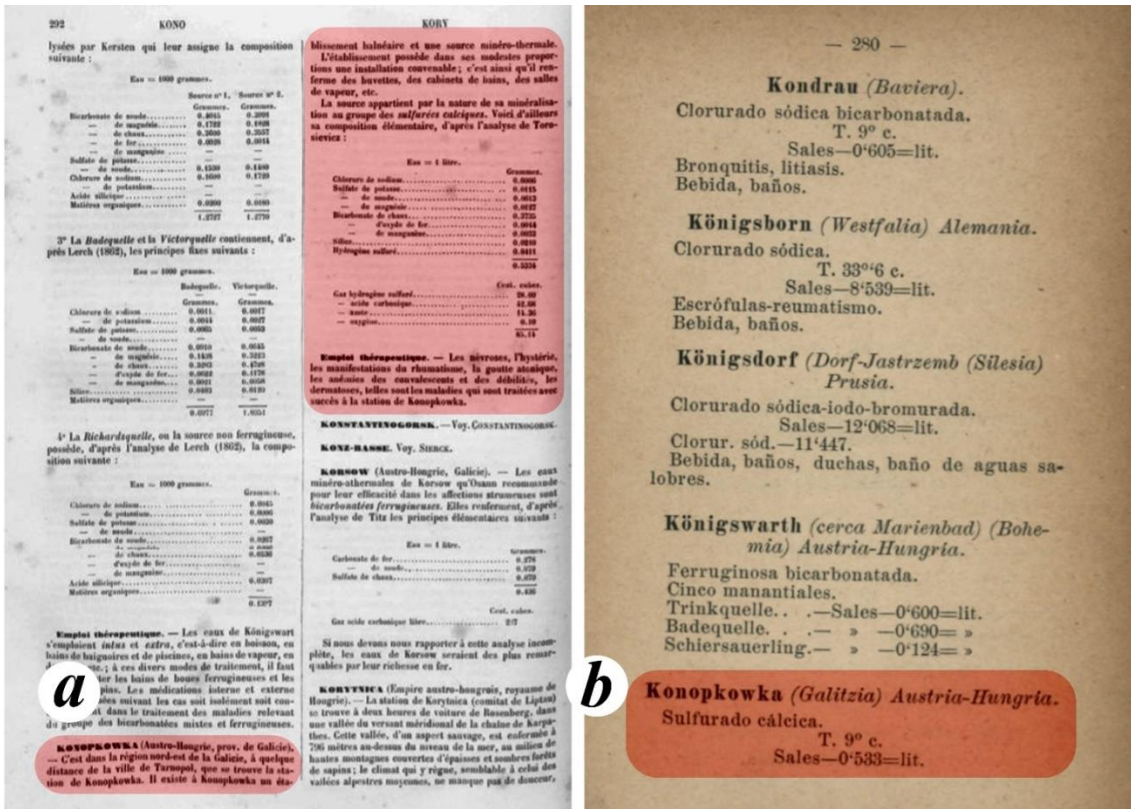

Рис. 4. Згадки про Конопківку у друкованих джерелах: **a**. Німецький медичний довідник 1837 року; **b**. План курорту в Конопківці на плані 1833 року; **c**. Монографія 1831 року про лікувальні властивості конопківської води

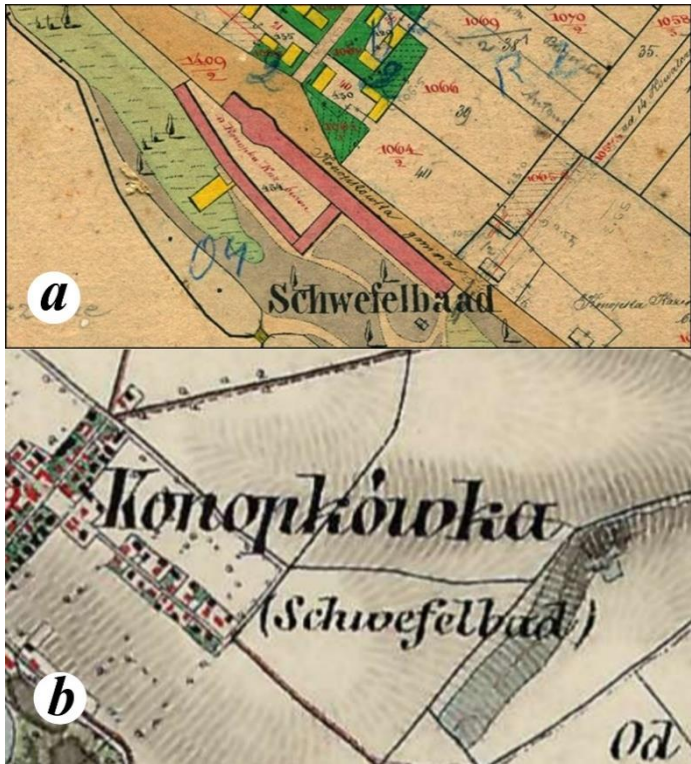

Рис. 5. Центральна частина Конопківки, де розташовувались дві загальні стайні для коней та бричок (будівлі виділенні червоним кольором).

Із виїздом в 1944 році останніх німецьких родин із Конопківки, німецького населення в колишній колонії не залишилось.

В кінці XIX ст. почався виїзд поселенців із Конопківки, значна частина яких осіла на території Буковини в населеному пункті *Zadowa* (ймовірно, сучасне село *Стара Жадова* Чернівецького району) [14]. Процес еміграції німецького населення посилювався на перетині XIX–XX ст., вже після знищення курорту пожежею в 1890 році.

Структура населення Конопківки почала змінюватись на користь українського та польського населення. А втім, німецькі родини, котрі залишались в Конопківці, уникли асиміляції. Згідно спогадів *Theo Löwenberger*, який народився в 1929 році в багатодітній німецькій сім'ї, в Конопківці в 30-х рр. XX ст. проживало 12 німецьких родин [12]. Спомини *Theo Löwenberger* є цінним матеріалом для вивчення завершального періоду існування колонії, вони розкривають побут, настрої та сподівання останніх колоністів: «...була німецька протестантська церква. У нас була своя школа, і наш батько, а потім і наша старша сестра Хулді були їхніми вчителями. Отець також служив представником пастора. Він грав на фісгармонії і йому дозволяли читати готові проповіді. Як «початкова школа за кордоном» ми отримували нацистські шкільні та пропагандистські матеріали від «Асоціації німців». Ми вітали «переможний польський похід» у вересні 1939 року. Потім німців привезли «додому в Рейх». Комісією було оцінено майно наших батьків у 22 000 срібних рейхсмарок, за які вони придбали будинок на дві родини в Лодзі, який нацисти перейменували на *Літцманштадт...*» [12].

Джерела та література

1. Воловик В., Яцюк В. Німецькі сільські етнокультурні ландшафти Поділля XIX – початку XX сторіччя. *Географія* 3 (69) 4 (69) 2017. С. 103–107.
2. Ян Конопка (барон). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Конопківка> [Дата звернення 21 листопада 2023].
3. Капуста А. Історичні мандрівки. 3 травня 2021. URL: <https://uk.facebook.com/378768915553647/posts/4146716452092189/?sfnsn=mo> [Дата звернення 18 листопада 2023].
4. Капуста А. Замковий палац. Цегла Микулинецького замку або нетрадиційний погляд на вивчення історії фортеці. *Замки в Тербовлі та Микулинцях. Історія та перспективи пристосування*. Тербовля. 2022. С. 33 – 39.
5. Мартинюк П., Файфура В. Гаврилишин М. Сульфідні води Конопківки. 1997. Тернопіль. Збруч. 32 с.
6. Монолатій І. Австро-німецька колонізація Галичини кінця XVIII – другої половини XIX століть: напрямки, тенденції, підсумки. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors> [Дата звернення 17 листопада 2023].

7. Ясеник З. Микулинецька «Мацеста». 2011. Тернопіль. 40 с.
8. August von Härdtl. Die Heilquellen und Kurorte des östreichischen Kaiserstaates und Ober-Italien's. 1862. URL: <https://books.google.com.ua> [Дата звернення 19 листопада 2023].
9. Encyklopedyja powszechna (Kodesz. – Krasin.). 1864. Т. 15. Warszawa. 994 s.
10. Konopkowka – plan i widok. Lwow. 1833. [online]. URL: <http://www.ksiazki.madeyski.org/?1151,konopkowka-plan-i-widok-lwow-1833-unikat> [Дата звернення 17 листопада 2023].
11. Seidl J. H. Über die kalte salinische Schwefelquelle zu Niemierow im Zolkiewer Kreise. 1837. pdf. [online]. URL: <https://books.google.com.ua> [Дата звернення 19 листопада 2023].
12. Theo Löwenberger. Warum wir drei Brüder die DDR lieben. 2015. [online]. URL: <https://rotfuchs.net/rotfuchs-lesen/warum-wir-drei-brueder-die-ddr-lieben.html> [Дата звернення 17 листопада 2023].
13. Torosiewicz T., Mosing G. H. Die Schwefelquelle zu Konopkowka im Königreiche Galizien. Physikalisch-chemisch untersucht ... nebst Bemerkungen über deren Heilkräfte von Gottfried Heinrich Mosing. 1831. URL: https://www.europeana.eu/en/item/9200332/ABO_2BZ22428580X [Дата звернення 19 листопада 2023].
14. Verein für Computergenealogie. URL: <https://gedbas.genealogy.net/search/simple?placename=Konopkowka> [Дата звернення 18 листопада 2023].

Карабін Богдана Вікторівна

*аспірантка кафедри історії, правознавства
і методики викладання,
Глухівський національний педагогічний
університет імені О. Довженка*

**РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.
НА ЧЕРКАЩИНІ У КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЯХ
М. Ф. ПОНОМАРЕНКА**

На тлі складних історичних подій, які зараз переживає наша країна, все більше прослідковується тенденція до переосмислення досвіду її минулого. Проблематика революційних подій початку ХХ ст., паралелі яких знаходять в сучасних реаліях, є одним із таких прикладів. І хоча тема набуває все більше популярності в українській історіографії, проте залишається певний прошарок досліджень, які очікують кваліфікованого фахового аналізу. Серед них є доробок краєзнавця Михайла Федоровича Пономаренка (1920-2010), який висвітлює перебіг революційних подій на Черкащині.

Спеціального дослідження краєзнавчих розвідок М. Ф. Пономаренка в українській історіографії наразі немає. Дана тема ґрунтується на аналізі архівних матеріалів з особового фонду крає-

знавця, що зберігається у Державному архіві Черкаської області, та газетних публікаціях дослідника з фондів Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка [2; 3].

У регіональній періодичній пресі краєзнавчі публікації М. Ф. Пономаренка починають з'являтися з другої половини 1950-х рр. Краєзнавець тісно співпрацював з редакціями газети «Прапор Леніна», «Під прапором Леніна», «Радянська Золотонощина» (Золотоноша), «Світлий шлях» (Чорнобай), «Дніпрова зірка» (Канів), «Зоря комунізму» (Чигирин), «Ленінським шляхом» (Корсунь-Шевченківський), «Трудова слава» (Кам'янка), «Прапор жовтня» (Драбів), «Шевченків край» (Звенигородка), «Колгоспні лани» (Городище), «Уманська зоря» (Умань), «Червоний стяг» (Сміла), «Серп і молот» (Черкаський район), «Молодь Черкащини», «Черкаська правда» (Черкаси) [2; 3]. Тісній співпраці М.Ф. Пономаренка із редакцією золотоніської газети «Прапор Леніна» її кореспондент А. Маренич присвятив публікацію «Друг газети» [1]. Також ім'я М.Ф. Пономаренка часто з'являлося у звітних публікаціях про діяльність редакції, таких, як, наприклад, «Спасибі, робсількори» [24].

Попри те, що М.Ф. Пономаренко вивчав історію Золотоніщини та Черкащини, охоплюючи всі історичні періоди, матеріали, що стосуються подій у регіоні в буремні роки ХХ ст., становлять вагомую частину його публікаційного доробку. Так, низка статей під назвою «Революція 1905–1907 р. на Золотоніщині» та «Перший натиск бурі» присвячена перебігу подій 1905–1907 рр. на Золотоніщині [7].

Події національно-визвольних змагань 1917–1922 рр. висвітлено в циклах публікацій М.Ф. Пономаренка «Жовтень на Золотоніщині» [8], «Чорні дими над селами» [16]. Встановлення радянської влади в регіоні висвітлено в статтях «Другий з'їзд РСДРП і Золотоніщина» присвячена темі формування та діяльності РСДРП в регіоні та зазначено про її членів [10]. Сюди ж відноситься і публікація «Золотоніська повітова більшовицька організація» [9]. Окрім цього процес формування комсомольських осередків в регіоні М. Ф. Пономаренко висвітлював у циклі публікацій «Комсомолія Золотоніщини», що виходила на шпальтах газети «Прапор Леніна» з серпня по жовтень 1978 р. та публікації «Вклад золотонісців в об'єднання радянських республік» [11;12].

Разом з тим, починаючи з 1960-х рр., у пресі активно публікуються біографічні нариси М.Ф. Пономаренка, присвячені місцевим революційним діячам. Так, у нарисі «Боженківці з Золотонощини» краєзнавець розповідає про участь жителів с.

Вознесенське (Золотоніський повіт) у загоні Боженка, зокрема про Т. Т. Калашника [4]. Наступна ж публікація «Весна життя» присвячена революційній діяльності письменника Івана Ле (Івана Мойсі, уродженця Золотоніщини) [5]. В нарисі «Шалений Павло» описується життєвий шлях ще одного революціонера, П.Є. Ємеця [6]. У 1983 р. з нагоди відзначення 80-ї річниці Другого з'їзду РСДРП у газеті «Прапор Леніна» М.Ф. Пономаренком було опубліковано біографії революціонерів С.Є. Кирдоди («З Леніним у серці») та Т.М. Терещенка (Лебеда) («Комуніст Терещенко (Лебідь)» [13; 14].

Наприкінці 1980-х рр. у публікаціях М.Ф. Пономаренка все більше прослідковується відхід від радянського ідеологічного світогляду. Послідовно й мужньо він починає відстоювати ідеї за незалежність України. Стає одним із фундаторів організацій Народного Руху України та Української республіканської партії в Золотоноші. Як голова демократичного об'єднання «Золотоніщина» засуджував розв'язання Росією війни проти Чечні у 1995 р. «Заява...» [18]. Редагував поза цензурну газету «Воля» (1989–1991). В місцевій періодичній пресі все частіше з'являються його публікації й на політичну та соціальну тематику. Разом з тим в 1993 р. вийшла замітка М.Ф. Пономаренка «Сергій Шелухин», це перший матеріал, присвячений не «борцям за владу рад», а діячам українського руху 1917–1922 рр. [17]. У 1999 р. до 80-ї річниці української революції було опубліковано статті «Під чорними прапорами» про діяльність Н.І. Махна, «Вогняний–19 рік», «Отаман Зелений», «Червоні» громлять «Зелених» [19; 20; 21; 22]. А 2003 р. у збірнику «Черкаський край – земля Богдана і Тараса» було розміщено статтю краєзнавця «Холодноярська республіка» [23].

Джерела та література

1. Маренич А. Друг газети. *Прапор Леніна*. 1970, 30 січня.
2. ДАЧО (Державний архів Черкаської області). Ф.Р-5428. Оп. 1. Спр. 32. Праці Пономаренка М. Ф.
3. ДАЧО. Ф.Р-5428. Оп. 1. Спр. 34. Праці Пономаренка М. Ф.
4. Пономаренко М. Боженківці з Золотонощини. *Молодь Черкащини*. 1963, 22 лютого.
5. Пономаренко М. Весна життя. *Прапор Леніна*. 1970, 8 січня.
6. Пономаренко М. Шалений Павло. *Прапор Леніна*. 1974, 20 квітня.
7. Пономаренко М. Революція 1905-1907 р. на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1975, лютий-квітень.
8. Пономаренко М. Жовтень на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1977, 3, 8, 13, 17 вересня.
9. Пономаренко М. Золотоніська повітова більшовицька організація. *Прапор Леніна*. 1978, 27 червня.
10. Пономаренко М. Другий з'їзд РСДРП і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1978, 1 липня.

11. Пономаренко М. Комсомолія Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1978, серпень–жовтень.
12. Пономаренко М. Вклад золотонісців в об'єднання радянських республік. *Прапор Леніна*. 1982, 7 січня.
13. Пономаренко М. З Леніним у серці. *Прапор Леніна*. 1983, 16 липня.
14. Пономаренко М. Комуніст Терещенко (Лебідь). *Прапор Леніна*. 1983, 6 серпня.
15. Пономаренко М. Перший натиск бурі. *Прапор Леніна*. 1985, 7 лютого.
16. Пономаренко М. Чорні дими над селами. *Черкаська правда*. 1989, 10 лютого.
17. Пономаренко М. Сергій Шелухин. *Златокрай*. 1993, 31 липня.
18. Пономаренко М. Заява демократичного об'єднання «Золотоніщина». *Златокрай*. 1995, 18 січня.
19. Пономаренко М. Під чорними прапорами. *Златокрай*. 1999, 30 квітня.
20. Пономаренко М. Вогняний –19 рік. *Златокрай*. 1999, 16 липня.
21. Пономаренко М. Отаман Зелений. *Златокрай*. 1999, 23 липня.
22. Пономаренко М. «Червоні» громлять «Зелених». *Златокрай*. 1999, 10 вересня.
23. Пономаренко М. Холодноярська республіка. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник / за ред. Б.В. Губського*. Київ: Українські пропілеї, 2003. С. 594–605.
24. Спасибі, робсількори. *Прапор Леніна*. 1971, 1 січня.

Кахерський Юрій Віталійович

аспірант кафедри історії України,

археології та краєзнавства

Національного університету

«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

СТУДІЯ «ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТІ»

М. І. КОСТОМАРОВА В ПОГЛЯДАХ Ю. А. ПІНЧУКА

Дослідження наукової спадщини видатного українського історика, етнографа та громадського діяча М. І. Костомарова розпочалося на початку ХІХ ст. та триває досі. Одним з визначних дослідників наукового доробку М. І. Костомарова справедливо вважається Юрій Анатолійович Пінчук (1937-2012) – український історик, дослідник проблем історіографії та джерелознавства України, зокрема життя та творчої спадщини М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, М. С. Грушевського, І. Я. Франка, Д. І. Дорошенка. засновник міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства. Ю. А. Пінчук присвятив левову частку своїх досліджень вивченню діяльності М. І. Костомарова, репрезентації його поглядів на суспільно-політичні процеси та історичний поступ у творенні української народності та державності.

Однією зі знакових праць М. І. Костомарова, де спростовано думку про існування лише однієї руської народності, виголошено

про відмінності українців та росіян, вперше проаналізовано українську ментальність, є програмна публіцистична стаття «Дві руські народності», опублікована в журналі «Основа» № 3 1861 р. Ця розвідка по праву вважається науково-політичною студією та відкритим антиімперським виступом.

Стаття викликала шалений резонанс в тогочасному суспільстві, її автора було звинувачено (що мало особливий резонанс під час польського повстання 1863–1864 рр.), з одного боку, в сепаратизмі та українофільстві, пізніше – в українському буржуазному націоналізмі, з іншого, – в москвофільстві [3, с. 156]. Дослідниця М. І. Федорченко зауважила, що сама ідея про «дві руські народності» була не лише гіпотезою про різну історичну долю двох народів, а й ствердженням про два відмінно різні народи: один – спадкоємець «київської» традиції свободи й індивідуалізму, другий – московської традиції авторитаризму й підкорення особи общиною [4, с. 22]. Яскраво виявлена думка автора щодо протиставлення російської общинності, яка поглинає особистісні прояви людини, українській персоналістичності. На переконання М. І. Костомарова, таке суспільне явище, як українська громада – це «добровільне товариство людей; хто хоче – належить до громади, а не хоче – виходить з неї» [2, с. 94-95]. На протигагу означеному існує суспільство «східного сусіда», в якому фігурує «загальна воля», котра нівелює особистісні прояви.

Зазначимо, що Ю. А. Пінчук з-поміж інших дослідників долучився до наукового дискурсу, присвяченого праці М. І. Костомарова «Дві руські народності». На думку Ю. А. Пінчука, «поява цієї праці була також пов'язана з необхідністю дати відповідь на різке збільшення після 50-х років у Росії політичних мислителів, які б хотіли, щоб в країні була тільки одна руська народність, і не терпіли, коли їм указували не одну, а декілька, навіть якщо вони існували в давні часи. Тому рішуче розмежування української і великоруської стихій, показ своєрідності історичного процесу України і Росії мало велике значення, і не тільки наукове, а й громадське. Наявність української народності з її певним історичним шляхом розвитку давала право на самостійне національне і політичне існування Української держави» [3, с. 157]. Праця дозволяє розглянути відповідним чином погляди науковця, які склались на середину ХІХ ст., й їхню трансформацію, зокрема, щодо бачення процесу етногенезу українського народу.

Як зазначають науковці, поява цієї праці не була випадковою. Саме після 50-х рр. ХІХ ст. в українській спільноті виникла необхідність дати відповідь на різке збільшення полеміки, що пропагували тогочасні політичні мислителі відносно абсолютизації ідеї «однієї

руської народності». Так, наприклад, М. І. Костомаров писав: «...вважали себе за єдиний на весь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи – на Греків і Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність – то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалося за єресь, і на все несвоє вони дивитися згори» [2, с. 72].

Цілком слушно, що значний вплив на громадську та наукову думку мали ідеї щодо розмежування української і «великоруської» спільнот, показ своєрідності історичного процесу України. Саме такі ідеї, що переконливо доводили окремішність і величність історичного шляху становлення та розвитку української народності, давали беззаперечне право на самостійне національно-політичне існування України як держави. Саме тому Ю. А. Пінчук приділяв так багато уваги висвітленню поглядів означеного ученого на історію України. Аналізуючи думки мислителя, Ю. А. Пінчук зазначав, що М. І. Костомаров правильно трактував процес етногенезу українського народу, хоча й припустився деяких помилкових, на його думку, висновків. Зокрема, статтю «Дві руські народності» свого часу взяли на озброєння буржуазно-націоналістичні ідеологи, які використали її для аргументації своїх гіпотез щодо «безкласовості» та «загальнодемократичності» української нації, не дивлячись на те, що основні думки М. І. Костомарова суперечать постулатам таких інтерпретаторів його спадщини [3, с. 556].

Неповторність ідеї української народності, її значення щодо аргументації важливості україноцентричного мислення, розкриття ментальності українського народу підносять наукову працю М. І. Костомарова на якісно новий рівень в етнопсихологічних і соціально-культурних дослідженнях того часу. Наприклад, дослідниця О. Т. Гончар справедливо зауважує, що «...не всі висновки автора можна, як завжди, сприймати однозначно, проте вони є свідченням змін у науковому світогляді, коли від глибоко духовного сприйняття історії М. І. Костомаров переходить до більш реалістичних оцінок і суджень. Цей твір – продукт зрілого вченого, який давно відійшов від романтичних захоплень, а зосередився на науковості своїх тверджень, при цьому не зраджуючи своїм ідеалам» [1, с. 63]. Студія на політичному рівні аргументовано порівняла дві народності на основі заглиблення в національну психологію українського народу, виявила відмінні риси суспільної свідомості та поведінки, тим самим підкреслюючи самоцінність і самобутність українців, а отже незаперечність обґрунтування їх права на утворення суверенної української держави.

Ю. А. Пінчук зазначав, що М. І. Костомаров був засновником

нової наукової історичної школи, в основу якої було покладено вивчення етнопсихологічних особливостей народу. Такі думки, що були суголосні з поглядами Ю. А. Пінчука на означене питання, позиціонували його учні-послідовники: О. Т. Гончар, Н. О. Зіневич, О.В. Ясь та ін. Сам же Ю. А. Пінчук наголошував на тому, що саме завдяки неповторному історичному шляху розвитку української народності викристалізувалось право на самостійне національне і політичне існування незалежної Української держави.

Джерела та література

1. Гончар О.Т. Микола Костомаров і сучасна Україна. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. № 28. С. 54–66.
2. Костомаров М. І. Дві руські народності / Перекл. О. Кониський; Передне слово Д. Дорошенка. Ляйпціг: Українська Накладня. 111 с.
3. Пінчук Ю. А. Вибрані студії з костомаровознавства. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. 608 с.
4. Федорченко І. М. «Проблема українського національного характеру в науковій спадщині М. Костомарова». *Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Українознавство*. 2008. № 12. с. 21–24.

Kizlova Antonina

*Doctor of Historical Sciences
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»;
National Preserve «Kyiv Pechersk Lavra»*

MEETING OF THE RELICS OF ST. REV. EUPHROSYNE IN LYUBECH (1910)

During the reign of Nicholas I, a policy of assimilation was initiated in the western gubernias of the Empire, aiming to reinforce Russian identity and Orthodoxy. This approach involved compulsory religious unification. In 1832, the Orthodox Bishop of Mogilev began advocating for the relocation of St. Euphrosyne's relics from Kyiv Caves Lavra to Polotsk – the saint's hometown. Lavra vehemently opposed moving the sacred relics to the «semi-Orthodox Western Rus», expressing concerns that Catholics or Uniates might defame the relic there. The debate between the central religious authority and its periphery concluded in 1909 when the Holy Synod approved the relocation [3, с. 366–377]. From April 22nd to May 3rd, 1910, the relics were transported along the Dnipro [11].

The purpose of this paper is to identify the main features of organizing the reception of relics in Lyubech.

There was an announcement dated to April 1st, 1910, that, in

accordance with the decision of the Chernihiv Consistory, from March 16th to March 26th of that year, the clergy and population of the Chernihiv Diocese were informed that, following the highest-approved procedure for the ceremonial transfer of the relics of the venerable Euphrosyne, from Kyiv to Polotsk, the holy relics arrived in the town of Lyubech, on April 23rd and stayed there for a day [6, c. 143]. So, it was anticipated that the preparation for the reception of the holy relic was to commence well in advance.

Lyubech had been prepared for the honorable reception of the significant relic. The preparations commenced early, during the first week of Great Lent, following explicit instructions from both spiritual and secular authorities. The individuals directly responsible for executing these directives achieved remarkable success. The Transfiguration church, designated for housing the holy relics, radiated in pristine whiteness. The streets and squares were clean and swept, all houses were adorned with flags [7, c. 347]. Tall arches adorned with greenery were installed at the street intersections. A new pier was constructed to receive the sacred relic. Due to overnight flooding, the procession's route through the meadow faced a significant obstacle. Thanks to efficient navigation authorities and the efforts of local administrator L. Konyushovych-Sahaidachny, a wide ferry with secure ramps on both sides was quickly built overnight. Hundreds of workers of Lyubech worked tirelessly, with many spending hours in the water, sacrificing both strength and health [2, c. 11–12].

On April 22nd, worshipers gathered in Lyubech from all directions. The entire bay was covered with boats. Chief Maklakov of the Chernihiv Governorate organized the celebration with exemplary order. Bishop Nestor of Novhorod-Siversky's arrival surprised the hostess with the increasing number of worshipers by evening. At 6 P.M., a solemn vigil with the proclamation of a royal long life began, led by Father Korsakov, and the harmonious atmosphere was enhanced by the choirs from Chernihiv [2, c. 12; 7, c. 347–348; 9, c. 406–407; 11, c. 435].

The planned liturgy faced disruption due to the early arrival of the steamboat on the morning of the 23rd. The local church rector conducted the liturgy, and swift preparations for the relic reception led to a grand procession with clergy in white robes from the Transfiguration Church. Moving past Countess Miloradovich's estate to the Dnipro bay, clergy and authorities crossed on a ferry to the steamboat stop. Tens of thousands awaited. The «Golovachev» arrived at 10 o'clock, and Most Reverend Nestor ascended onto the ship, performed a triple prostration before the relics, disembarking to a

wave of reverence among the crowd as they crossed themselves in unison [7, c. 348–349]. Thousands of worshipers took part in the procession [11, c. 435]. The local clergy in full attire, Chernihiv nobility, representatives from various civil offices, and students from educational institutions with their mentors were present [2, c. 12]. Chernihiv educational institutions, including the seminary, gymnasium, and both secular and spiritual schools, participated in the celebration. Many stood with humility and heartfelt contrition, some with tears in their eyes [4, c. 450; 9, c. 406].

Many knelt with prayers, saying, «Venerable Mother Euphrosinia, pray to God for us...». The procession with the holy relics moved towards the ferry. The spiritual orchestra of psalmists (Chernihiv military orchestra [2, c. 13]) played «Коль славен» («How Glorious...») quietly but melodically. The ferry docked; the holy relics were lifted, and the procession headed back to Lyubetch. The extraordinary order, reverence, singing, and music filled the soul with ecstasy. In Lyubetch, the holy relics were placed under a decorated arch, and the Easter prayer and the prayer for the Holy Martyr Tsaritsa Alexandra were performed [7, c. 350; 8, c. 29–30].

After the prayer service, worshippers approached the relics. During the night, the relics were placed in the church, and priests conducted prayer services. Father Mikhail addressed the people, emphasizing the significance of the Euphrosyne's procession to Polotsk. He spoke about the challenges to Orthodoxy and state's strength, highlighting the relics' role in affirming the true Orthodox faith [7, c. 351].

Then people sang the magnification to St. Euphrosyne. On April 24th, a Liturgy and a prayer service were performed with the participation of the Bishop and the clergy [7, c. 352]. On April 24th, ceremonial Liturgies took place in every Chernihiv church, dedicated to commemorating the arrival of the relics to Lyubetch [1, c. 353].

Three sermons were delivered after the communion verse: one by the Cathedral Archpriest, the second by the Rector of Chernihiv Theological Seminary A. Chetyrkin, and the third by the local priest Nagorsky [5; 7, c. 352; 9, c. 357–360].

Later, the relics were carried around the church, and a procession to the pier followed. The relics were then placed on a ship, which set sail as people sang prayers. Archimandrite blessed those bidding farewell from the ship's deck [7, c. 352]. The crowd ran after the ship until it was no longer visible. The blessing with the cross from the ship was received as a blessing from St. Euphrosyne, and they slowly returned to Lyubetch [7, c. 352].

Regarding the sentiments of the believers, on both sides of the road, paved with pine branches, a continuous wall of people stood, and next to the religious procession, peasants with special badges on their chests walked in a living chain. This foresight contributed to the order of the celebration, ensuring that the participants in the procession did not feel crowded. The path through which the relics of the venerable one was to be carried was covered with pieces of fabric, towels, and scarves. «Let the most holy relics of the venerable one pass over the work of our hands», the peasants said [2, c. 13]. The clergy, as well as all the praying individuals, reverently and devoutly approached the holy relics [4, c. 451].

The governor of Chernihiv conveyed to the Imperial Majesty a message about the recently concluded prayer service in Lyubech, near the shrine with the relics of Venerable Euphrosinia. The diverse gathering, including clergy, government officials, military, students, locals, and devout believers from various provinces, expressed their loyal feelings and prayers for the health and well-being of the Great Sovereign and His August Family. The Imperial response, expressing gratitude for the prayers and good wishes, brought joy to the entire Orthodox community, who were pleased to learn that the Tsar personally acknowledged their sentiments [2, c. 13].

M. Mytrotsky pointed out that if it were not for various meddlers spreading baseless rumors among the people, suggesting that obstacles would be erected in Lyubech for those attempting to approach the relics, and if the sacred relics had been unveiled to the public from the very beginning, the celebration would have been incomparably more magnificent [4, c. 451]. So, opponents of the relocation of the sacred relic were also preparing for the event.

In summary, the festivities in Lyubech were meticulously organized through collaborative planning between spiritual and secular authorities. Preparations, initiated weeks in advance, included town beautification and infrastructure development. Despite challenges like flooding and baseless rumors, efficient measures were taken by organizers, Governor N. Maklakov, and local administrator L. Konyushovych-Sahaidachny. Diverse participation from clergy, officials, military, students, and believers enhanced the grandeur of the celebration. Religious ceremonies, marked by solemn Liturgies and processions, reflected the deep devotion of the people. Amidst festivities, Lyubech residents showcased dedication and perseverance, overcoming obstacles for the event's success. The overall account portrays a well-coordinated and spiritually significant celebration uniting people in a shared expression of faith. Additionally,

expressions of reverence for the Emperor, his family, and the state were seamlessly incorporated at each stage of the festivities. It is possible to argue, that the organization of the festivities in Lyubech was characterized by thorough preparations, active community involvement, efficient problem-solving, and a deep sense of piety among the participants. The level of real, rather than declared in the press, loyalty to the authorities requires further investigation.

REFERENCES

1. 24-го апреля во всех церквах г. Чернигова. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. Вып. 9 (1 мая). 1910. С. 353.
2. Довгялло Д. И. Перенесение св. мощей преп. Евфросинии из Киева в Полотск. Вильна, 1910.
3. Кізлова А. А. Соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.): дис. ... д. і. н. 07.00.01 – Історія України. Київ – Львів, 2019. 633 с.
4. Митроцкий М. Шествие св. мощей преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, из Киева в Полоцк, по Днепру. *Киевские епархиальные ведомости*. Вып. 18. Ч. неоф. 1910. С. 447–452.
5. Нагорский М. Слово по случаю принесения святых мощей преподобной Евфросинии Полоцкой в м. Любеч, Черниговской губернии. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. Вып. 10 (15 мая). 1910. С. 361–360.
6. От Черниговской Духовной Консистории. *Черниговские епархиальные известия*. Вып. 7 (1 апреля). 1910. С. 143.
7. Паломник. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. Вып. 9. 1910. С. 347–353.
8. Торжественное перенесение святых мощей преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, из Киева в Полоцк (19 апреля – 22 мая 1910 года). Киев, 1913.
9. Раевский П. Поездка воспитанников Семинарии в м. Любеч на торжество принесения св. мощей преп. Евфросинии, княжны Полоцкой. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. Вып. 11. 1910. С. 404–407.
10. Четыркин А. Слово по случаю принесения св. мощей преподобной Евфросинии Полоцкой в г. Любеч. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. Вып. 10. 1910. С. 357–360.
11. Шествие св. мощей преподобной Евфросинии по Днепру. *Полоцкие епархиальные ведомости*. Вып. 18. Отд. неоф. 1910. С. 434–437.

Коваль Юрій Георгійович
*в.о. директора Донецького обласного
краєзнавчого музею
(м. Краматорськ)*

НОВИЙ ПУНКТ ПЕРВІСНОГО КРЕМНЕОБРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА В ОКОЛИЦЯХ М. КРАМАТОРСЬКА

Чисельні відслонення порід верхньої крейди з великим вмістом конкрецій якісного кременю, прояви яких локалізуються на околицях та безпосередньо в межах м. Краматорська, часто супроводжуються т. з. кремнеобробними майстернями – спеціалізованим типом пам'яток на яких відбувалась первинна обробка крем'яної сировини та виготовлення з неї знарядь праці.

У 1964 році, на північно–західній околиці м. Краматорська, асистентом кафедри всесвітньої історії ДонДУ В.Я. Устенко, під час проведення ним археологічної практики, були відкриті три майстерні доби неоліту-енеоліту, які отримали умовні назви – «балки I, II, III» [3, с. 5-35]. У 1965 році викладач кафедри Історії Давнього світу Дон. ДУ Д.С. Цвейбель на майстерні «балка II» та «балка I» провела археологічні розкопки. В результаті була отримана колекція, яка склала близько 4000 тис. крем'яних виробів представлених різними категоріями виробничих залишків (відщепи, крайові реберчасті сколи та ін.), заготівками нуклеусів та біфасіальних знарядь. Д.С. Цвейбель вважала що найближчі аналогії крем'яним виробам майстерень треба шукати в матеріалах дніпро-донецької неолітичної культури Подонців'я [8, с. 65-67; 9, с.177-186]. Колекція матеріалів майстерень була повторно проаналізована на початку 90-х років ХХ ст., що дозволило значною мірою деталізувати попередні висновки [4, с. 13-23]. У 1997 р. досліджувались кремнеобробні майстерні у с-щі Веселий м. Краматорська [1, с. 55-56]. Цього ж року ще три нео-енеолітичні майстерні були відкриті О.В. Колісником та Ю.Г. Ковалем біля с-ща Василівська Пустош (Краматорська м. р.), які стаціонарно досліджувались О.В. Колісником у 1999 р. [5, с. 170-182].

Присутність на тій чи іншій території доступних покладів кременю, завжди супроводжується різноманітними пам'ятками доби каменю. Тобто сам факт наявності придатної для виготовлення знарядь праці мінеральної сировини є надійним пошуковим критерієм щодо виявлення нових місцезнаходжень людини кам'яного віку. Підтвердженням цієї закономірності стало від-

криття В.В. Давиденко у 2016 році нового пункту древнього кремнеобробного виробництва за 0,9 км на північний захід від с-ща Василівська Пустош Краматорської міської ради (сама пам'ятка розташована на землях колишнього Слов'янського району). У цьому ж році місцезнаходження було повторно обстежено разом із Ю.Г. Ковалем.

На поверхні орного поля високого правого берегу р. Біленька з чисельними крейдяними відслоненнями, які містять конкреції якісного кременю, була зібрана колекція крем'яних виробів. Техніко-типологічний та кількісний склад матеріалів підйомних зборів наведено у таблиці 1. Враховуючи пункти відкриті біля селища у 1997 р., нове місцезнаходження отримало назву Василівська Пустош IV.

Таблиця 1.

Техніко-типологічний склад крем'яних виробів кремнеобробної майстерні Василівська Пустош IV.

Назва категорії, типу виробів	Кількість
<i>Пізній палеоліт</i>	
Призматичний нуклеус	1 екз.
Дистальна частина призматичної пластини	1 екз.
Проксимальна частина призматичної пластини	1 екз.
Відщепи	13 екз.
<i>Неоліт</i>	
Заготівки призматичних нуклеусів	9 екз.
Заготівка біфасіального знаряддя	1 екз.
Крем'яні відбійники	3 екз.
Відщепи	25 екз.
Фрагменти призматичних пластин	5 екз.

Розщеплений кремій утворює дві умовні плями, які частково накладаються одна на одну і мають відміни щодо хронологічного складу знахідок. Найбільшу за розмірами та кількістю розповсюдження підйомного матеріалу ділянку складають матеріали доби неоліту. Це переважно відщепи, реберчасті та пластинчасті сколи, заготівки призматичних нуклеусів, крем'яні відбійники. У якості сировини використовувався місцевий крейдяний кремій різних відтінків сірого кольору. Представлені вироби з непрозорого світло-сірого смугастого кременю, який зустрічається тільки в межах цієї локальної ділянки і дуже сильно контрастує з домінуючою на пам'ятці сировиною. Ще однією сировинною домішкою представлені вироби з дрібнозернистого світло-сірого кварциту. Поверхня більшості знахідок вкрита легкою блакитно-білою контрастною патиною та має ділянки сучасних механічних пошкоджень, що є наслідком їх тривалого перебування на орному полі.

Менша за розміром пляма знаходиться гіпсометрично нижче ділянки розповсюдження неолітичних матеріалів і має значно меншу насиченість знахідками. Однак саме тут окрім неолітичних виробів, представлені матеріали, які за техніко-типологічними ознаками та станом збереженості скоріше за все датуються пізньопалеолітичним часом. Це екземпляр залишкового призматичного одноплощинного нуклеусу, фрагменти призматичних пластин, відщепи (Рис.1. 1-3). Поверхня виробів вкрита щільною молочно-блакитною патиною, що різко вирізняє цю групу виробів на тлі неолітичного кременю.

Попередній аналіз неолітичних крем'яних виробів, які є найбільш чисельною хронологічною групою знахідок на місцезнаходженні Василівська Пустош IV, свідчить про те, що це майстерня первинного циклу розщеплення. Тобто, місце де переважно відбувалось виготовлення заготовок призматичних нуклеусів. Виробничий процес обмежувався оформленням корпусу пренуклеусу із конкрецій та уламків кременю за допомогою створення первинних відбивних площин та повздовжніх крайових ребер – двох головних початкових технологічних складових для подальшого систематичного пластинчастого розщеплення. На виключно виробничу спрямованість місцезнаходження також вказує і відсутність типологічно-виразних знарядь, які традиційно вважаються свідченням більш розвинутої господарчо-побутової діяльності на пам'ятці. Однак слід зазначити, що цей критерій зараз не може вважатися універсальним. Відомі приклади коли після детального трасологічного аналізу крем'яних знахідок, які не мали будь яких ознак вторинної обробки і традиційно відносились до різних категорій виробничих відходів, було зафіксовано сліди їх інтенсивного використання у якості різноманітних знарядь для обробки деревини, шкіри, кістки, розбирання мисливської здобичі. Дуже показовими з цього приводу є результати досліджень стоянки культури Броне Лінгбі – Сегebro у південній Швеції, де було дуже мало типологічно-виразних знарядь, але саме результати трасологічного аналізу сколів, які традиційно відносяться до категорії виробничих відходів, довели наявність розвинутої господарчо-побутової діяльності її мешканців [6, с. 14-19].

Трасологічний аналіз матеріалів II культурного шару стоянки Костенки 8 (Тельманська), виявив велику кількість функціональних скребачок для обробки шкіри на різних відщепках та уламках пластин, також, при дуже незначній кількості відповідних типологічних знарядь цієї групи [7, с. 9-12]. Подібних прикладів існує вже достатньо багато. Тому перегляд матеріалів кремнеобробних

майстерень з використанням трасологічного методу вивчення масового крем'яного матеріалу, може суттєво вплинути на традиційні уявлення щодо функціонального змісту подібного типу пам'яток.

Територіальна спорідненість неолітичного комплексу місцезнаходження Василівська Пустош IV і пунктів біля с-ща Василівська Пустош, які частково досліджувались стаціонарно О.В. Колісником у 1999 р., а також деякі певні технологічні паралелі виготовлення заготовок призматичних нуклеусів, попередньо, дають підстави говорити про можливий зв'язок цієї групи місцезнаходжень. Різниця полягає у більш вузькій технологічній спеціалізації місцезнаходження Василівська Пустош IV, на якому відбувалось виготовлення виключно заготовок призматичних нуклеусів, на відміну від пункту дослідженого у 1999 році, де представлений більш широкий технологічний асортимент крем'яної продукції, частина якої (скребачки, проколки, пластини та відщепи з ретушшю) свідчить про наявність більш різноманітної господарчо-побутової діяльності мешканців та скоріше за все базовий характер цієї пам'ятки. Для більш обґрунтованих висновків, необхідні додаткові дослідження.

Щодо пізньопалеолітичних матеріалів місцезнаходження Василівська Пустош IV, можна лише сказати, що техніко-типологічні ознаки знайденого нуклеусу є типовими для більшості регіональних епіграветських пам'яток. Морфологія негативів пластинчастих сколів на поверхні розщеплення нуклеусу, скошена відбивна площадка з ділянками редукції, ретельно сформована допоміжна бічна реберчаста ділянка, все це є типові елементи нуклеусного розщеплення, яке базується на відбивній техніці сколу з застосуванням м'яких відбійників (Рис. 1, 1). Цьому не заперечують і зразки самих пласти. Особливо показовим є екземпляр проксимальної частини пластинчастого сколу з негативом т.з. «сколу-із'янца» на вентральній поверхні виробу, який виникає виключно під час сколювання заготовки ударом кам'яним або роговим відбійником (Рис. 1, 2) [2, с. 161-168].

Джерела та література

1. Весельский А.П. Кремневый комплекс местонахождения Веселый 1 (Краматорск) в северо-западном Донбассе. *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Наукові матеріали*. Київ: Київський університет, 1997. С. 55-56.
2. Коваль Ю.Г. О технико-морфологической variability вентрально-проксимальной подтески сколов в верхнем палеолите (по материалам памятников степной зоны). *Археологический альманах*. Донецк, 1996. № 5. С. 161-168.
3. Колесник А.В. Очерк истории изучения памятников кремнедобычи и кремнеобработки каменного века – эпохи палеометалла Большого

- Донбасса. *Археологический альманах*. Донецк, 2013. № 30. С. 5-35.
4. Колесник А.В., Коваль Ю.Г., Дегерменджи С.М. Краматорская неолитическая мастерская. *Археологический альманах*. Донецк, 1993. № 2. С. 13-23.
 5. Колесник А.В. Энеолитическая мастерская Васильевская Пустошь в Донбассе (предварительная публикация). *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні*. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», Ваш імідж, 2014. С. 170-182.
 6. Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Предварительные итоги исследования коллекции позднепалеолитической стоянки Segebgo в Южной Швеции. *Новые исследования археологов России и СНГ*. СПб., 1997. С. 14-19.
 7. Пустовалов А.Ю., Родионов А.М. Трасологический анализ скребков II культурного слоя стоянки Костенки 8 (Тельманская). *Археологические памятники Восточной Европы (межвузовский сборник научных трудов)*. Воронеж, 2011. Вып. 14. С.9-12.
 8. Цвейбель Д.С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска: К истории каменного века Донбасса. *Тезисы докладов и сообщений научной конференции преподавателей гуманитарных факультетов Донецкого университета*. Харьков, 1967. С. 65-67.
 9. Цвейбель Д.С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска. *Материалы научной конференции кафедр исторических наук Донецкого университета*. Харьков, Донецк, 1968. С. 177-186.

Коренська Людмила Миколаївна

завідувач сектору експозиційно-виставкової, екскурсійної діяльності, промоції та розвитку, Комунальний заклад Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»»

Медведєв Ігор Анатолійович

кандидат наук з державного управління, доцент, старший науковий співробітник, Комунальний заклад Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр» «Тростянецький»

**ВАЖЛИВІСТЬ МУЗЕЙНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
(НА ПРИКЛАДІ ТРОСТЯНЕЦЬКОЇ ОТГ)**

Наука, зокрема археологія, є каталізатором розвитку соціально орієнтованого сучасного українського суспільства, бо позитивно впливає на моделювання змістовної складової щодо збереження культурної спадщини українського народу через музеї, як інструмент реалізації державної політики в галузі культури та інформаційної політики. Ідея розвитку музейної та археологічної науки, як соціально-громадського явища та освітньо-культурологічного процесу, посідає особливе місце в суспільній свідомості та може бути предметом осмислення в

царині філософії освіти, культурології, публічного управління. Завдання суттєвого підвищення активізації археологічної роботи та музейної науки набуває особливої ваги в контексті розробки державної політики в галузях культури, при формуванні нової, відповідної сучасному світовому рівню національної системи музеїв і не може бути вирішене без усвідомлення ролі археологічної та музейної науки як позитивної складової формування національної свідомості в умовах військових дій.

Механізми та інструменти впливу на археологічну та музейну науку з боку держави та органів місцевого самоврядування повинні мати позитивний системний характер. Генезис культурного середовища та розвиток археологічної та музейної науки повинні базуватися, перш за все на достовірності наукового пошуку та національному духові. Збереження національних традицій в умовах війни, як одна з основних задач музейної науки, повинна залишатися в пріоритеті як працівників музейних закладів, так і представників органів державної влади так і органів місцевого самоврядування.

Прикладом такого майданчика є Комунальний заклад Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»». Ще у 2019-2021 рр. на території Тростянецької ОТГ були розгорнуті археологічні дослідження, які проводить Інститут археології НАН України. Археологічна експедиція під керівництвом молодшого наукового співробітника Віталія Сергійовича Жиголи завдяки фінансовій підтримці відділу культури, молоді та спорту Тростянецької міської ради два роки поспіль працювала на території села Боголюбове Тростянецької ОТГ Сумської області. Під час розкопок була знайдена художня різьблена кістка. Введена до наукового обігу і проаналізована декоративна пластина із зображенням грифона з посаду городища у с. Зарічне (зараз Боголюбове). Виріб датується XII-XIII ст. Можлива інтерпретація – підвіска, накладка або декоративна деталь. Техніка виконання виробу може вказувати на імпордне походження (Візантія, Крим, Болгарія, Близький Схід) або місцеве копіювання імпортного зразку. Символіка зображення – охоронна. Особлива підтримка та увага до цієї діяльності відчувається від Голови Тростянецької територіальної громади Юрія Бови та відділу культури, молоді та спорту, що давало змогу оперативно та позитивно вирішувати питання управління культурно-науковим середовищем на рівні громади. В 2022 році археологічні роботи через військовий стан були припинені. В подальших планах розвитку цього напрямку роботи розпочати археологічні дослідження на всій території

Тростянецької ОТГ. Насамперед в селах Ніцаха, Кам'янка, Боголюбове. Також певним чином в Тростянецькій ОТГ відчуються активізація екскурсійної діяльності. Колектив КЗ ТМР «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»» продовжує активно працювати над створенням театралізованої костюмованої екскурсії «Відчуй себе захисником Європейського форпосту» на городищі Київської Русі в с. Боголюбове, яке є центром роботи по збереженню унікальної природи Тростянецьчини. В серпні цього року ми з колегами і активна молодь громади були акторами в театралізованій екскурсії «Захисники форпосту європейської цивілізації». 10 акторів, 5 епох. Ми надали можливість глядачам уявити слов'янку, яка розповідала про семаргла (грифона), пару скіфів ... Театралізовані екскурсії дуже подобаються дітям. Тому ми маємо розвиватись в цьому напрямку.

Разом із Тростянецьким відділенням Національного інституту лісового господарства та лісомеліорації науковці музею проводять не тільки науковий аналіз та прогнозування розвитку природи в краї, а й проводять активну просвітницьку та екскурсійну роботу для школярів, молоді, студентів, науковців. На фоні зниження активності комунікативної діяльності та згортання заходів у вищих навчальних закладах, наукові працівники Музейно-виставковий центр «Тростянецький» у 2020-2023 роках взяли участь у десяти науково-практичних конференціях, разом з науковцями, педагогами та управлінцями-практиками з Сум, Полтави, Харкова, Чернігова та інших міст України. Наукова тема «Історико-краєзнавчі дослідження Тростянецької громади: стратегія побудови туристично-рекреаційного кластеру Сумщини» до повномасштабного вторгнення цікавила не тільки вчених з України, але й представників таких країн як Литва, Республіка Молдова, Німеччина, Польща. Розробка та накопичення наукових основи для розвитку культурно-освітнього середовища на рівні конкретної території триває. Сьогодні наукові співробітники з м. Тростянець у своїх наукових працях узагальнюють питання результатів археологічної експедиції в с. Боголюбове; досліджують історичні та народознавчі особливості битви на р. Ворскла 1399 р.; вивчають використання світового досвіду розвитку музейних комплексів та проблеми пошуку та музеєфікації полів давніх битв; аналізують питання історії заповідного Литовського бору; розробляють питання формування історико-краєзнавчих поглядів на поселення скіфів-землеробів; здійснюють моніторинг розвитку громади; пропонують використання інформаційних технологій в активній туристичній діяльності; пропонують шляхи та засоби

створення кластеру територіальної громади як запоруки економічного зростання тощо.

Наступним кроком роботи в даному напрямку є виведення даного вектору діяльності на міжнародний рівень із метою встановлення тісних наукових та комунікаційних стосунків із такими країнами, як Грузія, Хорватія, Сербія. Насамперед заслуговує уваги наукова робота, спрямована на виховання дітей та молоді на засадах гуманізму, прогресу та високого почуття патріотизму. Музейно-виставковим центром «Тростянецький» були проведені ряд заходів, спрямовані на розвиток освіти та виховання. У 2022 та 2023 роках були започатковані наступні заходи: 1) виставка, присвячена голодомору на Україні 1933-1937 років; 2) виставка, присвячена тростянчанам, що загинули у 2022-2023 роках, «Тростянець – місто героїв»; 3) виставка, присвячена Дню захисника України («На Покрову»); 4) етнографічна виставка «На Івана, на Купала!».

Отож у підсумку, можна зробити висновки, що сучасний музей з потужною археологічною складовою в умовах війни повинен бути різнопрофільним підприємством (закладом) культури на місцевому, регіональному або ж у ідеалі загальнодержавному рівні, спрямованим на досягнення комбінованих цілей, за напрямками фінансового, культурно-просвітницького, освітнього, мистецького, археологічного, науково-дослідницького, етнографічного, краєзнавчого спрямування. Деякі елементи реалізації вище згаданої наукової моделі можуть вимагати значних коштів, організаційних зусиль, наукового супроводу тощо. Вирішення цих проблем потребує, щоб колектив музею увесь час знаходився у процесі переналадки. Візія, ідея музейної та археологічної науки, або ж науки в музейно-виставковому центрі (комплексі), полягає у зібранні, збереженні, систематизації та популяризації історичного, культурного, інтелектуального продукту в Україні. Науковими принципами в музейній науці повинні залишатися: цілеспрямованість, урахування потреб та інтересів усіх учасників соціокультурного виробництва, динамічна рівновага, економічність, активізація, системність. Специфічними особливостями музейно-виставкового комплексу як суб'єкту наукової роботи є багато-профільний характер дослідів. Серед різновидів наукового продукту послуг можна назвати: виставки; тимчасові тематичні експозиції; наукові конференції; робота пов'язана із створенням науково-популярних фільмів тощо [2, с. 363].

Джерела та література

1. Медведєв І. А. Інноваційні інструменти створення культурно-освітнього

- середовища на прикладі Тростянецької ОТГ. *Сучасні напрями вдосконалення педагогічної майстерності викладачів: матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конференції* (м. Чернігів, 27-28 квіт. 2023 р.) / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПС 2023. 254с.
2. Медведєв І., Шевлякова Н. Педагогічне сприяння організації освітньої діяльності засобами музейної педагогіки в умовах бойових дій (на прикладі Комунального закладу Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»»). *Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного стану»*. Київ. Інститут педагогіки НАПН України, 2022. С.362-366.
 3. Сергєєва М. С., Жигола В. С. Художня різьблена кістка із с. Зарічне. *Археологія: науковий журнал*. 2020. № 4. С. 82-89.

Корост Ігор Іванович

*директор комунальної установи
«Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради*

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКС

На території Полтавської та Сумської областей розташовується феноменальне за площею та інформативністю Більське городище. Масштабна фортеця належить до об'єктів культурної спадщини національного значення. Абсолютно обґрунтованим є і твердження про те, що городище є пам'яткою археології світового рівня [14; 17]. Вагомості та значимості даному об'єкту додає той факт, що його обґрунтовано ідентифікують з древнім містом Гелон [12].

Внутрішня площа городища, за останніми обмірами та підрахунками, складає більше 5000 га. Це – Велике укріплення (рис. 1). Саме така назва щодо внутрішньої частини городища утвердилася серед науковців [7, с. 121, 123]. Археологічними дослідженнями, які тривають в означеному мікрорегіоні впродовж уже майже 120 років, доведено, що територія Великого укріплення не була суцільно обжитою за скіфської доби [10; 11, с. 241, 246, кол. вставка]. Та ж сама картина спостерігається й за більш пізніх епох. Нині в межах Великого укріплення Більського городища обліковується 31 археологічний об'єкт (рис. 1). З поміж «традиційних» пам'яток (поселення, курганні могильники) виділяється так званий «Південний» вал (рис. 1), згадки про який сягають ще 1906 року [3, с. 1–2]. Датування даних об'єктів культурної спадщини – від епохи бронзи до доби Нового часу.

На даному етапі дослідження Більського городища абсолютно необхідним видається проведення масштабних розвідок у межах Великого укріплення, особливо на теренах заліснених ділянок. Першочергово роботи потрібно здійснити в сумській частині пам'ятки. Задля виявлення нових об'єктів культурної спадщини та вивчення вже відомих важливим є застосування сучасних методик і технологій. Деякі з новітніх неруйнівних способів дослідження не так давно було успішно апробовано на теренах Більського мікрорегіону [1; 2; 4]. Абсолютно впевнено можна стверджувати про те, що проведення масштабних всеосяжних обстежень у межах сумської частини Великого укріплення дасть змогу відкрити нові археологічні пам'ятки, у тому числі в північному, північно-східному та східному секторах масштабної території, обмеженої грандіозними фортифікаційними зведеннями.

Не менш важливим завданням є детальна та чітка зйомка сучасними геодезичними приладами східної, південної, північно-західної ділянок оборонних споруд (валу й рову) Більського городища. Отримані дані стануть основою в ході підготовки оновленої облікової документації на складові масштабного археологічного комплексу та будуть використані в рамках здійснення землевпорядних робіт, метою яких є відведення в постійне користування ІКЗ «Більськ» особливо цінних територій з пам'ятками або ж виготовлення документації, після затвердження (погодження) якої існує можливість накладення обмежень/обтяжень на власників/користувачів ділянок, на яких локалізуються об'єкти культурної спадщини. Певна робота в цьому напрямку вже проведена в попередні роки.

Актуальним питанням також є створення (заснування) на території Сумської області установи, до статутних завдань якої б першочергово входили функції щодо охорони, збереження, дослідження археологічних пам'яток північної частини Більського городища з прилеглою округою. Однак, враховуючи реалії військового часу, певно, ця ініціатива потребує дещо більшого періоду часу для практичного втілення в життя.

Західне та Східне укріплення Більського городища вражають не тільки своєю масштабністю, а й інформативністю. За площею ці 2 фортеці є більшими за славнозвісні Херсонес та Ольвію (рис. 1). Системні дослідження даних укріплень проводяться з 60-х рр. ХХ ст., не припиняючись і нині [6; 13; 15; 16]. Археологами доведено, що саме ці ділянки були найбільш масштабно обжиті в межах всього городища. Укріплення відігравали провідну роль у

системі функціонування всього поселенського комплексу за скіфської доби: Західне – у кінці VII – на початку V ст. до н. е., Східне – у другій пол. V – IV ст. до н. е. [17].

Враховуючи масштаби та рівень вивчення 2-х вище вказаних фортець, нині доцільно провести сучасні неруйнівні (за можливості – мультидисциплінарні) дослідження на їх території. Мова, у першу чергу, іде про LIDAR зйомку та магнітометричні роботи в межах майданчиків укріплень. Важливо при цьому результати обох досліджень поєднати (зіставити) у спеціальних програмах. Застосування подібних технологій дасть змогу не лише спробувати визначити контури розкопів минулих років (у першу чергу – В. О. Городцова та Б. А. Шрамка), а й виявити нові археологічні об'єкти, уточнити деталі щодо конструкції, стану збереження, визначення чітких меж розміщення оборонних споруд. Використання методу магнітометричного вивчення землі в 2005 році на території Західного укріплення дало змогу зафіксувати й у подальшому дослідити селітроварні печі Нового часу [5, с. 28–47; 8, с. 109–111, 121–122].

Як уже зазначалося, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 р. № 928 Більському городищу надано статус об'єкта культурної спадщини національного значення. Важливо, що під опіку Держави взято не лише територію масштабного укріпленого поселення, а і його околиць. Постановою КМУ визначено назву об'єкта культурної спадщини – Комплекс пам'яток території і округи Більського городища [9]. Даний комплекс є різночасовим та включає пам'ятки від доби бронзи до Нового часу. Їх загальна кількість (у межах Полтавської області) нині налічується 55 од.

Вказана вище офіційна назва стосується лише території, що локалізується в адміністративних межах Полтавщини (Котелевська та Опішнянська селищні ради Полтавського району). Сумська частина масштабної пам'ятки з незрозумілих причин отримала іншу назву – Укріплення Більського городища (рис. 1) [9]. Тобто, внутрішня частина фортеці в межах Сумщини деюре під опікою органів культурної спадщини не перебуває. Тож вирішення означеної проблеми – одне з найголовніших завдань на найближче майбутнє. До речі, так само як і виготовлення оновленої облікової документації (карток) на всі складові археологічні об'єкти комплексу зокрема та паспорту на нього в цілому.

Одним із важливих завдань у подальшому є визначення меж означеного комплексу. При цьому мають бути враховані законодавчі вимоги й рекомендації спеціалістів пам'яткоохоронної

сфери та результати робіт і напрацювання фахівців-археологів. Вирішення окреслених проблем дасть змогу забезпечити більш якісний рівень збереження, охорони та дослідження унікального Більського археологічного комплексу, який немає собі рівних на теренах Європи.

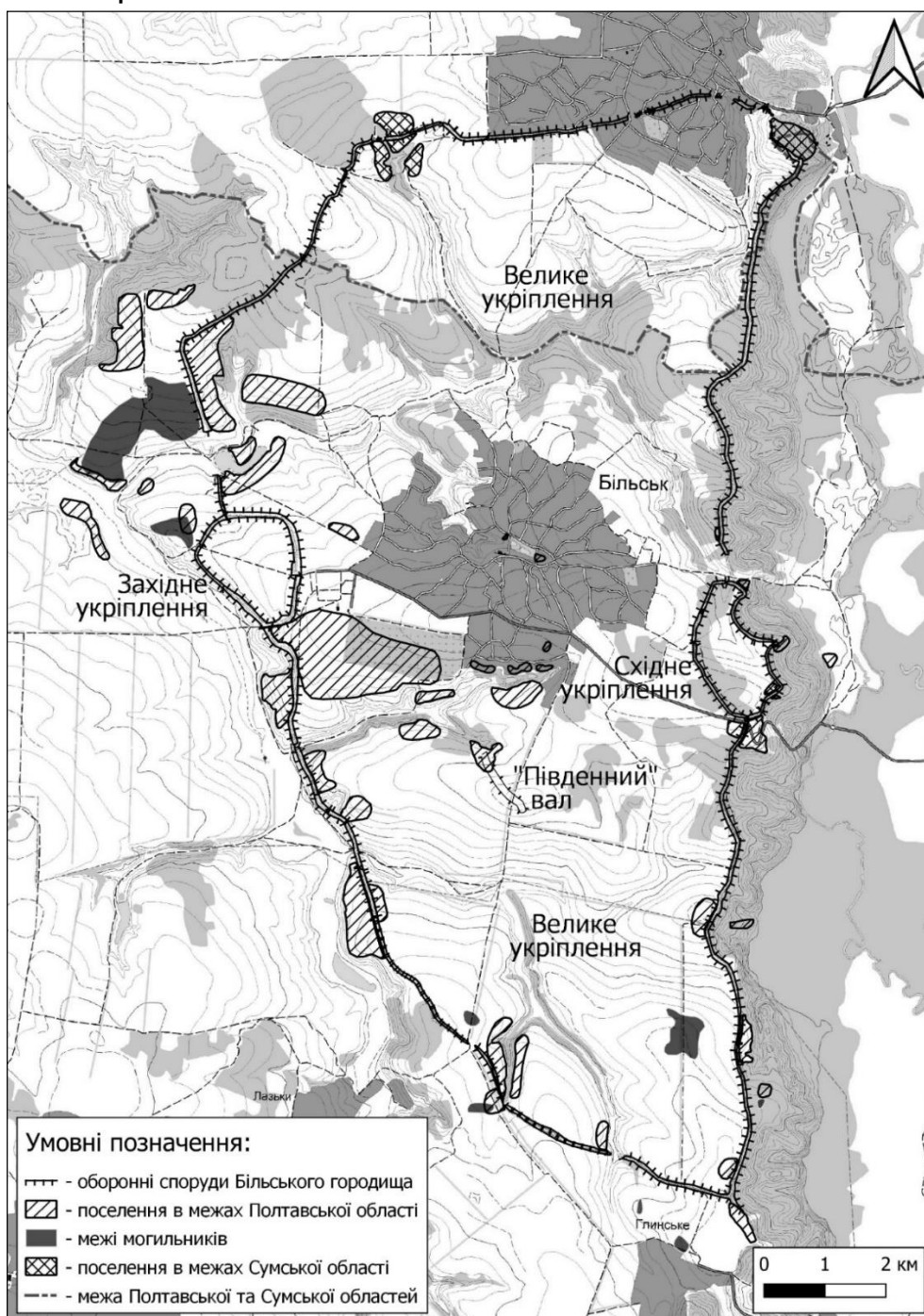

Рис. 1. Більський археологічний комплекс. План. Дата укладання – 2023 р.

Джерела та література

1. Бондар К. М., Цюпа І. В., Карасьов О. О. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2018*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2019. С. 19–26.

2. Воронін П. О., Коротя О. В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища – 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 154–161.
3. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Отдельные оттиски из Трудов XIV Археологического Съезда*. Т. III. М., 1911. С. 1–69.
4. Кадун А. В. Геофізичний звіт про дослідження на території Більського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження Більського городища – 2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. С. 186–194.
5. Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине. Полтава: Полтавський літератор, 2008. 76 с.
6. Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого / Укл.: Задніков С.А., Шрамко І.Б.; відп. ред: Корост І.І. Котельва-Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016. 606 с.
7. Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку*. Полтава: Археологія, 1996. С. 121–137.
8. Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. Археоманитные исследования Бельского городища и его округи. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Київ: ІА НАН України, 2006. С. 99–122.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text>.
10. Скорый С. А., Білозор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища. Київ: Майдан, 2019. 372 с.
11. Шапорда О. М., Коротя О. В. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 240–249.
12. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987. 184 с.
13. Шрамко Б. А., Шрамко І. Б., Задніков С. А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). *Археологічний комплекс «Більське городище»*. Харків; Котельва: Майдан, 2018. 300 с.
14. Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – дослідователь Бельского городища. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва–Харків: Майдан, 2016. С. 14–24.
15. Шрамко І. Б., Корост І. І., Задніков С. А. Оборонительная система Восточного укрепления Бельского городища. *Археологія і давня історія України*. Випуск 2 (27). Київ: ІА НАН України, 2018. С. 77–100.
16. Шрамко І. Б., Задніков С. А., Корост І. І. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. *Феномен Більського городища – 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. С. 22–70.

17. Shramko Iryna. Bilsk (Belsk) city-site – the largest fortified settlement of Scythia. *Ancient West & East*. Volume 20. 2021. P. 171–218.

Коротя Олексій Володимирович

*заступник директора
з науково-екскурсійної діяльності
Комунальної установи «Історико-культурний
заповідник «Більськ»»
Полтавської обласної ради*

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОНІТОРИНГУ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

У зв'язку з безперервним впливом природних та антропогенних чинників, існує необхідність у постійному моніторингу територій, на яких розташовані об'єкти культурної спадщини. Господарська діяльність людини істотно впливає на стан пам'яток археології.

Працівниками заповідника впроваджено на постійній основі використання даних дистанційного зондування у поєднанні з польовими роботами із використанням геодезичних приладів для моніторингу стану об'єктів культурної спадщини, що розташовані в межах Більського археологічного комплексу. Застосування такого комплексного підходу дозволяє накопичити значний обсяг актуальних даних з високою точністю. Ці дані використовуються для контролю стану збереженості, паспортизації об'єктів культурної спадщини та ведення державного земельного кадастру.

Стрімкий розвиток цифрових технологій, приладів та програмного забезпечення зробив можливим їх широке застосування в археології. Впродовж ХХ століття неінвазійні методи дослідження були представлені інструментальною та окомірною топографічною зйомкою. І навіть, такі методи фіксації часто не застосовувалися через їх складність та необхідність залучати досить вартісну техніку. Тому переважна більшість археологів використовувала окомірну зйомку пам'ятки. Такі дані мали умовну систему прив'язки, а у разі втрати або руйнування топографічних реперів, така карта або креслення втрачало зв'язок з місцевістю. Це траплялося досить часто у місцевості, яка зазнавала антропогенного впливу – будівництво, сільськогосподарські роботи, меліорація. Інколи важко з'ясувати місцезнаходження не тільки розкопаних об'єктів, а й самої пам'ятки. Саме ці проблеми допомагає вирішити застосування в роботі археолога даних ДЗЗ та

геодезичних приладів для топографічної та візуальної фіксації отриманої інформації. Інколи необхідно використати ретроспективний метод для отримання даних про руйнування археологічної пам'ятки.

Саме така ситуація склалася навколо багат шарового поселення Котельва II, розташованого на лівому березі р. Ворскла. Історія виявлення пам'ятки пов'язана з функціонування піщаного кар'єра, звідки походить виразна колекція старожилностей доби бронзи та раннього залізного віку. За повідомленням небайдужих громадян, місце археологічних знахідок було оглянуте спеціалістами ІКЗ «Більськ» спільно з працівниками Полтавського краєзнавчого музею та з'ясовано, що вони походять з культурного шару поселення [1, с. 188-189]. Вже кілька польових сезонів експедиція заповідника разом з представниками наукових установ Києва, Харкова, Сум досліджують цей об'єкт, та змушена змагатися з незаконним розширенням кар'єра. Археологічні розкопки поселення тривають вже чотири польових сезони. За цей час досліджено 570 м² площі та досліджено 41 археологічних об'єктів [2].

Зважаючи на те, що археологічний об'єкт невпинно руйнується і можливості повторного дослідження археологічних об'єктів вже не буде, постає необхідність максимальної фіксації дослідженої території. Першочергово перед початком проведення широкомасштабних рятівних археологічних робіт, було створено ортофотоплан всієї території пам'ятки. Ортофотозйомку виконано за допомогою безпілотного літального апарату DJI Phantom 4 PRO v 2. Зйомка проводилась на висоті 100 метрів від денної поверхні, використовуючи контрольні точки з визначеними координатами за допомогою GNSS приймача в режимі RTK. Це забезпечило високу точність планово-висотного моделювання пам'ятки.

Документування дослідження пам'ятки археології пов'язане зі створенням дослідником великого обсягу описової та графічної інформації для чіткої фіксації дослідженого об'єкту, що сприятиме ретельному аналізу у майбутньому. При документуванні досліджених ділянок на поселенні Котельва II застосовувались різні методи, включаючи класичні – з використанням звичайних вимірювальних приладів, кресленням та фотофіксацією об'єктів, а також паралельно використовувались геодезичний, фотограмметричний та аерофотознімання [3, с. 125-130]. Це дало змогу накопичити великий обсяг даних по досліджуваному об'єкту, а також отримати відображення у віртуальному просторі. Цифровий метод на даному етапі розвитку археологічної науки, не є основним з документування, а лише доповнює.

Застосування алгоритму зворотної хронології, який використовується у геопросторових сервісах, таких як Google Earth Timelapse та програмне забезпечення Google Earth Pro, дозволяє визначити час початку функціонування кар'єра. Отримання цих даних дає можливість відтворити втрачений рельєф пам'ятки та з'ясувати її первісну площу.

У дослідженні поселення виникає кілька проблем, які потребують вирішення, зокрема, питання реконструкції втраченого рельєфу. На сьогоднішній день на поселенні досліджено виключно рештки господарських ям, що свідчить про те, що зараз дослідження проводяться у його господарській частині. Для визначення напрямку майбутніх наукових досліджень потрібно з'ясувати, де саме може знаходитися житлова зона поселення – на захід чи на схід від дослідженої ділянки. Проте незаконна діяльність у кар'єрі з видобутку піску спонукає науковців вивчати саме ту частину, що безпосередньо розташована на краю та постійно руйнується.

Отримана у ході робіт інформація щодо руйнування поселення Котельва II, крім суто наукової, має і практичну складову. Дані дистанційного зондування Землі (супутникові знімки, ортофотоплан) та польові обміри з використанням геодезичного обладнання об'єкта культурної спадщини можуть бути використані як електронний доказ у суді. Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно на підставі того, що він має електронну форму [4]. Пам'яткоохоронне законодавство, в частині покарання за нанесену шкоду археологічним об'єктам, в першу чергу вимагає точного визначення пошкодженої площі. Ця площа, разом з потужністю культурного шару та хронологією поселення, є основними змінними у формулі вирахування збитків. Практика показує, що саме визначення пошкодженої площі є найбільш проблемним, через ігнорування та небажання використовувати при моніторингу ретроспективні дані дистанційного зондування пам'яткоохоронними органами та застосування археологами точних приладів вимірювання. Тому у майбутньому дані, отримані в ході досліджень, дозволять з великою точністю встановити площу пошкоджень від часу виявлення поселення та взяття його на облік.

Отже, застосування комплексного підходу, який включає в себе дані дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) у поєднанні з геодезичними обмірами, під час дослідження пам'ятки археології та моніторингу її стану, відкриває великі можливості перед археологами та пам'яткоохоронцями для документування

досліджених та зруйнованих ділянок на території об'єкта культурної спадщини.

Джерела та література

1. Шапорда О. М., Ткаченко О. М., Луговий Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ; Котельва: ЦП України і УТОПІК, 2018. С. 188–189.
2. Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Двошарове поселення лівого берега Ворскли результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища – 2022*. Київ; Котельва: ЦП України і УТОПІК (у друці)
3. Кузик З., Ставовий А., Ільків Т. Документування та моделювання археологічних об'єктів засобами цифрової фотограмметрії. *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*. 2017. Вип. I (33), С. 125–130.
4. Закон України про електронні документи та електронний документообіг. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/851-15#Text>

Костишин Іван Васильович

*магістрант 2 року навчання
освітньої програми «Історія та археологія»
факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Боян-Гладка Світлана Петрівна

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри етнології і археології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

СИМВОЛІЗМ ВОЇНА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ПОЧАТКУ ХХ–ХХІ ст.

Військова проблематика, як і в українській історичній науці, посідає значне місце і в мистецтві, що охоплює багато історичних періодів та соціокультурних контекстів. Ці мистецькі форми допомагають відтворити символічне значення українського воїна впродовж останніх ста років, висловити глибокі почуття гордості, зобразити страждання, героїзм і боротьбу за українську державність, а також розкрити складні аспекти людської природи та суспільства.

На початку ХХ ст. першим знайшло своє відображення в українській культурі українське військо – добровольчий Легіон Українських січових стрільців (УСС). Він не обмежувався лише

військовою діяльністю, але і мав важливий ідейний та культурний аспект. Завдяки активній праці «Пресової Кватири» було створено багато документально-образотворчих творів, таких як живопис, рисунки, фотографії, літературні та публіцистичні матеріали, а також пісенні пам'ятки, які відзначають історію діяльності Легіону в період з 1914 по 1920 рр. Ці твори були представлені на мистецьких виставках та викликали жвавий інтерес, особливо тому, що їх головна мета – пропагувати ідею національного та патріотичного виховання. Проте, у 1952 р., під час знищення радянськими можновладцями «Спецфонду» у Львівському Національному музеї, що містив цінні націоналістичні твори та спадщину січових стрільців, було втрачено значну частину цих документально-образотворчих матеріалів [2, с. 58]. Живопис, рисунки, фотографії та літературні пам'ятки, які розповідали про історію Легіону УСС, експонувалися на мистецьких виставках та мали великий інтерес, пропагуючи національно-патріотичне виховання. На жаль, вдалося зберегти тільки окремі цінні твори у інших музеях, архівах та приватних колекціях, але дослідники та документалісти продовжують присвячувати увагу історії Легіону УСС, щоб оприлюднити його мистецьку спадщину. Перші твори УСС були опубліковані на сторінках газет «Діло», «Вісник Союзу визволення України», «Українське слово», так як у Легіону не було власних друкованих органів. Ці видання активно висвітлювали військові події з участю стрільців, друкували твори Р. Купчинського, В. Гериновича, С. Фодчука та інших письменників-стрільців. Серед активних дописувачів цих видань були відомі письменники і журналісти В. Бемко, Р. Скепа, В. Дзісковський, Т. Мелень, І. Балюк та інші [6, с. 48–50]. Сучасна пісенна спадщина УСС налічує понад п'ятдесят композицій, що швидко здобули популярність по всій Україні. Зокрема, «Їхав козак на війноньку», «Ой та зажурилася» пережили фольклоризацію, залишаючись популярними та зберігаючи свій зміст. Популярна у даний час пісня «Ой у лузі червона калина похилилася» була символом стрілецтва та пробудження національної свідомості, і сьогодні вважається одним із головних національно-духовних символів України, оскільки літературно-публіцистична та пісенно-поетична спадщина УСС пронизана глибоким духовним і патріотичним змістом, відображаючи ментальність української нації та її прагнення до державності [7, с. 38; 44].

Образ українського воїна в особі Української Галицької армії (УГА) в роки Української революції 1917–1921 рр. знайшов відображення у різних аспектах мистецтва. У літературі, особливо

під час тогочасної Директорії, виникла значна кількість віршів, оповідань та романів, що описували подвиги, жертви та боротьбу українських воїнів УГА. Переважна більшість літературних творів мала високий патріотичний настрій та підкреслювала важливість національної ідентичності. У музиці появилось чимало пісень, які висвітлювали подвиги та героїзм УГА, багато з них стали популярними та виконувалися на різних заходах того часу [1, с. 211]. Ці пісні ставали символами національного опору та протистояння агресорам, втілюючи дух патріотизму та віри в перемогу. Живопис також займав важливе місце в документуванні подій, пов'язаних із УГА, оскільки багато художників створили картини, на яких зображувалися епізоди з військового життя та боїв українських бійців. Ці роботи відображали не лише реалії війни, а й дух національної самостійності та впевненості у майбутньому [4, с. 233].

Символ українського воїна чітко простежується у національно-визвольному русі в Західній Україні першої половини ХХ ст. – ОУН-УПА. Їхня тематика мала великий вплив на українську літературу, музику та живопис, зокрема літературні твори про УПА склалися як у формі поезії, так і прози. У них розповідалася історія повстанців, їхні подвиги та пошуки національної самостійності. Такі відомі поети, як Д. Павличко, В. Стус, І. Драч та багато інших, писали поезії, які стали символами боротьби УПА за незалежність. Музика також відіграла важливу роль у відтворенні ідеалів УПА, оскільки багато пісень про повстанців, написаних на різних мовах, поширювались у підпіллі та знаходили великий резонанс серед українців. Найвідомішою піснею була «Зродились ми великої години», що стала неофіційним гімном УПА [5, с. 221]. Ця пісня є одним з найбільш цитованих творів української музики, хоча в радянський час забороняли його виконання. Незважаючи на це, гімн зберігся у Лондоні, в архіві ОУН, і його різноманітні варіанти звучать у виконанні ветеранів УПА, їхніх дітей та навіть у рок-версії та акапела. Нещодавно, у 2018 р. був модернізований текст, а під час повномасштабного російського вторгнення в Україну став офіційним маршем нової сучасної української армії. Гімн «Зродились ми великої години» має глибокий патріотичний зміст і є важливою частиною культурної спадщини УПА, що символізує національний опір та боротьбу за незалежність України [6, с. 138].

Живописна творчість також відображала тему УПА, оскільки художники створювали картини, що зображували героїчні моменти боротьби повстанців, жертвність національних героїв та ідеологію руху. Твори художників, таких як О. Хвостова,

В. Шаталінський, О. Денцюка та інших, стали важливими символами національної духовності та мужності. А також важливою частиною військової тематики УПА були військовий одяг, символіка та інші атрибути, які також втілені в мистецькі твори, що стало важливим елементом формування національної ідентичності та боротьби за свободу, і її вплив на українську культуру та суспільство відчувається й донині [5, с. 224].

Під час Другої світової війни величезна кількість українців воювали в складі Червоної армії СРСР проти фашизму. Ця проблематика також мала значний вплив на українську літературу, музику та живопис. Літературні твори про українських солдатів були написані в різних жанрах, зокрема поезії, прозі та документальній літературі, що розповідали про героїзм і жертвність українських воїнів, їхню участь у військових операціях та боротьбі проти нацистської агресії [3, с. 287]. Відомі письменники, такі як Б. Гребінка, І. Малкович, А. Малишко та інші, відтворювали літературні шедеври про українських солдатів, які стали пам'ятними для національної культури.

Сьогодні під час російсько-української війни, образ воїна в українському суспільстві відображений як символ національної гідності та патріотизму, честі, поваги та вдячності. Українська культура попри агресію ворога відображає і піднімає дух українського воїна в різних сферах, а саме музиці, кіно, літературі, пісні. Українські воїни також є активними учасниками творення культури – пісенної спадщини, музики, мистецтва тощо. Військові пісні, які написані про подвиги українських вояків, піднімають моральний дух військових і зближують людей на фронті та в тилу. У живописі тема українських солдатів теж представлена різними художниками, які зображують портрети військових, воїнів у їхніх буденних ситуаціях, мурали на будинках тощо. Живописні твори відтворюють героїзм українських воїнів та їхню відданість незалежній суверенній Україні.

Отже, образ українського воїна впродовж ста років історії України має символічне значення в українській культурі. Український воїн в особі вояків УСС, УГА, УПА, українських солдатів у складі радянської армії під час Другої світової війни та сучасного мужнього воїна, який боронить українську державність сьогодні, відображено в літературі, музиці та живописі й відіграли важливу роль у висвітленні історії України, її боротьби за незалежність та свободу. Твори, присвячені історичним періодам історії України, заслуговують на увагу за свою художню цінність та відображення патріотичних ідеалів. Вони стали частиною

української культурної спадщини та сприяють збереженню пам'яті про героїчні подвиги та жертви воїнів минулого і сьогодення.

Джерела та література

1. Великочий В. Галицька армія (1918–1919 рр.): актуальні проблеми української історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Ужгород : Говерла, 2008. С. 209–217.
2. Великочий В. Національний феномен українського січового стрілецтва. *Галичина: краєзнавчий та культурно-просвітній часопис*. Івано-Франківськ, 2000. № 4. С. 56–61.
3. В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. Львів, 1992. 1303 с.
4. Грипич С. Культурно-мистецьке життя Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ століття (джерелознавчий аспект) / С. Грипич, О. Граб. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2019. № 15. С. 231–240.
5. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті: монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
6. Кузьменко Т. Г. Історико-теоретичні аспекти поняття «духовна культура». *Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі: зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф.* Київ: КНУКіМ, 2017. С. 135-140.
7. Слободянюк М. Військовий гарнізон Львова напередодні Першої світової війни. *Галицька брама: «Перша світова. Львів»*. Львів, 2017. С. 7–18.
8. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 639 с.

Костючок Петро Леонтійович

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри етнології і археології,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО РУСИНІВ/УКРАЇНЦІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1930-Х РР.

У міжвоєнний період територія Карпатського регіону опинилася під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. Юридично поділ був закріплений Сен-Жерменським мирним 1919 р. та Тріанонським мирним 1920 р. договорами, а також наступними рішеннями Ліги Націй і дипломатичними домовленостями між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. У складі Чехословаччини українці проживали на території Східної Словаччини та Закарпаття. «Єдина чехословацька нація», яка складалася з чехів та словаків, стала об'єднавчою ідеєю новоствореної держави [5, с. 284].

Як твердить І. Гоменюк, період перебування Закарпаття у складі Чехословаччини було умовною «золотою добою» [3, с. 285]. На думку С. Віднянського, період 1920–1930-х рр. на Закарпатті став справжньою демократичною культурною революцією [5, с. 299]. Найбільшим вагомими були досягнення у народній освіті: зменшення кількості неписьменних, відкриття 21 горожанської школи з руською (українською) і 23 – з чеською мовами навчання [5, с. 299]. Проте спостерігалася «тиха чехізація», оскільки заклади з чеською мовою навчання переважали [5, с. 299].

На території Східної Словаччини шкільництво повністю перебувало під управлінням словацьких шкільних інспекторів, які чинили перешкоди для шкіл з руською мовою. У порівнянні зі словацькими школами, чисельність руських була незначна. Українці продовжували агітувати за запровадження навчання руською мовою у школах, що підтверджували повідомлення 25 лютого 1930 р. реферату шкільництва і народної освіти в Братиславі. 14 травня 1930 р. у Пряшові був створений комітет із метою агітації за запровадження мови Духновича. На території Пряшівської Русі агітація у червні-вересні 1930 р. щодо російської мови як мови навчання в школах Східної Словаччини була розповсюджена неоднорідно.

1 червня 1930 р. було здійснено замах на Євменія Сабова – відомого москвофіла, автора граматики. Є. Сабов у супроводі соратників С. Фенцика і Й. Камінського виходив із приміщення театру після загальних зборів Товариства ім. Духновича у День руської культури в Ужгороді. Ф. Тацинець, член ОУН, промахнувся, бойовика арештували. Розпочався судовий процес, який увійшов в історію під назвою «Справа Тацинця». На суді 3–4 листопада 1930 р. Федір Тацинець заявив: «Я не хотів нікого вбивати, а хотів лише звернути увагу публічної opinio на те, що тутешній руський нарід це не москалі і що так звані «дні руської культури», уладжовані «духновичівцями», це пагубна робота скритих фанатичних душ, котрі найшли собі до ціли фальшиво амбітні одиниці, що для своєї хворобливої амбіції підпирають нищення рідного слова» [1, с. 88; 6, с. 46].

Восени 1930 р. прихильники русинського і частково великоросійського напрямів «без огляду на політичну приналежність» вимагали заміни мови в школах Східної Словаччини. У свою чергу український напрямок підтримував «малоросійську» мову викладання [8, sign. 57].

8 листопада 1930 р. комітет надіслав міністрові шкільництва і народної освіти меморандум з вимогами введення навчання в

церковних греко-католицьких школах Східної Словаччини, де русини становлять більшість, на російській мові, створення в Люботині і Межилаборцях державних шкіл, схвалення російських підручників, можливостей прийому за тимчасових вчителів в греко-католицькі школи зі словацькою мовою навчання абітурієнтів греко-католицького вчительського інституту в Прешов [8, sign. 57].

Країнський уряд в Братиславі 9 лютого 1934 р. видав розпорядження провести анкети про русинське питання в Словаччині. Причиною цього стала справа порусиніння словацьких шкіл в Східній Словаччині.

З'їзд словацького учительства в Бардієві 16 січня 1935 р. викликав обурення населення та започаткував стихійний національний рух проти словакізації українського шкільництва у північно-східній Словаччині [4].

Активізацію русинського політичного життя в середині 1930-х рр. словаки сприйняли вкрай негативно. Прихильників русинського політичного життя презирливо називали «автономістичними шовіністами», які намагаються пробудити русинську свідомість.

У Східній Словаччині місцеві адміністрації очолювали вихідці з націоналістично налаштованих кіл словацької політичної еліти, тому природно вони вдавалися до різного роду адміністративних зловживань, метою яких було різними способами «сприяти» словакізації українсько/русинського населення краю. Представники офіційної влади тісно взаємодіяли з відповідними спілками та товариствами, які на практиці намагалися втілювати їх ідеї в життя. Прикладом такої взаємодії стала діяльність Словацької Ліги у вирішенні українського/русинського питання. Поштовхом для цієї діяльності Словацької Ліги стали вимоги українців/русинів замінити словацьку мову в деяких східнославацьких школах російською і в той же час забезпечити її викладання русинських вчителів.

Загально краєві збори батьківських союзів при горожанських, фахових і середніх школах 2 лютого 1935 р. прийняли рішення про проведення шкільних плебісцитів щодо мови навчання. Вони були проведені в 1936–1938 рр. Їх результати були доволі неординарними та поляризованими. Газета «Lidové Noviny» писала, що «знана русофільська фортеця В. Лучки біля Мукачева проголосувала за українські підручники, українофільські громади в Великоберезнянському і Перечинському округах за російські підручники» [14]. А «у Воловому дійшло до розколу між учнівством і батьками» [12]. Перевагу здобули «в північній частині

Свалявського округу, Рахівському українофіли. В округах Великоберезнянському, Перечинському і Воловському набирають верх судячи після протестів, скарг і заяв українофіли» [13]. У Хустському окрузі з 28 шкіл 25 проголосувало за російські і 3 за українські підручники [11]. В Іршавському окрузі 30 за російську і 8 за українську, в Мукачівському 39 – 9 [7].

У другій половині 1930-х рр. відбулися «шкільні страйки», спрямовані проти спроби запровадити в українських школах москвофільські підручники [6, с. 49]. 10 квітня 1938 р. в Підгородддя Мукачівський окрес 6 тижнів тривав страйк з вимогою запровадження українських підручників. Зі 140 дітей – 80 страйкували, оскільки домагалися навчання з українських підручників і ніколи російських [9, sign. 13].

14 вересня 1937 р. міністерство прийняло рішення про опитування батьків дітей шкільного віку [10, sign. 14]. У 1937 р. організували шкільний референдум, на якому батьки дітей мали обрати між двома граматиками: І. Панькевича і Є. Сабова. За Сабова було віддано 313 (73,3 %), за Панькевича 114 (26,7 %) голосів. На Верховині та Гуцульщині підтримали Панькевича, в долині – Сабова, а в етнічних «неруських» школах не голосували.

С. Фенцик як депутат чехословацького парламенту і в рамках діяльності Руської народної автономної партії розгорнув кампанію щодо російської мови викладання в школах Східної Словаччини. 5 вересня 1937 р. жителі Кленової Снинського округу звернулися до Міністерства шкільництва і народної освіти з вимогами щодо викладання в школі російської мови як навчальної на основі граматики Сабова. При цьому, за словами С. Фенцика, 98% мешканців Кленової при переписі задекларували русинську приналежність.

17 жовтня 1937 р. в Ужгороді на Всепросвітянському з'їзді на підтримку рідної мови і культури були присутні 15 тис. учасників з понад 300 сіл і міст Закарпаття, 190 таблиць з написами сіл Гуцульщини, Тячівщини, Хустщини, Волівської Верховини, Севлющини, Мукачівщини, Перечинщини, Ужгородщини, 128 синьо-жовтих прапорів і кілька тисяч малих синьо-жовтих прапорців [2, с. 1].

У 1935–1936 навчальному році Міністерство освіти дозволило впровадити руську мову у навчання у 56 початкових школах, у 1936–1937 році – дозволило відкрити Пряшівську руську гімназію.

Джерела та література

1. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939). *Сучасність*. 2001. № 2. С. С.85–103.
2. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді дня 17.Х.1937. *Українське*

- слово*. 1937, 21 жовтня. С. 1.
3. Гоменюк І. Мурашник. Нотатки на манжетах історії Галичини, Буковини та Закарпаття. Київ, 2023. 336 с.
 4. Діло. 1935. 19 січня.
 5. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
 6. Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939). *Український визвольний рух: наук. зб.* 2009. Збірник 13. С. 45–88.
 7. Шкільний плебісцит в Закарпатті. *Земля і воля*. 1938, 16.01.
 8. Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Prahe, fond KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus) (далі – АКРР), kart. 691, D 4296.
 9. АКРР, КРР, 894 PR 702 13.
 10. АКРР, КРР, 901 PR 1090 14.
 11. Další výsledky plebiscitu. *Lidové Noviny*. 1938, 5.02.
 12. Rusínská tradice vítězů. *Lidové Noviny*. 1937, 24.10.
 13. Rusínské učebnice vedou. *Lidové Noviny*. 1937, 23.10.
 14. Rusínský plebiscit. *Lidové Noviny*. 1936, 16.10.

Кубрак Олег Вікторович

*старший викладач кафедри
правосуддя та філософії,*

Сумський національний аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ГО «СЛОБОЖАНСЬКІ ІНІЦІАТИВИ»)

Соціальна політика – це, з одного боку, державні та корпоративні стратегії управління ресурсами для створення більш придатних для життя людей умов, з іншого – ідеологічно та раціонально обґрунтовані стратегії діяльності об'єднаних у громадські рухи та організації людей, які мають на меті досягнення позитивних змін. Саме в другому випадку вирішення багатьох життєво важливих питань опиняється в руках самих громадян, які, об'єднуючись в організацію, можуть досягти набагато більшого, ніж якби вони діяли поодиноці. В Україні інваліди давно стали активно діючими соціальними суб'єктами, змінюючи не лише свої умови життя, а й змінюючи політику держави щодо людей з обмеженими можливостями. Десятки всеукраїнських організацій працюють у державі, серед них – Всеукраїнська спілка громадських організацій «Конфедерація громадських організацій інвалідів України», Всеукраїнська організація інвалідів «Союз організацій інвалідів України», Всеукраїнське громадське

об'єднання «Національна Асамблея інвалідів України».

Але щоб являли собою загальнодержавні організації без організацій на місцях – у селищах, містах, областях, які щодня борються за свої права з відсталістю бюрократії та нерозумінням оточуючих. На Сумщині їх десятки, у самому обласному центрі – кілька активно діючих. У Сумах активно працює громадська організація «Ініціативи Слобожанщини». Її засновники та керівники – Анатолій та Дар'я Сасса, зареєстрували ГО у 2015 році. Анатолій має залишковий зір, Дар'я – тотально незряча. Обидва – біженці з Краматорська, хоча Анатолій народився в смт Терни Роменського району, Дар'я - чернівчанка. На Сумщині розвинули активну діяльність. Першим, пріоритетним напрямком діяльності, стало удосконалення мобільних додатків, що надають користувачеві відомості про поточний рух міського транспорту, забезпечення їх голосовою функцією. Другим напрямком діяльності стало оцифрування книг. Перше із завдань - послуга, спочатку розроблена для сліпих і слабозорих, виявилася зручною і для людей з нормальним зором. Ця програма розроблена сумчанином Сергієм Світайлом з подачі Дар'ї та Анатолія Сасса. По-перше, мобільний додаток визначає місце розташування власника телефону, прокладає найкращий маршрут до потрібної зупинки та вибирає, яким видом транспорту краще скористатися – автобусом, тролейбусом чи маршрутним таксі. По-друге, підказує, як пройти до найближчої зупинки. По-третьє, відстежує наявність машин на лінії та час до прибуття. По-четверте, в салоні машини двічі, за 500 і 200 метрів до потрібної зупинки, попереджає про прибуття, щоб її не пропустити.

Співпраця Сергія Світайла з Анатолієм та Дар'єю Сасса виявилася дуже доречною. Відгукнувшись на прохання Дар'ї та Анатолія, Сергій не лише розробив програмний додаток для сумчан, а й адаптував його для мешканців Харкова, Полтави, Львова, Миколаєва, Рівного, Луцька. До списку додаються нові міста. У цьому йому допомагає компанія Easy Way (сайт eway.in.ua), яка збирає відомості про пересування транспорту містами країни. Програму Сергій розмістив у вільному доступі – на Google Play. Якщо виникають труднощі з її установкою, на допомогу приходять подружжя Сасса.

Друге завдання для керівника ГО «Ініціативи Слобожанщини» – оцифрування книг, давно було в планах, але конкретним поштовхом став 2-й книжковий форум у Сумах під девізом «Шануймо українське друковане слово!», який проходив у 2019 році. У книжковому форумі 12 вересня взяли участь місцеві

автори книжок, видавництва, бібліотеки. У його рамках було проведено фестиваль поезії «Ми – Суми» та аукціон ілюстрацій, виконаних учнями художньої школи ім. Лисенка, пройшли автограф-сесії, майстер-класи та презентації літературних студій. Величезний інтерес викликали експозиції рідкісних книг із Сумського краєзнавчого музею, СДПУ ім. Макаренка та бібліотеки СумДУ. Найбільш незвичайною на форумі була бібліотека аудіозаписів. Її підготували та зібрали Анатолій та Дар'я Сасса. Вони виконали величезну роботу, перевівши старі аудіозаписи в цифрову форму. Призначена бібліотека насамперед для людей з ослабленим зором, але скористатися нею можуть усі, хто з тих чи інших причин не може читати. Дар'я та Анатолій зібрали велику аудіобібліотеку, додають до неї нові книги, які начитуються волонтерами у спеціально облаштованій студії звукозапису, розташованій у бібліотеці – філії №11 загальноміської бібліотечної системи (бібліотека нещодавно набула статусу «інклюзивної»). Нині в їхній бібліотеці вже близько 11 тис. аудіокниг. Як стверджує Анатолій Сасса, з нею тільки київська може позмагатися. Колись, ще в Радянському Союзі, Українське товариство сліпих – УТОС – мало велику бібліотеку, записану на бобінах. Анатолій ті записи збирав по всій Україні: в Краматорську, Ромнах, з Полтави переслали те, що збереглося. Встиг не скрізь. У Сумах бобіни вивезли на смітник.

Анатолій Сасса має багато задумів. Хочє зробити свою аудіо студію і вести радіопередачі, запрошуючи цікавих людей. Але все це поки що задуми. Подружжя живе на пенсії і на «переселенській» Анатолія (Дар'я не мала прописку в Краматорську).

Сьогодні Дар'я викладає українську мову й літературу на голосовому порталі, навчається в Сумському фаховому коледжі мистецтв і культури імені Д.С. Бортнянського та працює в міській бібліотеці-філії №11. Також приймає активну участь в рамках співпраці ГО «Ініціативи Слобожанщини» при проведенні вебінарів та тренінгів, що проводить Жіночий фонд миру та гуманітарної допомоги ООН (WPHF) для переселенців, людей з інвалідністю Анатолію у 2017 р. колеги з громадських організацій запропонували спробувати себе в армрестлінгу. За плечима у нього вже три чемпіонати світу і два чемпіонати Європи, з яких він привіз шість медалей, – дві срібні і чотири бронзові.

Подружжя Сасса мають багато планів і шукають шляхи їх реалізації. ГО «Ініціатива Слобожанщини» є яскравим прикладом діяльності представників некомерційного сектору, що самі визначають зміст програм, до того ж їм доводиться діяти в

просторі цінностей, що змагаються, на тлі мінливих пріоритетів суспільства. Цікаво і те, що часто важлива допомога діяльності організації може виходити не стільки від органів влади, а від людей, які самі традиційно розглядаються як об'єкт соціального захисту, благодійності та волонтерської допомоги.

Джерела та література

1. Сергеев В. Зрячі – сліпим, сліпі – зрячим. Ваш шанс. 2021. 3 березня. (№9). URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&id=81418&in=832>
2. Сергеев В. Сум`яни розробили транспортний додаток для людей з вадами зору. *Ваш шанс*. 2023. 12 листопада. (№45). URL: <http://www.shans.com.ua/index.php?m=inews&nid=50892&page=878>
3. Федорина А. Бачити серцем. *Знедолені? Нездоланні! Історії переселенців*. Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, Київ 2016. С. 6–16 URL: <https://idpo.org.ua/wp-content/uploads/2016/book.pdf>

Кудінов Дмитро Валерійович

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

«І БУКЕТИ, І СОЛОНІ ОГІРКИ»: ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО СТАЦІОНАРНОГО ТЕАТРУ В М. СУМИ

В історії культурного життя м. Суми помітне місце посідає діяльність діючого в 1860–1870-х роках аматорського театру Михайла Бабичева (Бабича). Його минулим вже неодноразово цікавилися краєзнавці. Зокрема, осередку театрального життя на початку пореформеної епохи в Сумах присвячені як окремі публікації [6; 8], так і частини наукових і науково-популярних доробків [1; 5; 7]. Стисло видовишно-театралізовану діяльність закладу описав і український мистецтвознавець О. Казимиров [4], котрий спирався на повідомлення про сумські вистави в газеті «Харьковские губернские ведомости» [9], а також на спогади кореспондента «Южный край» і етнографа П. А. Чугуєвця (1855–1895) [10]. Власне, публікація останніх нині є основним джерелом до вивчення аматорського театру м. Суми. Автор даної розвідки до переліку названих джерел також уводить до наукового обігу рішення Сумської міської думи, що стосувалися долі приміщення закладу Бабичева [2; 3].

Зібрані матеріали, на мій погляд, дозволяють з більшою повнотою розкриття реалізувати мету наукового дослідження – схарактеризувати особливості функціонування театру Бабичева, а також з'ясувати роль його фундатора в організації мистецького

життя м. Суми.

У XIX ст. Суми були значним комерційним центром, що привертало увагу не лише купців, але й заїжджі театральні трупи, які розраховували на заробіток у велелюдному ярмарковому середовищі. Знайомство з їхньою творчістю, захоплення театральним мистецтвом місцевої публіки лельом-полельом підводило частину поціновувачів Мельпомени до закономірного питання про можливість влаштування власної трупи. «Особистістю цікавою й типовою», за висловом П. А. Чугуєвця, котра взялася до її організації, став містянин Михайло Федорович Бабичев (? – 1875). «Типовою» особистістю він був у тому сенсі, що первісно ніщо в його житті не передбачало надзвичайного, – сум'янин гендлював на місцевих ярмарках «залізним товаром». Вочевидь, не міг Бабичев похвалитися й освітою. Утім, «цікавою» персоною його робило щире, навіть до навіженості, захоплення драматичним мистецтвом, із яким він познайомився під час ярмаркових відряджень [10, с. 271].

Припустимо, надихнутися ідеєю створення власного театру сумський крамар міг завдяки спілкуванню з відомим кримським антрепренером, драматургом і купцем Данилою Жураковським (? – 1867). Останній довгий час роз'їжджав південними містами, поки не залишився в Севастополі, де 1842 року на Фонтанній площі (нині – Ушакова) за фінансової допомоги морських офіцерів і небайдужих до справи мистецтва севастопольців побудував двоповерховий стаціонарний театр. Звідси трупа Жураковського, що мала в своєму репертуарі п'єси як російською, так і українською мовами, регулярно виїжджала на гастролі. У тому числі, вона виступала й в Сумах, де ставила спектаклі в погано облаштованому сараї поміщика Д. І. Кондратьєва. «Муки» публіки та акторів при цьому наштовхували на думку про облаштування особливого приміщення для видовищних завдань. Тож, коли Бабичев після смерті свого батька отримав право вільно розпоряджатися капіталом родини, він і переключився зі торгівлі скобяними виробами на нове заняття [5; 6; 10, с. 272].

У історичній літературі дискусійним питанням є версії щодо місця розташування театру. О. Казимиров і П. Сапухін «розміщували» його «на центральному майдані» / «на базарній площі» [4, с. 70; 8]. Журнал засідання Сумської міської думи від 13 лютого 1873 р. достовірно фіксує інше місце його знаходження – «на горі, на міській пустці», де планувалося побудувати приміщення Сумської жіночої гімназії [2]. Нині тут міститься корпус № 1 Навчально-наукового інституту бізнес-технологій «УАБС»

Сумського державного університету. Утім, ситуацію заплутує публікація в «Харківських губернських відомостях» за 1872 рік, що вказує на існування в Сумах одразу «двох споруд, спеціально побудованих для театру», де «подорожні трупи, драматичні, еквілібристичні й навіть балетні, завжди знаходять готове й зручне приміщення для своїх вистав» [9]. Вірогідно тут мова йде водночас про будівлі на Базарній площі й на вул. Великій Московській (Соборній). При цьому перше напевно належало Бабичеву. Сумнівне, що він спочатку звів / прилаштував одне приміщення, а потім побудував більше зручне нове. Водночас, повністю виключати версію з переїздом театру з одного місця на інше не слід.

Час заснування театру достеменно невідомий. Краєзнавці найчастіше називають 1865 рік в якості вірогідного початку його діяльності. О. Казимиров указав 1864 р. – час завершення будівництва театру, тоді як перші вистави в ньому («Сватання на Гончарівці», «Весілля Кречинського», «Кар'єра», «Мотя», «Жених з Ножової лінії», «Одруження», «Багато галасу з дрібниць») відбулися вже наступного року [4, с. 70]. Утім, достовірних свідчень, які б мали підтвердити чи спростувати ці припущення немає. П. А. Чугуєвець указував, що повністю захоплювався драматичною справою Бабичев останні десять років свого життя [10, с. 274]. Отже, орієнтовно Бабичев побудував театр в середині 1860-х років і, скоріше за все, як і зазначалося мною вище, одразу на Великій Московській вулиці.

На жаль, нам невідомі світлини чи малюнки з виглядом театру. За словами Чугуєвця, ззовні дерев'яна споруда нагадувала кажана, а «всередині була теплою та зручною» [10, с. 274]. Тобто, приміщення опалювалося й використовувалося в холодну пору року, а отже театр діяв як стаціонарна установа. Приязної атмосфери в ньому додавав діючий на втіху публіки буфет, де час від часу горілку клієнтам наливав і сам власник закладу [10, с. 273–274]. Через це напевно чи можна погодитися з тією думкою, що театр існував за принципом *l'art pour l'art*, а суми з проданих квитків окупали лише костюми й ремонт споруди, витрачалися на благодійні цілі, тоді як власник і актори працювали за дарма [4, с. 70; 8; 7, с. 89]. Той самий Чугуєвець свідчив зворотне: «Доходи від нього [театру – авт.] Михайло Федорович отримували не менше, аніж від своєї колишньої торгівлі» [10, с. 274].

З відкриттям закладу Бабичева «почалися правильні наїзди організованих труп». Серед них траплялися й відомі актори свого часу – трагік Микола Рибаків (1811–1876), драматург і перекладач Олександр Толчонов (? – 1888), драматичний актор

Федір Горєв (Васильєв, 1850–1909) [6; 10, с. 272]. Разом із тим, однодумці Бабичєва, як вважається, при підтримці наглядача повітового училища П. Г. Андрєєва створили власну трупу (П. Сапухін припускав, що гурток акторів-любителів склався ще в 1850-ті роки), силами якої ставилися комедії «Ліс» О. М. Островського, «Одруження» М. В. Гоголя, «Сватання на Гончарівці» Г. Ф. Квитки-Основ'яненка, «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, «Весілля Кречинського» О. В. Сухово-Кобиліна, «Жених з Ножової вулиці» О. І. Красовського, водевілі «Мотя» К. А. Тарновського й «Багата галасу з дрібниць» О. О. Яблочкіна, драма «Слизький шлях» Є. Є. Корольова тощо [4, с. 70; 8; 9].

Для інформування містян про гастролі приїжджих труп та про власні постановки заклад Бабичєва розклеював спочатку мальовані, а потім і друковані афіши. Судячи з відгуку в «Харківських губернських відомостей», вистави сумських аматорів користувалися успіхом у провінційній публіки. Так, у сезоні 1871/72 року ставилися «Ліс» і «Слизький шлях» і «обидві ці п'єси, як відомо, доволі складі у виконанні – повідомляв кореспондент губернської газети, – йшли вельми вдало на сумській сцені». При цьому аматори демонстрували краще знання ролей, ніж «звичайні актори», добре знання театру, мали «прийоми досвідчених акторів», а «саме виконання п'єс ні в чому не порушувало загальної постановки кожної сцени». Одна з провідних акторок трупи нівроку «викликала непідробне захоплення публіки». Стаття завершується подякою сумським гуртківцям «за чудову і розумні розвагу, яку вони надали мешканцям провінційної глухомані» [9].

Не задовольняючись п'єсами українських і російських драматургів, Бабичєв приступив до творення власних комедій. З легкої руки самородка з'явилися «схвалені цензурним комітетом до вистави» п'єси «Гусар, або цікава новина – трагедія чи малоросійська комедія в 5 діях з епілогом і прологом», «Набивачі, або знайшов батька в скрині» на два акти, «Не розгледів із ким перевінчався – малоросійська комедія», «Чумак, або бойка дівчина – малоросійська комедія» (обидві п'єси в трьох діях). Крім того, Бабичєв написав і кілька оповідань з українського побуту. «Не пив, не їв, а все творив для театру, чи мріяв про театр», – відгукувався про раптове натхнення, що спало на сумського Менандра, П. Чугуєвець [10, с. 274].

Прикметне, що напружене творче життя відбилося на різкій зміні поведінки Бабичєва. Людина, котра за висловом її родичів «зовсім із глузду з'їхала», дійсно час від часу з'являлася на публіці у нездоровому вигляді. «Коли я побачив Михайла Федоровича

біля театру, де він на всю вулицю декламував свою «трагедію чи малоросійську комедію», я сприйняв його за божевільного. Очі іскрилися... Донедавна його маленька, скромна фігурка з косим оком набула героїчної, ангажованої пози. Один-в-один гоголівський Поприщин, який вигукував: сьогодні день величного торжества!», – ділився враженнями з натури П. Чугуєвець [10, с. 273]. Неважко собі уявити, що в провінційних Сумах екзальтований і епатажний Бабичев став популярним об'єктом глузувань: «над ним усе місто насміхалося самим примітивним, грубо-цинічним чином». Утім, сам «театроман» ще більше змушував говорити про себе, коли містяни побачили афішу «Гусара», в якій обіцялося виконання головної ролі «самим автором М. Ф. Бабичем». І хоча публіки на виставі зібралось чимало, старання автора були оцінені самим брутальним способом – в обличчя «гусару» кидалися «і букети, і солоні огірки» [10, с. 273].

При всій трагікомічності ситуації, комерційний успіх вистави, вочевидь, окупив витрати на рекламу, реквізит, транспорт тощо. Обструкція спектаклю, скоріше за все, викликала сама по статтю Бабичева, яку звикли піддавати кпинам за дивакуватість сум'яни. Водночас самі п'єси Бабичева навряд чи можна визнати відвертою «шляпою», оскільки написані вони були на злободенні теми, відбивали зміни, що відбувалися в суспільстві в роки реформ і до того ж звучали зі сцени звичною народною мовою. Звісно, якість цих творів потребує мистецтвознавчого аналізу, який ускладнений недоступністю рукописів, що нині перебувають у фондах Санкт-Петербурзької державної Театральної бібліотеки.

Театральна історія міста на час перервалася в 1875 р. рішенням міської влади передати ділянку, яку займав театр, для будівництва Сумської жіночої гімназії без грошового відшкодування його власникові [3]. Підставою для цього стало те, що придбання землі під забудову у свій час Бабичевим не було оформлено належним чином. Скоріше за все, відносно розміщення закладу існувала лише певна усна домовленість між його забудовником і містом. За спогадами П. Чугуєвця, Бабичеву стало зле в день коли робітники приступили до розбору будівлі театру, а через три дні він помер [10, с. 274]. Точна дата кончини невідома. Враховуючи описані обставини заглади, вона наступила не пізніше весни 1876 р., коли відбулася закладка корпусу гімназії. Так збулося пророцтво театрального самородка, звернене до себе: «не буде театру – не буде мене».

Попри коротку історію існування «театру Бабичева», він залишив по себе значний культурний слід в житті повітового міста.

Сама біографія Михайла Федоровича – приклад людини творчого захоплення, яка зуміла прищепити містянам стійку потребу в сценічному мистецтві. Відсутність до 1910 р. «зимового» театру сприймалося громадськістю як негативний чинник в існуванні столиці «цукрового королівства» і, припустимо, примушувало ностальгувати старше покоління за закладом Бабича. Нарешті, залучення ним ініціативних і творчих людей на помости породило аматорську сцену, з якої вже походили далекі нащадки «театру Бабичева» – Сумський малоросійський гурток любителів драматичного та музичного мистецтв і місцеве товариство мистецтв і літератури, – а також сприяло появі кількох поколінь професійних акторів-уродженців Сум. На мою думку, саме в «театрі Бабичева» і слід вишукувати витoki нині діючих міських театрів.

Джерела та література

1. Довжинець І. Г. Суми. Середовище музичної класики: монографія. Суми: Триторія, 2020. 416 с.
2. Журнал Сумской городской думы. Заседание 13 февраля 1873 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1873. № 41. С. 1.
3. Журнал Сумской городской думы. Заседание 5 февраля 1875 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1875. № 46. С. 1.
4. Казимиров О. Український аматорський театр. Дожовтневий період. Київ: Мистецтво, 1965. 136 с.
5. Кудинов Д. Мельпомена на просторах Слобожанщини. *Ваш шанс*. 2009. № 30. С. 23А.
6. Кудинов Д. Театромания Михаила Бабичева. *Ваш шанс*. 2019. № 27. С. 17А.
7. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 388 с.
8. Сапухін П. Перший театр у Сумах. *Ленінська правда*. 1970. № 53. С. 4.
9. Сумы. Мы получили следующее известие о спектаклях любителей театра в г. Сумах. *Харьковские губернские ведомости*. 1872. № 10. С. 2.
10. Чугуевец П. А. Из украинского уголка. Повести и рассказы. Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1891. 298 с.

Куц Ярослав Миколайович
*аспірант кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

РОЖНОВСЬКИЙ ЙОСИП ЙОСИПОВИЧ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ДОСЬЄ

Біографічні дослідження є одними із актуальних напрямків у вивченні локальної історії. Особливої уваги заслуговують представники освітньої галузі першої половини ХХ ст., на долю яких випало формування освіти у складних політичних умовах.

Рожновський Йосип Йосипович народився 17 вересня 1878 р. у безіменному сільці Поставської вол., Дісненського пов., Віленської губ. (нині Поставський р-н., Вітебська обл., Республіка Білорусь) у селянській родині. За національністю ідентифікував себе як білорус [3, арк. 76, 85]. Відомостей про дитинство та юність Й.Й. Рожновського встановити не вдалося. Як старший син у батьків, мав можливість отримати освіту. Навчався у Вітебській духовній семінарії. У 1900 р. вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії, яку закінчив 11 червня 1904 р. та отримав ступінь кандидата богослов'я з правом здобуття ступеня магістра богослов'я без нового усного випробування [6; 3, арк. 79 зв.].

Також з 1900 по 1902 рр. навчався в Імператорському Санкт-Петербурзькому археологічному інституті та не закінчив його, завершивши навчання на другому курсі. Після цього працював вчителем історії та російської мови у Бірській жіночій гімназії (повітове м. Бірськ, Оренбурзької губ., нині м. Бірськ, Республіка Башкортостан, суб'єкт РФ). З 1907 р. викладав історію, російську мову та окремо педагогіку у 8-х класах Уфимської другої жіночої гімназії. Поряд з цим у 1907–1908 рр. керував психологічною секцією Уфимського педагогічного товариства, читав публічні лекції з історії XVIII ст. в Уфимському товаристві народних університетів. У 1907 р. близько місяця вивчав та ознайомлювався з організацією середніх жіночих навчальних закладів у Німеччині. У 1910 р. відвідував Швецію з тією ж метою. З серпня 1912 р. по серпень 1914 р. надвірний радник Й.Й. Рожновський виконував обов'язки директора Уфимського комерційного училища [3, арк. 76, 76 зв., 80 зв., 81].

Після цього Йосип Йосипович переїжджає до м. Златопіль, Єлисаветградського повіту, Херсонської губ. (нині м. Новомиргород, Кіровоградська обл.), де викладав російську мову, історію та педагогіку у Златопільській жіночій гімназії. Деякий час працював головою педагогічної ради цього ж закладу. У 1919 р. викладач психології та педагогіки й завідувач Номиргородських трирічних педагогічних курсів, до об'єднання їх у 1924 р. з Зінов'євськими вищими трирічними педагогічними курсами (нині Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка). У 1921 р. одночасно з викладацькою роботою очолював лекторську комісію профспілки «Робос», членом якої був з 1918 р.

За розпорядженням Харківського губернського відділу народної освіти (ГубВНО) з грудня 1924 р. до липня 1925 р. виконував обов'язки завідуючого Куп'янськими трирічними педа-

гогічними курсами, а з липня по жовтень 1925 р. очолював Сумський педагогічний технікум (нині Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка). З грудня 1925 р. працював асистентом педагогічного музею та викладачем педагогіки, російської мови на робітничому факультеті Донецького (Луганського) інституту народної освіти. У грудні 1929 р. звільнився за власним бажанням та влаштувався штатним лектором педології до Уманського інституту соціального виховання (нині Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини) [3, арк. 81 зв.–83, 85 зв.–86, 91 зв.–92].

У вересні 1933 р. призначений на посаду доцента кафедри педагогіки Сумського педагогічного інституту. Проте, у липні 1934 р. за відмову провести розгорнуту «більшовицьку» критику підручників з педології звільнений з роботи в інституті [1, арк. 26; 2, арк. 14–14 зв.].

З вересня 1937 р. працював позаштатним викладачем російської мови та літератури Сумського машинобудівельного технікуму, через рік переведений на посаду штатного викладача цих же дисциплін. У вересні 1941 р. через відсутність навантаження звільнений від роботи у технікумі [4, арк. 1118; 5, арк. 170].

Отже, матеріали до біографічного досьє свідчать, що Йосип Йосипович Рожновський відіграв важливу роль у формуванні освітнього простору та громадської свідомості у першій половині ХХ ст., а його життєвий шлях залишається об'єктом наукового інтересу для подальших детальних досліджень.

Джерела та література

1. Книга приказов. 1933–1934. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. 97 арк.
2. Книга приказов. 1934–1935. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237. 90 арк.
3. Личные дела преподавателей. 1925–1935. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. 234 арк.
4. Приказы по Сумскому машиностр. техникуму за 1935–1936–1937. ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. 1287 арк.
5. Приказы по Сумскому машиностр. техникуму за 1941 и 1942 годы. ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 5. 229 арк.
6. Выпускники Санкт-Петербургской духовной академии. Выпуск 1904. URL: <https://spbda.ru/about/graduates/vypuskniki-sankt-peterburgskoj-duhovnoj-akademii/1904> (дата звернення: 26.11.2023)

Лебедєва Аліна Володимирівна
*Завідувачка науково-експозиційним відділом
історії краю з найдавніших часів до початку ХХ ст.
Сумський обласний краєзнавчий музей*

БАХМУТ НА МАЛЮНКАХ З АЛЬБОМУ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Сьогодні м. Бахмут, де йдуть жорстокі бої, постійно перебуває у полі зору української і світової преси. На жаль, значна частина старовинних будинків, храмів, архітектурних та історичних пам'яток міста втрачені назавжди, окремі з них – зруйновані, але мають всі шанси на своє відновлення. Їх автентичний зовнішній вигляд зберігають світлини, поштові листівки і відеозаписи, що нині вже є музейними експонатами. У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею зберігається унікальний предмет зі столітньою історією – блокнот з малюнками на яких зображено Бахмут на початку ХХ ст., зокрема, його неповторну архітектурну ідентичність.

Місто було засноване у 1680–1690-х роках козаками Ізюмського слобідського полку на берегах р. Бахмутка (звідки отримало свою назву), де у 1571 р. існувала «Бахмутська сторожа» на Сіверському Донці. Свого часу воно було провінційним, повітовим, районним і обласним центром, який швидко розвивався і розбудовувався. Карти і описи міста є тому яскравим свідченням. Важливу роль відіграв Бахмут у роки української-революції 1917–1921 рр. – над будинком його земської управи вперше на Донеччині підняли український прапор [1, с. 107–108; 2, с. 92–93].

Музейний предмет, що безпосередньо пов'язаний з містом-фортецею, є безцінним джерелом для вивчення його історії, архітектури й містобудування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вважаємо за необхідне ввести до наукового обігу цю унікальну пам'ятку.

Блокнот прямокутної форми, в твердому переплетенні, розміром 18x11,4 см. Обкладинка – темно-коричнева, розшарована по краях, надірвана, форзаци світлі. Корінець майже втрачений. Книжковий блок пошкоджений: аркуші (25 листів) з'єднані між собою за допомогою світлої цупкої нитки в шість окремих елементів. Вони пожовклі, забруднені, потерті, з надривами, складені хаотично, пронумеровані простим олівцем у верхньому правому куті. Малюнки та написи до них потерті (частково написи не читаються). Аркуші – 1, 12 та 25 вклеєні окремо та відрізняються від решти своєю цупкістю.

У блокнот вміщено 27 замальовок із зображенням краєвидів і архітектурних споруд та чотири портрети. Малюнки чорно-білі, виконані простим м'яким олівцем. Вони створені до 1918 р., про що свідчить правопис пояснювальних підписів (автор пов'язує час створення малюнків з окремими подіями у його особистому житті). Більш детально познайомившись з музейним артефактом, з'ясуємо, які об'єкти найбільше привертали увагу художника.

На багатьох малюнках альбому фігурує панорамне зображення міста. Це храми, одно й двоповерхові будинки, огорожі перед ними, дороги, водойми, силуети людей, тобто, все те, що свідчить про жваве буденне життя, яке вирувало в місті на початку ХХ ст. Більшість цих малюнків із пояснювальними текстами, що вказують на час їх створення, чи називають зображувані об'єкти, наприклад: «Бахмутъ въ день моего ангела», «Бахмутъ на кануне Благовещенія», «Въ день получения телеграммы о приезде въ Бахмутъ родныхъ моих» та інші цікаві написи [3, с. 8, 15, 24].

Тема храмів простежується на багатьох роботах в альбомі. Зустрічаємо зображення Покровської церкви, розташованої на правому березі р. Бахмутка, будівництво якої завершилося 1732 р. Храм був зруйнований, залишилися лише вхідні ворота, які ще до останнього часу намагалися зберегти як унікальну історичну пам'ятку міста. Автор детально зображує вулицю, де стояв храм, а підпис «Моя квартира съ 18-го марта...» свідчить про те, що він свого часу проживав в одному із зображених житлових будинків [3, с. 3].

На одній з робіт – панорама Бахмута, де на передньому плані житлові будинки і силуети людей, а позаду – архітектурні споруди: гімназія, духовне училище, Благовіщенська церква і Собор [3, с. 8]. Свято-Троїцький храм – один з найдавніших соборів на території Східної України, перша кам'яна церква Бахмута, споруджена 1746 р. Значних руйнувань храм зазнав у роки Другої світової війни, ще у середині ХХ ст. можна було побачити його залишки, а 1969 р. святиню зруйнували повністю. Зображення Свято-Троїцького собору зустрічаємо на багатьох малюнках в альбомі [3, с. 6, 8, 9, 15–17]. Церква Різдва Богородиці – під такою назвою Благовіщенський храм згадується в описі міста наприкінці ХVІІІ ст., була зруйнована у 1930-х рр. Будівництво нового Благовіщенського храму завершили у 2010 р., а у квітні 2023 р. він постраждав під час обстрілів. Автентичний вигляд Благовіщенської церкви, що стояла у Бахмуті на рубежі позаминулого століття, зустрічаємо на кількох малюнках в альбомі [3, с. 8, 15, 19, 20, 22].

На одному з аркушів зображено, рідкісну пам'ятку церковної архітектури регіону – дерев'яну Свято-Миколаївську церкву, зведену 1797 р. у східній частині міста. У 1861 р. поряд з храмом було побудовано кам'яну Іоанно-Предтеченську церкву-дзвіницю. Ці храми бачимо на одному з малюнків [3, с. 14]. Зображує художник і церкву Усіх святих, збудовану 1893 р. Вона розташовувалася поблизу цвинтаря, на околиці міста [3, с. 2]. Ці храми теж зазнали значних руйнувань під час обстрілів міста.

Бахмут здавна славився як центр соляної промисловості України. Ще наприкінці XVII ст. тут було відкрито соляні озера, розпочалося активне солевидобування, а згодом виникли солеварні мануфактури з сучасною на той час технікою й технологією. У 1874 р. на околиці міста постав завод, що дав можливості значно розширити видобуток солі. На кількох малюнках альбому зображено цей Солеварний завод, що припинив свою роботу на початку Першої світової війни. Підписи дають зрозуміти, що на момент створення цих замальовок підприємство ще функціонувало «Въ первое мое посещение солен. Завода въ Бахму...» [3, с. 5, 23].

В альбомі зустрічаємо чотири портретні роботи, виконані на зворотах аркушів. Три з них – чоловічі портрети, два з яких профільні, ймовірно, зображують одну й туж особу, що підтверджують написи: «Свободный художникъ фон...» і «Профессор Красно-Кутского института... фон барон. Миниатюра». Ці роботи датовані 31 березня 1917 р. [3, с. 7, 9]. Третій портрет без підписів чи датування [3, с. 8]. На звороті десятого аркуша – жіночий портрет. Зображувана вдягнена у вишиту сорочку, в головному уборі, з прикрасами. Нижче авторський підпис: «Катерина. Моя фрейлина в Бахм...» [3, с. 10].

На жаль, авторство альбому на цей час не встановлено (ймовірно, малюнки належать подорожуючому художнику, які часто використовували блокноти «альбомної форми», називаючи їх – «дорожній альбом»). Можна припустити, що автор робіт, свого часу, так чи інакше, був пов'язаний з Харківським університетом, оскільки в альбом вкладено аркуш, на якому зображено чоловічий

профіль, з підписом «А. П. Пшеборський» і датою «13.III.1915 р.» [4]. Поруч інший текст, що повідомляє про зображеного – це професор Антоній Пшеборський – видатний математик і механік, свого часу ректор Харківського університету. Нижче примітка, що малюнок був зроблений на лекції у березні поточного року, і підпис «студ. ...» (на жаль, підпис нерозбірливий, що не дає можливості встановити його власника). Підписи малюнків з блокноту і напис на вище згаданому аркуші виконані одним почерком, а тому належать одній і тій же особі. Хто це? Питання ще залишається відкритим, як і подальші дослідження оригінальної музейної пам'ятки.

Джерела та література

1. Донбас в етнополітичному вимірі. / К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/donbas_181.pdf.
2. Заулична І., Ясінський М. Історико-архітектурний аналіз м. Бахмут. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Архітектура»*. 2023. № 1 (9). С. 86–97. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/may/30399/8.pdf>.
3. Сумський обласний краєзнавчий музей (СОКМ). КН 41384, Р 1895.
4. СОКМ. н/д 8017.

Моцак Світала Іванівна

*кандидат педагогічних наук, доцент
завідувач кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка*

ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Основи ментального розвитку людини в епоху Середньовіччя сформувалися за часів пізньої античності, коли людина, переживаючи втрату єдності з природним і соціальним світом, звернулася до християнської релігії в пошуках духовного захисту та віри в майбутнє.

Ментальність Середньовіччя представляє собою складну формацію, в якій християнство існує поруч з іншими важливими чинниками морального життя середньовічної людини: залишками старої язичницької релігії, соціальними відносинами та ідеями єретичних рухів. Ці фактори сприяли повнішому виявленню особистісного потенціалу індивіда та визначали його моральну

поведінку, впливаючи на формування ментальності та уявлення про особистість.

Ментальність Середньовіччя є складним соціальним явищем, яке виникало внаслідок взаємодії церковного та соціального впливів, а також впливу ідей єретичних рухів. Цей феномен представляє собою унікальний і цікавий об'єкт вивчення. Основними ментальними характеристиками людини на порозі епохи Середньовіччя були почуття безнадійності, розпачу та сумніву в справедливості.

У Середньовіччі структура людського тіла та будова організму використовувалися як метафора для розуміння соціальної структури суспільства. Поділ на тілесність і духовність відповідав розділові суспільства на злих і добрих, сильних і слабких, світських і духовних. З цієї дихотомії виникла ідея поділу людей на три групи: тих, хто молиться (*oratores*), тих, хто воює (*bellatores*), і тих, хто працює (*laboratores*) [1].

Ті, хто працює, в основному асоціювалися із селянами, і цей поділ не враховував ремісників, міщан та купців. Праця останніх не вважалася такою поважною, як робота землероба. Також ця система не зачіпала тих, хто опинився за рамками установлених соціальних структур, таких як жебраки, вигнанці, а також ті, на кого було наложено церковну анафему, що вважалася страшнішою карою, ніж смерть.

У межах кожної з великих груп у середньовічному суспільстві, поділ на суспільну верхівку та решту був ключовим аспектом. Наприклад, серед тих, хто молиться, існував розподіл на єпископів, монахів, світське парафіяльне духовенство і «низьке» духовенство, яке складалося з мандрівних вбогих клириків. Важливо зазначити, що всі ці визначення суспільних категорій стосувалися переважно чоловіків [4].

Позиція жінок в суспільстві була підпорядкованою і визначалася уявленнями про гріховність тіла. Схована неприязнь до духовенства, а в той же час глибоке його пошанування, слугували важливим аспектом релігійних настроїв середньовічної людини. Це може бути пояснено духовним спадом самого кліру, відчуженням від суспільного життя існуючих станів, наявністю язичницьких підсвідомих елементів та різними формами релігійного життя серед рицарства, купецтва, міщанства та селянства.

У моральному ідеалі, який визначав середньовічне лицарство, відображалися моральні стандарти феодального панівного класу. Оцінюючи моральний аспект світогляду середньовічного лицарства, важливо розглядати його як унікальне соціальне і

моральне явище, особливу культурну реальність та тип світосприйняття. Неповторна ментальність лицаря виявлялася, зокрема, у культурі куртуазного кохання, що ставало характерною рисою лицарської моралі.

При вивченні поглядів Ж. Ле Гоффа на феномен лицарства та куртуазного кохання важливо зосередитися на більш широкому розумінні куртуазії. Світський кодекс куртуазії був частиною нової системи цінностей, створеної у XII-XIII століттях. Цей кодекс був призначений для формування цивілізованого воїна і вписування його в контекст гармонійного цілого, ґрунтованого на двох основних відносинах: культурі – природі та чоловікові – жінці [3].

Куртуазія, розглядана як стиль життя та система поведінки, відзначалася значним прогресом у розвитку моральної само-свідомості лицаря. Ідея кохання, що входила в моральні переконання лицаря, збагачувала його внутрішній світ та вимагала глибшого розуміння самого себе. Практика куртуазного кохання сприяла переосмисленню моральних цінностей, як для самого лицаря, так і для його «дами серця», на яку він направляв свої возвеличені почуття (за Ж. Ле Гоффом).

Зробивши військову справу більш благородною, лицарство вдосконалило соціальні відносини, роблячи їх більш витонченими та шляхетними. Синтезуючи церковну та світську ідеології, лицарство створило унікальний ідеал, який об'єднав мирські та релігійні цінності, аскетизм та чуттєвість, містику і реалізм. Цей ідеал існував на межі реального та ідеального. Лицарство, як менший соціальний клас, відіграло виняткову роль у системі влади та політики, а його моральні та культурні ідеали впливали на усі соціальні верстви, відображаючи своєрідний погляд на сприйняття та поведінку.

Щодо ментальності лицаря, можна визначити, що інститути та культура лицарства відіграли ключову роль у сприянні процесу індивідуалізації та розвитку самосвідомості західного суспільства.

Джерела та література

1. Д'ячков С. В., Лиман С. І., Сорочан С. Б. Історія середніх вікі: Навч.-метод. посібник. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 128 с.
2. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем. Пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. Ростислав Паранько. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. 512 с.
3. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. Пер. з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2004. 720 с.
4. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія. Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. К.: Либідь, 2005. 656 с.

Оліцький В'ячеслав Олександрович
кандидат історичних наук
в.о. завідувача кафедри історії України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

ВПЛИВ ЄПИСКОПА ВОЛОДИМИРА (САБОДАНА) НА ПРОПОВІДНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА СУМЩИНИ В КІНЦІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-х рр.

Керуючий архієрей є очільником єпархії, який користується повнотою ієрархічної влади у справах віровчення, священнодіяння й управління в межах своєї єпархії, визнаючи владу предстоятеля та погоджуючи свої дії з ним. Серед його обов'язків є необхідність піклуватися про збереження чистоти православної віри, опікуватися ввіреною йому паствою та сприяти поширенню Слова Божого. Одним із методів виконання даного завдання є проповідницька діяльність, як самого архієрея так і духовенства ввіреної йому єпархії.

У зв'язку із посиленням атеїстичної пропаганди та контролю за релігійними організаціями в СРСР, погіршенням становища Православної церкви, ряду законодавчих ініціатив та обмежень кінця 1950-х – початку 1960-х рр. [6, с. 94], проповідницька діяльність православного духовенства Сумської єпархії Українського екзархату РПЦ знаходилася на низькому рівні. Наприклад, у м. Конотоп, яке було одним із найбільших міст єпархії, проповідницьку діяльність провадило духовенство двох храмів із чотирьох [6, с. 95]. Негативний вплив даних тенденцій на становище єпархії та духовного життя в ній розумів новопризначений єпископ Володимир (Сабодан), адже саме проповідництво та власний приклад благочестивого життя протягом двох тисячолітньої історії Церкви були найдієвішими способами поширення християнства. Він, як правлячий архієрей, намагався виправити дану ситуацію, як адміністративними методами так і власним прикладом, демонструючи необхідність проповідництва, його значення у житті єпархії та навчання віруючих, високий рівень проповідей та основні тенденції їх змісту.

Архімандрит Володимир Сабодан був хіротонізований на єпископа Звенигородського 9 липня 1966 р. У 1968 р. преосвященний Володимир отримав призначення на Переяслав-Хмельницьку кафедру, ставши вікарним єпископом митрополита Київського і Галицького, Патріаршого екзарха України. У 1969 р. був

призначений правлячим архієреєм на Чернігівську і Ніжинську кафедру, з одночасним призначенням тимчасово керуючим Сумською єпархією. Очолював дані єпархії до 18 квітня 1973 р., коли був призначений єпископом Дмитрівським, вікарієм Московської єпархії, ректором Московської духовної академії та семінарії [4, с. 6].

Одним із перших кроків єпископа Володимира на чолі Чернігівської та Сумської кафедр було впорядкування проповідницької діяльності духовенства єпархій. Архієрей дав розпорядження благочинним священникам щоб як самі благочинні так і решта духовенства готувалися та виступали з проповідями [3, арк. 49]. Сам архієрей також активно займався проповідницькою діяльністю. Попри те, що архієрейська резиденція знаходилася у Чернігові, єпископ Володимир регулярно відвідував Сумську єпархію. Під час візитів до парафій його крім секретаря єпархії, супроводжував представник академії або семінарії. Лише в перший рік перебування на Сумській кафедрі, з березня 1969 р., коли його було призначено тимчасово керуючим Сумською єпархією, і до кінця року єпископом Володимиром було відвідано 20 парафій Сумської області, переважно у містах. Під час візитів не лише здійснювалися богослужіння, але й архієрей активно займався проповідництвом. Ці факти дали можливість уповноваженому у справах РПЦ області відзначити, що єпископ Володимир має «надмірне захоплення захоплення проповідями, з якими часто виступає перед віруючими, чого не помічалось за його попередниками» [2, арк. 16]. Завдяки такій діяльності, уже в перший рік перебування на Сумській кафедрі, архієрею вдалося завоювати авторитет як серед духовенства, так і серед віруючих, а церковне життя на Сумщині значно активізувалося [2, арк. 16].

Проповіді, які читав єпископ Володимир стосувалися релігійної тематики та були спрямовані на навчання віруючих вірі та навернення їх на шлях спасіння. Кожна проповідь була цілеспрямована, емоційна, чітко структурована, присвячена одній темі, наприклад: «Про необхідність та спасительність для людей віри Божої», «Про животворчу силу Святого Духа», «Про святкування чудотворної ікони Богородиці» [2, арк. 16–18]. В цілому, проповіді були не великими за змістом, адаптованими під віруючих та говорилися простими, зрозумілими словами літературною мовою. Єпископ намагався створити у віруючих живу, наочну уяву про тему проповіді. Манера проголошення спрямовувалася на бажання встановити із віруючими відносини близькості, довіри та сердечності. Постійно підкреслювалося, що все знаходиться у

волі Бога, як творця, підкреслювалася важливість щирої віри та богоугодного способу життя, необхідність розумно користуватися життєвими благами [1, арк. 3–6].

Не зважаючи на те, що єпископ Володимир керував Сумською єпархією досить короткий термін – з 20 березня 1969 р. до 18 квітня 1973 р., йому вдалося досягти підвищення проповідницької діяльності духовенства Сумщини та її впорядкування. У 1976 р. комісія сприяння контролю за законодавством про релігійні культу виконкомом Сумської міської і районної рад констатувала, що духовенство приділяло значну увагу проповідницькій діяльності. Проповіді присвячувалися релігійним святкам та євангельським подіям. Священнослужителі пояснювали віруючим сенс свят, розповідали про діяльність та вчення святих, наставляючи таким чином на виконання заповідей. Проповіді зазнавали певних модернізацій, в ході яких акценти зміщувалися в сторону морального виховання, переконання вірних, що лише релігія може його повноцінно забезпечити. Духовенство у своїх проповідях зверталося до батьків із закликом вчити дітей молитві, Святого Письма, долучати до релігійного та церковного життя [5, с. 125–128]. Подібного ефекту вдалося досягти як завдяки особистому прикладу владики, так і його позиції в даному питанні та управлінським рішенням спрямованим на посилення та впорядкування проповідницької діяльності духовенством єпархії.

Джерела та література

1. Переписка уповноваженого Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Сумской области. 1973. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 7 а. Спр. 92. 137 арк.
2. Переписка уповноваженого Совета по делам религий. 1970. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7 а. Спр. 76. 205 арк.
3. Руководящие письма Совета по делам религий при СМ СССР, уповноваженого Совета по делам религий при СМ УССР. Справки, информации, отчеты о работе уповноваженного по делам религий по Черниговской области. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 569. 169 арк.
4. Владимир (Сабодан), митрополит Киевский и всея Украины. Проповеди: в 2 т. Т. 1. К., 1997. 360 с.
5. Оліцький В. Богослужіння та зміст проповідей у храмах РПЦ міста Суми у 1976 р. (за доповідями комісії сприяння контролю за законодавством про релігійні культу). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (Суми, 11–12 листопада 2021 р.)*. У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 125–128.
6. Оліцький В. Проповідницька діяльність православного духовенства міста Конотоп в 1960-х роках. *Конотопські читання: збірник наукових праць*. Вип. XIV. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2023. С. 93–97.

Осадчий Євген Миколайович
кандидат історичних наук
старший викладач кафедри історії України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

ЗЕМЛЯНІ УКРІПЛЕННЯ ДЕХАНСЬКОГО ГОРОДИЩА НА СУЛІ

Величезний за розмірами, але майже незаселений, Путивльський повіт у першій половині XVII століття переживав кризу, пов'язану з масовою колонізацією його території з боку українського населення Речі Посполитої та московського з внутрішніх регіонів царства. Ця територія за часів Київської Русі та феодалної роздробленості була щільно заселена і мала значну кількість збережених стародавніх земляних укріплень, які часто були основою для будівництва острогів та невеликих містечок. Їх розташування вздовж стародавніх шляхів та поблизу переправ через річки не втратило актуальності і для нових колоністів. Осадження городищ було звичайною практикою для української магнатерії. Вони отримували королівські привілеї на володіння певними територіями в яких окремо виділялися питання володіння городищами, як основою для майбутніх укріплених населених пунктів.

Для Верхнього Посулля таким городищем було Руменське, розташоване у місці впадіння р. Ромен в Сулу. З початку XVII століття на ньому засноване місто Ромни, яке майже на півстоліття стало центром козацької колонізації регіону. Просування українського населення зустрічало супротив з боку московської влади як на дипломатичному рівні так і на рівні воєвод прикордонних міст. У Верхньому Посуллі такі сутички відбувалися між невеликими загонами путивльських ратних людей та козаками-колоністами, де перші намагалися витіснити других за умовні межі володінь. Одним з регіонів, де такі сутички відбували частіше за інші, був басейн р. Терн, від Юр'євого городища на р. Куриця до Деханського городища у неподалік її впадіння у Сулу.

Деханське городище є добре відомим у науковій літературі. Перші відомості про пам'ятку опубліковані архієпископом Філаретом, який запропонував ототожнити її з літописним містом В'яхань [9, с. 410 – 411]. Це припущення було підтримано істориками та згодом отримало підтвердження археологічними дослідженнями. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. минулого століття на пам'ятці працювала Посульська археологічна

експедиція під керівництвом Ю. Моргунова. За кілька польових сезонів було здійснено шурфування майданчика городища та дослідження оборонних споруд. В результаті отримано матеріали, які датуються кінцем XI – першою третиною XIII століть і відносяться до періоду існування літописного міста В'яхань [2, с. 93–944, 5, с. 11–17; 6, с. 8–11]. Аналогічні дані отримала і археологічна експедиція, яка вивчала торговельний шлях з Булгара в Київ під керівництвом О. Моці та А. Халікова [7, с. 24–25].

Щодо історії городища нового часу, то тут донедавна були відомі лише поодинокі згадки городища в контексті роботи міждержавної комісії з делімітації кордону між Річчю Посполитою та Московією у 1640-х роках. У них Деханське городище згадувалося як один з орієнтирів у прокладанні кордону на яке претендували обидві сторони [3, с. 908].

2006 року вийшла друком монографія П. Кулаковського «Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)» і якій наводяться дані кількох грамот в яких згадується Деханське городище. Ці матеріали значно розширили інформацію про роль городища в колонізаційному русі українського населення [4, с. 310–340]. Проте, жодних зовнішніх ознак їх присутності на городищі не було виявлено. Аналіз топографічних планів, знятих попередніми археологічними експедиціями свідчив про те, що оборонні споруди не зазнали змін та дійшли до нас у непотривоженому вигляді.

2019 року спеціалісти групи охорони історико-культурної спадщини спільно з представниками історико-культурного заповідника «Посулля» виїхали на пам'ятку за повідомленням небайдужих громадян, які повідомили про несанкціоновані земляні роботи на городищі. По приїзду на місце комісія побачила значні за площею пошкодження культурного шару, причому, ями скарбощукачів були дуже схожими на розкопи археологів, мали чітку геометричну форму та орієнтацію. Тоді основна увага була прикута до майданчика городища та фіксації його пошкоджень. Для цього було використано безпілотний літальний апарат та прилад системи супутникової навігації. Під час роботи було складено новий топографічний план городища та поселення і нанесені площі пошкодженого культурного шару. Однак, об'єктів, пов'язаних з козацькою добою тоді виявити не вдалося [8, с. 73].

Після вигнання московських військ з території Сумської області розпочала свою роботу Сумська моніторингова археологічна експедиція під керівництвом Д. Каравайка. Метою її роботи була фіксація пошкоджень, які отримали пам'ятки під час ведення

бойових дій. Одним з пріоритетних завдань було обстеження пам'яток національного значення. В регіоні Верхньої Сули оглянуті городища, які ототожнюються з літописними містами Попаш та В'яхань. Перше не зазнало суттєвих пошкоджень, його майданчик та оборонні споруди вкриті заростями терну, що унеможлиблює роботу скарбошукачів.

На городищі літописного міста В'яхань зафіксовані пошкодження культурного шару у вигляді ям та невеликих шурфів, що свідчить про продовження пограбування пам'ятки навіть за часів війни. Особливу увагу було приділено стану збереження оборонних споруд городища. Під час попереднього обстеження основна увага була приділена визначенню меж городища, що лишило поза увагою окремі частини валу, зокрема його вершину. Саме ця частина городища вкрита багаторічними деревами та кущами, що робить її важкодоступною для візуального обстеження. На вершині валу було виявлено канавку шириною від 1 до 3 м і глибиною 0,7 – 1,2 м, яка починається від східного в'їзду до городища та безперервно тягнеться до західного. Огляд західного в'їзду також виявив нові елементи, раніше не зафіксовані. Від країв валу прокладено невеликі насипи шириною 2 м і висотою 0,7 – 1,4 м. Вони перекривають вихід з городища, лишаячи вільним прохід шириною 1,5 м. Від західного в'їзду канавка продовжується до північного краю городища, де вона переривається. Одразу за нею знаходиться підвищення овальної форми, що насипане з ґрунту, взятого з валу поряд. Таким чином у північній частині валу утворився насип, що виділяється своєю висотою та конфігурацією. Його розміри 4,5 x 4 м. Далі від насипу до східного в'їзду на валу зафіксовано кілька задернованих западин, але канавка там відсутня (рис. 1).

Наявність описаних елементів на вершині валу давньо-руського городища свідчить про їх пізнє походження. Після припинення життя на городищі у першій третині XIII століття навколишня територія лишалася малозаселеною, про що свідчить грамота кінця XV століття в якій вона названа «пуста земля Терн» [1, с. 19]. На початку 1640-х років Деханське городище стало ареною протистояння між козаками з Ромен та військовими загонами з Путивля. Його розташування в долині Терну було вигідним адже давало можливість роменським козакам вільно переправлятися через долину річки та вести промисли на його лівому березі.

У грудні 1641 р. на Деханське городище прибув загін у 150 козаків на чолі з недригайлівським урядником Г. Яблонським, а

трохи згодом з Путивля сюди ж прибув загін з 90 путивлян під командуванням Д. Кирєєва. Обидві сторони зайняли частину городища, а після прибуття до козаків підкріплення з Ромен московити були роззброєні і батогами вигнані з городища. При цьому супротивники мали на меті закріпитися та збудувати укріплення. Після інциденту обидві сторони домовилися не осаджувати городище до завершення роботи комісії по визначенню кордону [4, с. 328].

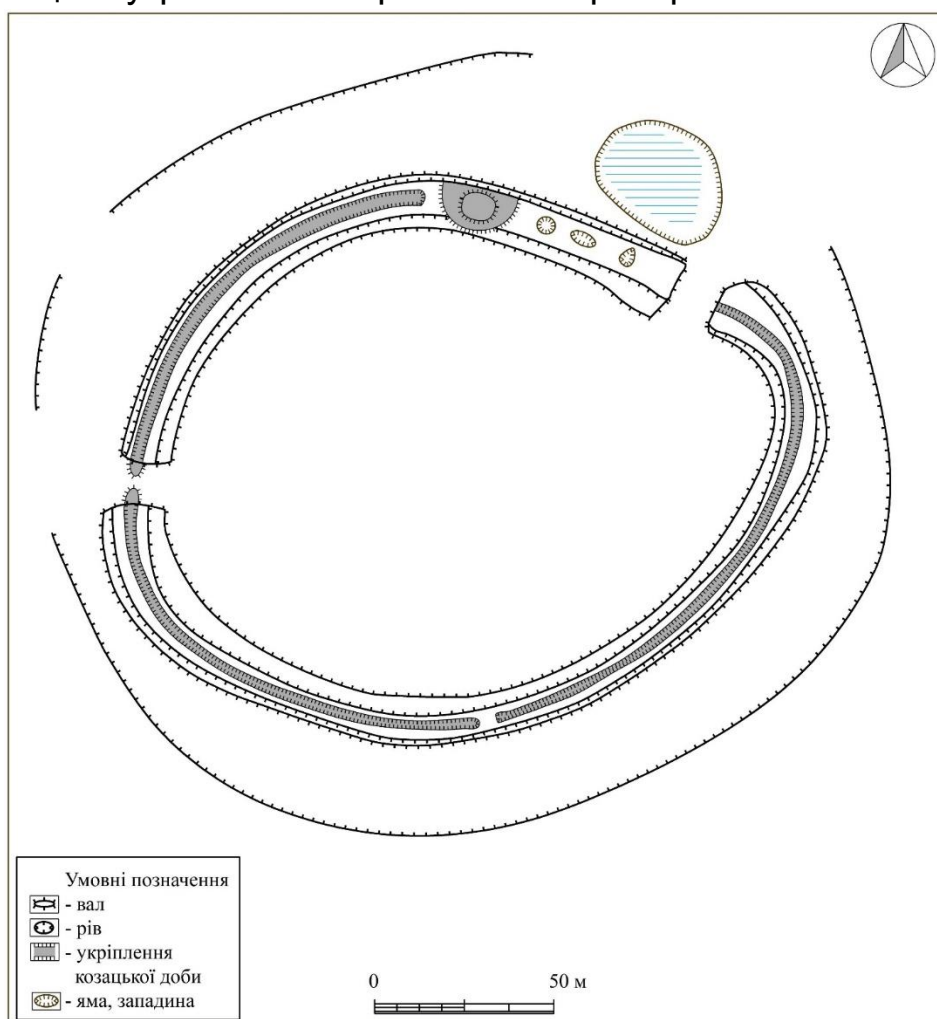
У 1644 р. територія Верхнього Посулля була захоплена князем Я. Вишневецьким і конфлікт навколо городища розпочався знов. Влітку цього року на городище приїжджали урядники князя разом з німецьким капітаном метою яких було з'ясування придатності городища для видобутку селітри. Це одразу ж викликало реакцію з боку путивльського воєводи, який надіслав на городище 200 ратних людей. Згодом туди ж прибули 500 козаків з Ромен і після нетривалих переговорів обидві сторони полишили городище. Восени того ж року князь Я. Вишневецький прибув на Деханське та Іванівське городища і поставив там осадні стовпи. У відповідь з Путивля прибув Ф. Оладьїн із півтисячним загоном та зрубав стовпи. Подальша суперечка за городище відбувалася у переписці між путивльськими воєводами та урядниками Я. Вишневецького [4, с. 330–333].

Ці документи свідчать про намагання української та московської сторін звести на городищі укріплення. Традиційно вони будувалися з використанням старих земляних укріплень давніх городищ. По вершині валу встановлювався частокіл, а рів вичищався. Саме так виглядають земляні конструкції, виявлені в ході останньої розвідки на городищі. Канавка на вершині валу могла бути виритою для встановлення дерев'яних стовпів, а насип – для башти. Ця робота не була завершена, адже канавка прокопана не по всій довжині валу, а тільки до насипу, і стовпи так і не були встановлені. Ці спостереження підтверджуються документами. Під час протистояння контингенти з Ромен та Путивля перебували на городищі нетривалий час, інколи займаючи його частини одночасно. В такій ситуації було б логічним розпочати будівництво укріплень, демонструючи рішучість своїх намірів. Проте, така робота, без наявності заготовленої деревини, була суто декларативною і мала чинити моральний тиск на супротивника.

Як альтернативу можна розглянути версію з пробним шурфуванням селітроварів. З документів відомо про приїзд разом з урядниками князя якогось німецького капітана, який мав

визначити придатність городища для видобутку селітри. Для з'ясування придатності ґрунту валів городища закладалася канавка по центру, де концентрація органічних речовин найбільша. Після цього стінки канавки лишали сохнути на кілька днів і якщо після висихання вона мала білий наліт, то городище визнавалося придатним для промислу. У даному випадку пробне шурфування виявило непридатність ґрунту оборонних споруд городища до виварювання селітри.

Таким чином, виявлені земляні конструкції у валу Деханського городища з великою долею імовірності можуть бути пов'язаними з подіями 40-х рр. XVII століття і бути результатом як початку будівництва укріплень так і роботи селітроварів.

Джерела та література

1. Акты Литовской метрики. Собр. заслуж. проф. Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Варшава: типография Варшавского учебного округа, 1896. Т. 1. Вып. 1: 1413-1498 гг. 169 с.
2. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX – XIII вв. К.: в университетской типографии (I. I. Завадского), 1884. 262 с.
3. Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II отделением собственной, Его Императорского Величества канцелярии. Том второй

- (с 1628 по 1645 г.). СПб.: б. и., 1852. 496 с.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К.: Темпора, 2006. 496 с.
 5. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведочной группы Института археологии АН, СССР на территории Сумской области УССР в 1972 году. *Науковий архів ІА НАН України*. 1972/114. Ф. е. 6378. 12 с., 86 илл.
 6. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1979 г. на территории Сумской, Черниговской и Черкасской областей УССР. *Науковий архів ІА НАН України*. 1979/39. Ф. е. 9263, 24 с., 72 илл.
 7. Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар-Киев. Пути. Связи. Судьбы. К.: ИА НАН Украины, 1997. 192 с.
 8. Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини. Харків: Експрес-книга, 2023. 260 с.
 9. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: тип. В. Готье, 1857. Отд. III. 604 с.

Паздрій Вікторія Арзамасівна
аспірант

Антонюк Павло Валерійович
аспірант
Національний науково-дослідний інститут
українознавства МОН України

ОЛЕНІВСЬКИЙ ТЕРАКТ ЯК АКТ СВІДОМОГО НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЯФЕТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Оленівська трагедія 29 липня 2022 року змусила учених-історіософів по-новому переосмислити свідоме нищення росіянами української еліти, зокрема військової. Ця тенденція простежувалася ще в імперські часи, продовжилася більшовиками та «відроджена» сучасною російською неофашистською владою. Ідеологічна війна ведеться не лише з конкретними історичними особистостями, а й із самим ідеалом української еліти, який був якнайповніше описаний видатним історіософом В. Липинським як «яфетичний». Нищення полонених азовців як еліти українського війська є свідомим частковим геноцидом народу, намаганням нівелювати саму українську державність, опорою якої є військова еліта, яка свідомо сповідує й поділяє народні традиції й цінності.

Уся історія військової й не лише військової агресії Росії проти українців позначена свідомим прагненням нищити в першу чергу еліту українського народу. Причому мова йде не лише про фізичну

ліквідацію певних осіб. Наприклад, Катерина II писала в листі до князя Олександра Вяземського з нагоди його призначення на посаду генерал-прокурора Сенату в лютому 1764 року: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб навек и имя гетманов исчезло» [1].

Будучи, за виразом Зенона Когути, «освіченим деспотом» [2], Катерина II керувалася в цьому рішенні не лише холодною політичною логікою, а й чітким усвідомленням того, яке значення для консолідації українського етносу має ідеал історичного лідера та видатної історичної особистості взагалі. Пізніше свідому війну з історичним ідеалом українства, яка досягла апогею за часів правління Катерини II, продовжили й більшовики як реставратори квазіімперії на колишніх імперських теренах.

Фундатор державницької школи української історіографії В'ячеслав Липинський у своєму історіософському памфлеті «Хам та Яфет» (1928) алегорично описував національний історичний ідеал як «Яфетів», консолідуючу силу української національної етноментальності. Ця сила, за Липинським, «джерело єдності мусить мати в собі, а не зовні», ґрунтується на відданості національній ідеї, традиційним консервативним цінностям нації, усвідомленні власної приналежності до «батьківських» історичних надбань. «Яфетова Сила» українства, яка породжується національним ідеалом, є дієвою «опорою Законної, Маєстатичної і Загальної – Державної Української Влади» [3, с. 25].

Саме тому зусилля антиукраїнських імперців, більшовиків і сучасних носіїв ворожих наративів спрямовані передусім на знищення всього, що пов'язане з українським «Яфетовим Ідеалом»; символів державності, одним із яких, безумовно, є полк «Азов». Історіософське дослідження ідеологічних підстав цього та інших злочинів росії, спрямованих на знищення історичних ідеалів української нації, важливе для глибокого розуміння причин російсько-української війни та особливостей її перебігу.

Українська військова еліта споконвіку була яфетичною, її ідеологічна доктрина базувалася на моделі пошановання батьківського («Ноєвого») синівським («Яфетовим»). Про це, наприклад, свідчать, традиційні для козаків звертання «батьки», «братчики», «дітки». Козацтво на всіх етапах його розвитку втілювало в життя ту українську яфетичність, про яку В. Липинський свого часу писав так: «...починають почувати себе рідними братами і рідними синами одної Української землі» [3, с. 22].

Українська військова еліта в усі часи свідомо, наскільки це вдавалося, слідувала традиціям козацтва. Зокрема, Українська

Повстанська Армія, що діяла у 1941–1944 роках, називала себе «Поліською Січчю». Немало козацьких традицій у їх сучасному осмисленні лежать і в основі самотутньої культури полку «Азов», який нерідко називають очевидним феноменом російсько-українського конфлікту [4]. Про це свідчить, зокрема, назва навчально-мобілізаційного центру «Козацький легіон» – окремої структури при батальйоні, що локалізувалася в Києві та здійснювала набір і первісну підготовку особового складу [5].

Яфетичними, на нашу думку, особливостями культури азовців можна вважати:

- самопозиціонування бійців полку як націоналістів при розумінні націоналізму як «любові до своєї нації, культури, цінностей» [6], що цілком співпадає з консервативними традиціями військової еліти минулих століть;
- ідею самотутнього національного військового товариства (традиційне звертання «друже») із власним уставом і традиціями;
- заслужена репутація «народного війська» (притому, що, на відміну від «Айдару», «Горині» чи «Донбасу-України», «Азов» був заснований у 2014 р. як батальйон патрульної служби міліції [7], а не добровольчий батальйон);
- тяжіння до самотутньої національної релігійності. Попри те, що захоплення багатьох азовців неоязичництвом відрізняється від християнських вірувань козацтва та «церковного авторитету», про який писав В. Липинський, однак саме усвідомлення значення релігії для особистості й держави наближає ідеологію «Азову» до традиціоналізму;
- позитивна репутація й авторитет серед закордонних колег і волонтерів, що означає входження в, за словами В. Липинського, «рицарську, в західних традиціях виховану, Західну Європу» [3, с. 5]. Зокрема, «Азов» відомий як перше військово-формування України, яке повністю перейшло на стандарти НАТО [8];
- висока освіченість більшості командирів (наявність вищої філологічної, політологічної, юридичної освіти) [9] тощо.

Неймовірна стійкість азовців у Маріуполі проти переважаючих сил російської армії продемонструвала не лише особисту мужність та воєнну міць бійців, а й те, що особлива ідеологічна доктрина «Азову» дієва й результативна. Імена азовців можуть бути вписані в історію поруч з іменами сердюків (яких В. Липинський описує як еталон української воєнної еліти), бійців УПА, героїв Крут. Саме це, якщо зважати на основні наративи

російської пропаганди, могло стати причиною й тотального обезцінювання бійців «Азову» (анонси «суду у клітках»), і оленівського злочину 29 липня 2022 року. Боротьба з українською військовою елітою, нищення її на рівні фізичному й ідеологічному, яку вела ще Катерина II, набули нового повороту в російсько-українській війні.

Азовці як новітній ідеал військової еліти та військових лідерів, навіть полонені, зруйнували стереотип про «неіснування» українських воїнів, які здатні протистояти росіянам. Дезінформація про «нацизм», «сатанізм» та інші ворожі наративи щодо «Азову» теж поступово стала викликати сумніви навіть у тих, хто частково вірив пропаганді. Припускаємо, що саме це мотивувало російську владу вдатися до демонстративного знищення військово-полонених, подібне до якого вчинили її радянські попередники на початку 1940-го в Катинському лісі.

Тому розслідування оленівського злочину стає не просто відновленням юридичної й історичної справедливості, але й важливим кроком протистояння українських історичних («яфетичних») ідеалів, навіть світової демократії в цілому, і ворожих наративів. Високі російські дипломати наділяють себе правом висловлюватися навіть про вид смертної кари, що його буцімто «заслужують» військовополонені, присвоюючи собі цим владу, якої насправді не мають.

Якщо світова спільнота продовжить приділяти мало уваги покаранню винних за оленівський теракт, вона мимоволі потакатиме «шовіністичному мілітаризму», як назвав концепцію «русского мира» мистецтвознавець К. Дорошенко. Це може посилити нищівний історичний вплив росії на всю Європу й не лише.

Джерела та література

1. ВОССОЕДИНЕНИЕ 1654 Г. Екатерина II о необходимости обрусения Малороссии и искоренения гетманства. *Likbez: історичний фронт*. 2014, 13 грудня. URL: https://likbez.org.ua/russification_hetmanate.html (28.11.2023).
2. Когут З. Боротьба Катерини II проти української автономії: усунення гетьмана Розумовського. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. К.: Основи, 1996. 317 с.
3. Липинський В. К. Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів: Поступ, 1928. 30 с.
4. Кириллов Д. Екскурсія в «Азов». Один день із українським полком спецпризначення. *Радіо «Свобода»*. 2018, 21 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311168.html> (дата звернення: 28.11.2023).
5. Кравченко М. Азовський батальйонний архів: нерегламентована документація добровольчого батальйону «Азов» за травень – вересень 2014 року. *Архіви України*. 2021. Вип. 3, № 328. С. 151–161.
6. «Україна для мене – це моя культура», – черкащанин з полку «Азов» (ВІДЕО). *Прочерк*. 2015, 20 січня. URL: <https://procherk.info/news/7->

- cherkassy/30006-ukrayina-dlja-mene-tse-moja-kultura-cherkaschanin-z-polku-azov-video (дата звернення: 28.11.2023).
7. Про Азов. Азов. URL: <https://azov.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 28.11.2023).
 8. Яшан О., Зозуля В., Русакова Т. Полк «Азов»: патріотизм і відданість державі. *Сучасна українсько-російська війна: виклики національній ідентичності* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. Черкаси, 2022. С. 10–13.
 9. Кириллов Д. Екскурсія в «Азов». Один день із українським полком спецпризначення. *Радіо «Свобода»*. 2018, 21 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311168.html> (дата звернення: 28.11.2023).

П'ятаченко С.В.

Сумський державний університет

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА АБРАМОВА ПІД ЧАС ТОБОЛЬСЬКОГО ЗАСЛАННЯ

До 150-річчя вченого

Іван Абрамов належить до когорти найвідоміших і найавторитетніших краєзнавців та етнографів Сумщини ХХ століття. Він є автором низки оригінальних праць з етнографії, фольклористики та краєзнавства. Проте тавро репресованого сталінським режимом значно обмежило його наукову діяльність, як і увагу наукової та читацької спільноти до праць цього надзвичайно цікавого дослідника.

Постаті й науковій діяльності Івана Абрамова присвячено низку публікацій переважно газетного формату Ю. Ступака, Г. Петрова, Г. Хвостенка, М. Андрєєва, В. Терлецького, Н. Міллер та Т. Рязанової. Важливим здобутком стало перевидання до 850-ліття Воронежа народознавчих і краєзнавчих розвідок та статей І. Абрамова в книзі «З історії та культури селища Вороніж» [1]. Окремі аспекти біографії І. Абрамова висвітлені в статтях російських дослідників Ю. Мандрики, Н. Матханової, С. Сорокіної.

Спільними зусиллями дослідників та краєзнавців біографія І. Абрамова наразі окреслена в загальних рисах, проте в ній залишається ще низка білих плям, а його етнографічна та краєзнавча спадщина потребує значно глибшого дослідження та популяризації. Найменш дослідженим залишається період сибірського заслання у 1930-х роках, під час якого незаконно репресований Іван Абрамов продовжив свою збирацьку та дослідницьку діяльність.

Уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту, Іван Абрамов після свого переїзду до Петербурга розгорнув активну етнографічну діяльність, здобув наукове визнання та опублікував до жовтневого перевороту значну кількість своїх праць, переважно етнографічного характеру. У 1920-х роках він почав більше звертати увагу на краєзнавчу діяльність, оскільки працював членом шкільно-педагогічної комісії Центрального бюро краєзнавства, членом Ленінградського товариства вивчення місцевого краю та активно співпрацював із московським журналом «Краеведение», де вийшло кілька його статей краєзнавчого характеру. У цей же час він був активним членом Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови.

Очевидно, саме захоплення краєзнавством та етнографією послугувало приводом для арештів і репресій Івана Абрамова – він був двічі засуджений і відбував покарання. Перший арешт стався 12 грудня 1930 року у т.зв «справі краєзнавців». 20 травня 1931 року І. Абрамов *був засуджений за статтю 58-11 КК РРФСР (контрреволюційна діяльність) з вироком «вислати в північний край на 3 роки».*

У листі від 15 червня 1931 року до свого давнього знайомого, колишнього Ленінського соратника В. Бонч-Бруєвича Іван Абрамов писав: «У даний час я висланий у Котлас (Північний край) на три роки (за поширення краєзнавчої літератури, згідно з офіційними даними). Живу в одному з бараків, верстах у 3-х від міста» [2]. У наступному листі від 29 серпня І. Абрамов писав: «Якби я обмежувався лише вчительством у міській школі, можна думати, мене б не чіпали; але на своє лихо (говорю абсолютно щиро) я цікавився наукою, цікавився літературою; сам писав; але я не написав жодного рядка, до якого можна б причепитися, не сказав жодного поганого слова у своїх численних лекціях і доповідях... І все ж я висланий у Північний край і потрапив спершу в «Макариху», потім у Котлас і далі в Сольвичегодськ. Незважаючи на свої 56 років, корчував ліс, а тепер працюю в конторі на будівництві однієї тракторно-ремонтної майстерні. Про книги та рукописи доводиться забути» [2]. Завдяки втручання та заступництву В. Бонч-Бруєвича Абрамова звільнили 18 листопада 1931 р. з постановою «звільнити, дозволити вільне проживання по СРСР».

Другий арешт відбувся 9 жовтня 1933 р. – цього разу у т. зв. «справі славистів» (справа вигаданої «Російської національної партії»). На той час І. Абрамов був науковим співробітником Державного літературного музею в Ленінграді, очолюваного В. Бонч-Бруєвичем, і за рік своєї служби встиг зібрати та передати

до музею чимало книг, портретів, рукописів та інших матеріалів. Крім того, І. Абрамов зібрав велику власну бібліотеку – дві тисячі книг, які займали п'ять кімнат. Після арешту і відбування покарання він її втратив.

Метою сфабрикованої «справи славістів» були репресії проти вчених-мовознавців, етнографів, мистецтвознавців, які, на думку слідства, вели пропаганду старого дореволюційного устрою. У Москві та Ленінграді було заарештовано десятки вчених, серед них і І. Абрамова, який відвідував засідання Ленінградського наукового товариства з вивчення української мови та літератури та робив там наукові доповіді, як він зазначав, «про народні вірші про горілку, голодні смерті, невдоволення і повстання населення».

2 квітня 1934 року після семи місяців перебування в ДПЗ І. Абрамов був засуджений за статтею 58-10-11 (антирадянська агітація, контрреволюція, розповсюдження та зберігання літератури подібного змісту) до трьох років заслання до Тюмені. Покарання відбував у Тобольську, районному центрі Тюменської області, відомому як місце сибірського заслання ще з XVII століття. Другий термін покарання Іван Абрамов відбув повністю, заступництво Бонч-Бруєвича не допомогло. Звільнений він був 3 листопада 1936 року, а реабілітований по цій справі І. Абрамов був 28 листопада 1956 року військовим трибуналом Ленінградського військового округу. Після звільнення була накладена заборона на його проживання в столиці та крупних містах, як і на наукову діяльність, тому І. Абрамов повернувся до рідного Воронежа, де мешкав до кінця життя, постійно перебуваючи під пильним наглядом контролюючих органів.

Арешти й заслання перервали пошуково-експедиційну діяльність І. Абрамова, позбавили можливості публікувати свої праці. Проте навіть в умовах сибірського заслання, учений знаходив сили та можливості для продовження своєї улюбленої справи. Так, перебуваючи на засланні в Тобольську, І. Абрамов за дорученням В. Бонч-Бруєвича збирав для Державного літературного музею історичні, літературні та фольклорні матеріали, зокрема у фондах цього музею зберігаються підготовлені ним матеріали про засланих до Тобольського краю декабристів, письменників і вчених. Серед іншого, він знайшов листи українського поета Павла Грабовського, який був засланий до Тобольська й там помер. Також І. Абрамов збирав та купував у місцевих колекціонерів лубки XVIII ст., стародруки, рукописні книги, зокрема старовинний рукопис середини XVIII ст. під назвою

«Старинные представления в Тобольске», який містив запис про «комедийное игральище ляхов в Тобольське в 1705 году».

У листі до В. Бонч-Бруєвича він писав: «Все, що мною зібрано: мемуари, фольклор, стародруки та інше – усе призначене мною літ. музею» [3, с. 183]. Місцевий фольклор привернув особливу увагу І. Абрамова – він записав десятки народних казок, про що сповіщав В. Бонч-Бруєвича у своїх листах: «Записані мною в Тобольську народні казки я скоро перепису і надішлю на адресу музею» [3, с. 159].

Згодом в описі матеріалів, які він надсилав до музею, І. Абрамов вказав рукопис казок на 220 сторінок: «Казки, записані мною в Тобольську в цьому році (стор.1-221) [3, с.162]. У рукописному фонді Російського державного архіву літератури і мистецтва серед численних матеріалів, зібраних та підготовлених І. Абрамовим, зберігаються рукописи: «Народные сказки; записанные И.С. Абрамовым в Тобольске 15 октября 1934» (64 с.) та «Двенадцать братьев», «Про девочку». Сказки, записанные И.С. Абрамовым в Тобольске от Черноусовой Л. 1936» (6 с.).

Глибше дослідження цього періоду наукової діяльності І.Абрамова, на жаль, обмежене тим, що більшість його рукописів фольклорно-етнографічних праць, важливість яких важко переоцінити, знаходяться переважно в російських архівах – Пушкінський дім ЦДАЛМ, Літературний музей (м. Москва). У фондах Російського етнографічного музею зберігаються зібрані І. Абрамовим цінні етнографічні експонати та колекція світлин із його поїздок та експедицій. Частина матеріалів знаходиться в ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України та ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (м. Київ). Частина книг та документів, зібраних Абрамовим, після його смерті потрапила до приватних рук. Увесь цей матеріал вимагає систематизації та осмислення.

Джерела та література

1. Абрамов І.С. З історії та культури селища Вороніж: Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси / упорядкув., передм., прим. С. В. П'ятченко. Суми: Вид-во «МақДен», 2007. 132 с.
2. Абрамов І.С. Листи Бонч-Бруєвичу В.Д. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. Ф. 369. Карт. 229. Спр. 5. Арк.16.
3. Переписка И.С. Абрамова с В.Д. Бонч-Бруевичем / публ. Ю.Л. Мандрики. *Лукич*. 2003. № 3. С. 145–206.

Робак І. Ю.,
професор, НТУ «ХПІ»

Демочко Г. Л.,
доцент ХНМУ,
м. Харків, Україна

МЕДИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ТА УРБАНІСТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ: АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ

Національне краєзнавство – родюче поле наукових досліджень для тих, хто займається історією рідного краю. Серед багатьох аспектів вивчення у 2014 році на сторінках фахового журналу «Краєзнавство» нами запропоновано додати й медичне краєзнавство як окрему складову [1]. Зауважимо, що медичне краєзнавство почало студіюватися багато років тому, коли це поняття ще не було науковцями визначено і введено до наукового обігу. Першим дослідником у цій галузі став один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства Валентин Отамановський [2, с. 60–63].

Медичне краєзнавство – це галузь національного краєзнавства, що вивчає всі аспекти медицини та охорони здоров'я певного регіону, району або іншої місцевості у ретроспективі та сьогоденні. Об'єктом медико-краєзнавчих студій є обраний регіон, а предметом – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, зокрема й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична і фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я, фармації тощо [1, с. 95]. На підставі їхніх досліджень має формуватися цілісне уявлення про процес розвитку усіх складових охорони здоров'я у регіоні.

Сучасні міждисциплінарні підходи в історичній науці дозволяють відкрити для науковців нові обрії. Так, у межах історичної науки постала потужна історія повсякдення, що послуговується широким методологічним інструментарієм соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології, культурології тощо [3]. У сучасній українській історичній науці набирають обертів інтелектуальна історія, мікроісторія, усна історія, історія доквілля, компаративна історіографія та інші [4, 5].

Арсенал медичного краєзнавства, потрапляючи до рук істориків, має надзвичайно вигідне становище. Саме історики

можуть студіювати ці явища в ретроспективі, аналізувати та синтезувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, показувати пролонговані результати дії того чи іншого чиннику. Якщо медичне краєзнавство має вивчати зокрема історію медицини та охорони здоров'я, то у цій площині воно перетинається з історичним краєзнавством, яке вивчає історію краю всебічно. Історико-медичне краєзнавство – цілком самостійне, хоча й прикордонне, відгалуження у краєзнавстві того чи іншого краю, яке треба вивчати окремо. Без історико-медичного краєзнавства всебічне вивчення регіону неможливе, адже історик не може дати цілісної картини розвитку, побудованої тільки на деяких аспектах. Історико-медичне краєзнавство сьогодні – органічний напрям краєзнавства, який треба студіювати загальнонауковими та конкретно-історичними методами. Історико-медичне краєзнавство покликане вивчати усі аспекти медицини та охорони здоров'я у ретроспективі через вивчення історико-медичного краєзнавчого фонду того чи іншого регіону, історію окремих установ, дослідження персоналій медиків, науковців, громадських діячів, які працювали в охороноздоровчій сфері тощо [1, с. 95].

Як медичне краєзнавство взагалі, так історико-медичне зокрема, мають широкі можливості для формування кросоверів. Арсенал медичного краєзнавства в руках завзятого дослідника відкриває перед ним безліч шляхів, які перетинаються з різними науковими дисциплінами. Цікавим для медичних краєзнавців виявилася урбаністика, а саме її відгалуження – *urban health*, яке чи не найбільше відповідає запитам медичного краєзнавства. Адже, врешті решт, здоров'я населення – та сама актуальна площина, де перетинаються наукові розвідки медичного краєзнавства і *urban health*.

Urban Health – сучасна концепція розвитку міст, яку просуває Всесвітня організація охорони здоров'я. Її головна мета – створення здорового міського середовища. *Urban Health* – це комплексний підхід до міського розвитку, орієнтований на громадське здоров'я. Концепція аналізує взаємозв'язок здоров'я і міського середовища. Розробником концепції став Девід Влахов [6].

В рамках кросоверу з історико-медичним краєзнавством об'єктом дослідження стає громадське здоров'я та міське середовище в його ретроспективі, а предметом – характеристики громадського здоров'я населення і чинники міського середовища. Вважаємо, що втілити перші напрацювання можна на прикладі Харкова XVIII–XX століть, проте це не звужує дослідження, а навпаки – розширює, надає можливість й іншим науковцям,

послугуючись спільним методологічним підґрунтям, проводити розвідки щодо обраних міст в різні хронологічні періоди. Це надасть можливість визначити характерні особливості, принципові тренди розвитку міст у вищеокресленій системі на тлі соціального простору і часу.

Джерела та література

1. Демочко Г. Історичне та медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення / Г. Демочко // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 93–98;
2. Робак І. Ю. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки / І. Ю. Робак, З. С. Савчук. – Харків : Колегіум, 2013. – 184 с.;
3. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія. – 2011. – № 982, вип. 44. – С. 8–21; Алешкевич Я. А. Теоретико-методологічні засади дослідження історії повсякдення / Я. А. Алешкевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2017. – №2. – С. 139–142.
4. Матях В. М. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 150–164;
5. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 24–34;
6. Vlahov D, Galea S. Urbanization, urbanicity, and health / D. Vlahov, S. Galea // Journal of Urban Health, 2002. – № 79. – P. 1–12; Vlahov D, Galea S. Urban health: evidence, challenges, and directions / D. Vlahov, S. Galea // Annu. Rev. Public Health, 2005. – № 26. – P. 341–365; Vlahov D. Urban as a determinant of health / D. Vlahov, N. Freudenberg, F. Proietti, D. Ompad, A. Quinn, V. Nandi, S. Galea // Journal of Urban Health, 2007. – № 84. – P. 16–26.

Ступак Д.В.^{1 2}, Каравайко Д.В.¹, Осадчий Є.М.²

¹Інститут археології НАН України

²Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

НОВІ ПУНКТИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ СЕЙМУ. ДОСЛІДЖЕННЯ 2023 РОКУ.

Археологічні дослідження пам'яток кам'яної доби басейну Десни тривають вже більше століття, але регіон української частини басейну Сейму – найбільшої лівобережної притоки Десни, досі залишається мало дослідженою територією. Особливо це стосується пам'яток палеоліту та мезоліту [1, 5–13; 2, 184 с.]. Пам'ятки неоліту у цьому регіоні відомі краще, але їх дослідження, як правило, обмежувалося зборами матеріалу на поверхні або

шурфуванням [3, 151 с.; 4, с. 143–213; 5, 580 с.]. Отже, одним з важливих питань дослідження кам'яної доби регіону залишається поповнення джерельної бази.

З початком повномасштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 року під загрозою опинилися тисячі пам'яток археології, особливо ті, що знаходилися в зоні безпосередніх військових дій. В зв'язку з цим, в 2022 році, в Інституті археології НАН України створено спеціалізовану Моніторингову археологічну експедицію (далі – МАЕ) з двома обласними загонами у складі – Київським і Чернігівським. Археологічні дослідження проводилися співробітниками МАЕ ІА НАН України за рахунок дослідницького пілотного проекту Інституту археології НАН України (керівник – член-кореспондент НАН України А.В. Буйських) за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту: “Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист” індивідуального гранту. Керівником експедиції став к.і.н., старший науковий співробітник В. Г. Івакін.

З 2023 року експедиція розширила свій ареал, куди увійшла і Сумська область зокрема. Сумським загonom МАЕ НАН України, під керівництвом Д.В. Каравайка була обстежена значна кількість вже відомих пам'яток та під час роботи були відкриті і нові. У тому числі були відкриті нові пункти кам'яної доби у басейні Сейму.

Заруцьке (с. Заруцьке, Шосткинський р-н, Глухівська ТГ). Пункт виявлений Д.В. Ступаком. Палеолітична стоянка розташована на північній околиці с. Заруцьке, на мисі правого берега р. Клевень. Висота над рівнем заболоченої заплави ріки складає приблизно 20 м.

Знахідки, виявлені під час візуального огляду місцевості, представлені трьома виробами з вторинною обробкою.

Скребок кінцевий на відщепі, виготовлений з типового деснянського темно-сірого, з світло-сірими цятками, кременю. Його вентральна поверхня і площадка сколу вкриті біло-блакитною напівпрозорою патиною. Для виготовлення скребка був використаний скол з огранкою поздовжніми негативами, двогранною площадкою, ледь помітним відбивним горбком. Заготовка під скребок була отримана відбійником.

Пластина з ретушшю представлена фрагментом медіальної частини з біпоздовжніми негативами. Як і скребок пластина була виготовлена з типового деснянського темно-сірого, з світло-сірими цятками, кременю.

Третій виріб представлений фрагментом невизначеного знаряддя. Воно було виготовлене на уламку моренного світло-сірого непрозорого, низькоякісного кременю.

Слід зазначити, що окрім оброблених кременів, поруч з ними на полі, було знайдено велику кількість, більше двадцяти, невеличких «диких» моренних кременів. Вірогідно, давніх людей у цій місцевості приваблювала можливість доступу до крем'яної сировини.

Заболотове 5 (с. Заболотове, Конотопський р-н, Кролевецька ТГ). Стоянка відкрита Д.В. Ступаком. Вона розташована на західній околиці с. Заболотове. Займає ділянку першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 1 – 1,7 м. Розміри стоянки 130 x 30 м, орієнтовна площа – 0,4 га. Поверхня руйнується ерозією. На стоянці були виявлені кам'яні вироби та дрібні фрагменти ліпного посуду доби неоліту. Кам'яні знахідки представлені двома крем'яними та трьома кварцитовими. Кремінь представлений кінцевим скребком та відщепом. Обидва з типового деснянського темно-сірого, з світло-сірими цятками, кременю. Кварцит представлений трьома уламками типового для басейну Сейму, якісного кварциту. Фрагменти неолітичних керамічних виробів мають схожість із виявленими розвідкою В.І. Непріної на стоянках біля с. Заболотове [6, с. 15–22; 7, с. 171]. Вірогідно, знайдена стоянка відноситься до неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Латишівка (с. Латишівка, Конотопський р-н, Зінівська с/р). Пам'ятка розташована в 1 км на північ від с. Латишівка та у 2,5 км на південний схід від Молченського монастиря, розташованого на південній околиці м. Путивль.

Під час розвідки 1953 р. у цій місцевості Д.Я. Телегіним була зібрана «невеличка колекція невиразних відщепів та уламки поганих пластин». Зважаючи на специфічність знахідок, ним було висловлене припущення про належність цього матеріалу до палеолітичного часу. Цікавим є зауваження Д.Я. Телегіна, що урочище Битень відоме в навколишній місцевості, як єдине місце, де можна було добути кремінь [8, с. 4].

Територія, де були знайдені кремені, займає край плато, біля верхньої частини урочища Битень, яке тягнеться від пойми правого берега річки Сейм у північно-східному напрямку. Під час огляду території плато, біля верхів'я урочища Битень, нами була знайдена тільки одна луска сірого не прозорого кременю. На сьогодні урочище сильно заросло деревами. Під час його

обстеження, природний кремінь, або ж шар крейди, з якою міг би бути пов'язаний природний кремінь, виявлені не були.

Любитове 1 (Кленові Грудки) (Конотопський район, Кролевецька ТГ). Поселення виявлене Д.В. Ступаком, завдяки повідомленню голови ГО «Воргол» М. Конюха.

Поселення розташоване за 2,3 км на схід від східної околиці с. Любитове та за 1,6 км на захід від південно-західної околиці с. Жолдаки, в урочищі Кленів Грудок. Займає дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Дюна розташована над невеликим озером, яке утворилося від старого русла Сейму. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Розміри поселення 50 x 30 м. Потужність культурного шару становить 0,2 – 0,4 м.

Моніторингом 2023 р. встановлено, що поверхня поселення задернована, через територію поселення проходить ґрунтова дорога з с. Спаське до с. Озаричі. Пам'ятка пошкоджена ямками від роботи з металодетектором. У східній частині дюни, над берегом озера, знаходиться траншея площею близько 6 кв м. В її заповненні були виявлені фрагменти кераміки доби неоліту, а також фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та гончарного Київської Русі XII століття. Окрім того, грабіжники залишили і уламки бронзового виробу, загалом 12 фрагментів та брусок з чорного сланцю. На вершині дюни місцевими жителями встановлений камінь на якому зазначено, що в цьому місці, в ур. Кленів Грудок, знаходиться стоянка доби неоліту.

Любитове 2 (Кленові Грудки) (Конотопський район, Кролевецька ТГ). Поселення виявлене Д.В. Ступаком, завдяки повідомленню голови ГО «Воргол» М. Конюха.

Поселення розташоване за 2,2 км на схід від східної околиці с. Любитове та за 1,7 км на захід від південно-західної околиці с. Жолдаки, в урочищі Кленів Грудок. Поселення займає дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Дюна розташована над невеликим озером, яке утворилося від старого русла Сейму. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Розміри поселення 60 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,2 м.

Оглядом 2023 р. встановлено, що поверхня поселення задернована, поверхня пошкоджена чотирма силосними траншеями, які майже повністю зруйнували культурний шар. У відслоненнях культурного шару знайдено дрібні фрагменти кераміки доби неоліту та, ймовірно, раннього залізного віку.

Таким чином, в результаті робіт Сумського загону Моніторингової археологічної експедиції НАН України у 2023 році були виявлені три нові пам'ятки неоліту, оглянуте вірогідне місце

розташування палеолітичної стоянки та відкрита нова верхньо-палеолітична стоянка. Цікаво, що вона була виявлена саме на тій території, яка була нами раніше окреслена, як найбільш перспективна для пошуку палеоліту [9, с. 12].

Джерела та література

1. Ступак Д.В. Пошуки палеоліту та їх перспективність в українській частині басейну Сейму. *Consensus*. 2022. №4. С. 5-13.
2. Телегин Д.Я. *Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР*. Київ: Наукова думка, 1985. 184 с.
3. Неприна В.И. *Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине*. Київ: Наукова думка, 1976. 151 с.
4. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Київ: Наукова думка, 1986. 224 с.
5. Ногін Є.В. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
6. Неприна В.И. Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. Київ, 1977. Науковий архів ІА НАН України, ф. експ. 1976/23.
7. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Київ: Наукова думка, 1986. 224 с.
8. Телегин Д.Я. Отчет о работе Неолитического отряда Левобережно – Сейминской экспедиции 1953 года. Київ, 1954 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. експ. 1953/8а.
9. Ступак Д.В. Пошуки палеоліту та їх перспективність в українській частині басейну Сейму. *Consensus*. 2022. №4. С. 5-13.

Тарабан Юрій Валентинович

*доктор філософії у галузі освіти/педагогіки,
старший викладач кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ

Історія Сумщини має складову, яка характеризує історико-культурний вигляд регіону, однак недостатньо висвітлена в історіографії. 204-ліття відкриття в Охтирці першого на теренах нинішньої Сумщини духовного училища та 25-ліття відновлення навчального процесу в Сумському пастирсько-богословському духовному училищі (яке з 2015 року було реорганізоване на Сумську духовну семінарію імені Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана)) дає додатковий привід для дослідження духовної освіти як регіонального феномену та як фактору освітнього розвитку Сумського краю.

Мета дослідження – визначення ключових факторів, що призвели до створення закладів духовної освіти та їх транс-

формації, а також етапів розвитку духовної освіти на території нинішньої Сумщини.

Основним фактором, який визначив релігійну приналежність духовної освіти на території нинішньої Сумщини, є конфесійний: оскільки переважна більшість населення в період заснування першого закладу духовної освіти сповідала православ'я, то духовне училище, яке було вперше засноване в Охтирці, належало саме до цього напряму християнства.

Заснування духовної школи в Охтирці визначали дві групи факторів: 1) економічний розвиток повітових міст Слобожанщини; 2) церковно-канонічна регламентація церковного життя. Схарактеризуємо зазначені фактори.

У другій половині XVIII ст.. відбулися зміни адміністративно-територіального характеру, внаслідок чого Охтирка з полкового міста спочатку на центр провінції, а потім і повіту Слобідсько-Української губернії. Розвиток промислового виробництва, ремесел і торгівлі в Охтирці сприяли зростанню значення містечка, який став центром повіту та після 1836 року - другим кафедральним містом єпархії, яка отримала назву «Харківська і Охтирська». Покровський собор в Охтирці отримав статус кафедрального, що передбачало налагодження навчання кандидатів у клір.

Духовний регламент, укладений у 1721 р. [4], зобов'язував архієреїв створювати умови для навчання кандидатів у церковно-та священнослужителів, передусім навчаючи дітей духовенства. Передбачалося створення училищ для навчання кандидатів у священство при архієрейських будинках і монастирях. Єпископ Слободсько-Український і Харківський Павло (Саббатовський), який у той час очолив новостворену єпархію із центром у Харкові, ініціював заснування духовного училища у м. Охтирка. Навчатися в ньому повинні були сини осіб, що належали до духовенства, а також церковнослужителів Охтирського, Сумського, Лебединського і Богодухівського повітів Харківської губернії. Зазначені повіти активно розвивалися, зростало кількість населення, будувалися храми, виникала потреба в освіченому духовенстві. Відкриття училища відбулося 30 серпня 1819 р., у подальшому воно функціонувало як заклад духовної освіти, випускники якого могли продовжити навчання у духовній семінарії та здобути священний сан або ж вступити на найнижчий щабель державної служби. Училище перебувало у підпорядкуванні архієрея, який призначав наглядача та педагогічний склад, інспектував та контролював його діяльність [8, с. 266].

Охтирське духовне училище було розміщене у пристосованих приміщеннях біля Покровського собору та перебували у незадовільному стані й потребували майже щорічного ремонту. Зведення нового начального корпусу було невдалим і завершилося його руйнуванням внаслідок порушення низки будівельних та технологічних нормативів. Водночас через Суми було прокладено залізничну колію, місто перетворювалося на промисловий і торгівельний центр краю. Активно будувалися храми, налагоджувалася освіта. Зважаючи на зазначені фактори, було прийнято рішення перенести духовне училище з Охтирки до Сум [1, с. 197-199].

Сумський період історії духовного училища розпочався у вересні 1888 року, коли новозбудований навчальний корпус, домовий храм на честь Охтирської ікони Божої Матері були освячені архієпископом Харківським і Охтирським Амвросієм і Сумським вікарним єпископом Петром (Лосєвим) [7, с. 19]. Фактично є підстави говорити про відкриття нового училища, оскільки в Сумах значною мірою було сформовано новий адміністративний та педагогічно-викладацький склад. Умови навчання та проживання учнів позитивно відрізнялися від попередніх. Маючи фінансову підтримку сумських підприємців та церковних благодійників, духовне училище в Сумах успішно функціонувало аж до революційних подій 1917 року. Після прийняття «Декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918) духовне училище було закрите, а приміщення та майно передане для подальшого використання новою владою (1919). Згодом у будівлі колишнього духовного училища у 1924 році розпочали роботу вищі трирічні педагогічні курси (з яких починає свою історію Сумський державний педагогічний університет) [5, с. 9], з 1925 до 1929 року – будинок культури Червонозоряного (колишнього Павлівського) рафінадного заводу. З 1931 року приміщення духовного училища було передане Сумській центральній лікарні. Після створення Сумської області (1939) та у процесі формування обласної системи охорони здоров'я у 1948 році у корпусі училища розміщено Сумську обласну лікарню [3].

Відродження закладу духовної освіти у Сумах розпочалося у 1997 році. Під час візиту до Сумського інституту артилерії з нагоди ювілейного сотого випуску молодих офіцерів міністра оборони України Кузьмука О.І. [2, с. 44-45] було досягнуто домовленості про передачу приміщення тодішнього військкомату, який був розміщений у колишній резиденції єпископа Сумського Амвросія (Абрамова), для подальшого створення у ньому духовного закла-

ду освіти. Керівництво Сумської єпархії погодилось вважати передачу військкомату поверненням церковного майна та у подальшому не піднімати питання про історичну будівлю духовного училища, у якій на той час вже розміщувались лікувальні відділення Сумської обласної лікарні. Згодом військкомат звільнив приміщення архієрейської резиденції біля Пантелеймонівського храму, було розпочато підготовку до навчання студентів.

19 травня 1998 року рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви у Сумах було відкрито пастирсько-богословське духовне училище із дворічним терміном навчання (пізніше термін навчання збільшився до трьох, а випускників, які успішно завершили навчання, почали приймати до духовних семінарій на четвертий курс). Духовне училище у Сумах вирішувало завдання теоретичної та практичної підготовки мирян для подальшого призначення на церковні посади на парафіях Сумської єпархії, для навчання священнослужителів, які приймали сан без належної богословської освіти (така практика існувала у 90-і роки ХХ ст. з огляду на нестачу кадрів з богословською освітою). За результатами вступного екзамену до числа студентів було зараховано 27 осіб (з числа 60 абітурієнтів), а також 47 священнослужителів, які не мали духовної освіти. Навчальний план училища у 1998-1999 навчальному році передбачав вивчення 24 навчальних предметів. На заняття приходили слухачі, яким дозволялось вільно відвідувати лекції. 5 березня 2000 року був освячений домовий храм училища на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського і преподобного Симеона Нового Богослова. З того часу в училищі почала звершуватись регулярні богослужіння, під час яких учні проходили богослужбову практику. Протягом 1998-2015 рр. умови навчання та проживання учнів значно поліпшилися, оскільки було виконано значний обсяг робіт по облаштуванню навчального корпусу та житлових келій, трапезної та домового храму. Налагоджено чотириразове харчування відповідно до православних традицій пісних та скоромних днів. Учні брали активну участь у місіонерській та просвітницькій роботі, паломницьких подорожах та екскурсіях. Покращувалося навчально-методична база, значно збільшився бібліотечний фонд.

27 жовтня 2015 року рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви (журнал № 44) Сумське пастирсько-богословське духовне училище було реорганізоване на Сумську духовну семінарію, що дає підстави виокремити наступний етап діяльності духовної школи. У пам'ять про спочилого Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита

Володимира (Сабодана), який був керуючим Сумською єпархією протягом 1969-1973 рр., Сумську духовну семінарію названо на його честь. У приміщенні новоствореної семінарії облаштовано музейну експозицію Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана), де розміщені унікальні експонати. Щорічно проводиться урочистий Акт та вечори пам'яті Блаженнішого Київського Першосвятителя.

Отже, духовну освіту на території Сумщини можна схарактеризувати за географічним, територіально-адміністративним та церковно-канонічним критеріями. Факти діяльності закладу духовної освіти дають підстави виокремити Охтирський та Сумський періоди діяльності, а також період відновлення діяльності наприкінці ХХ ст. та підвищення академічного статусу на початку ХХІ ст.

Джерела та література

1. Буткевич Т. И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. 349 С.
2. ДАСО. Анотації відео сюжетів. Випуск № 2. Суми 2001. https://daso.archives.gov.ua/wp-content/home/info/nashi-vydannya/02_annotatsiyi_2.pdf с. 44-45
3. КНП СОР Сумська обласна клінічна лікарня <http://sokl.com.ua/pro-nas/istoriya-likarni-2/>
4. Матях В. М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721.
5. Осташевський М.Л. Макаренківська alma mater. Суми, 2019. 372.
6. Протоиерей В. В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 135;
7. Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А. И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. 842 С..
8. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. 332 С.

Федик Лідія Богданівна
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»*

РОЛЬ ЖІНКИ У СКЛАДІ ОУН-УПА ТА РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В умовах війни зазвичай відбувається зміна та переоцінка традиційних цінностей. Це особливо стосується ролі жінки, яка змушена брати на себе нові обов'язки, які змінюють очікування жінки та її образ, що в цілому відображається на становищі жінки у суспільстві.

Ролі жінок у період війни можна поділити на «мирні», «напівмирні» та воєнні. «Мирні» ролі жінки на війні (професії лікаря, медсестри), «напівмирні» – друкарки та зв'язкові; воєнні – безпосередня участь у бойових діях. На ролі, які виконували жінки у націоналістичному русі та радянській армії, накладали відбиток поставлені цілі, характер бойових дій та етапи війни.

Питання прав жінок у СРСР було суспільно-політичним. Для партії було важливим використовувати жінку і як матір, і як рівного із чоловіками працівника. Жінка сприймалася як важливий фактор суспільних перетворень та соратник чоловіка в щоденній соціалістичній боротьбі [1, с.10]. Тому з початком Другої світової війни жінки сприймалися як ресурс, що може підсилити армію, може бути задіяний в тилу та у бойових діях. Як слушно зауважує дослідниця Н.Залеток, залежно від етапу війни змінювалася політика щодо залучення жінок до тих чи інших видів служби у армії СРСР [2].

Серед усіх армій антигітлерівської коаліції у радянській армії чисельність жінок була найбільшою. У різні періоди у лавах Червоної армії служило від 500 тисяч до 1 мільйона жінок. Масово жінок використовували для праці в тилу на військових підприємствах, сільськогосподарських роботах, будівництві проти-танкових ровів, окопів, бліндажів. На початковому етапі війни (1939-1941 рр.) жінки у радянській армії мали переважно мирні ролі, виконуючи функції медсестер, санітарок, кухарок, телефоністок, зв'язкових. Однак роль жінки в радянській армії не обмежувалася допоміжними функціями. Тому великою була кількість жінок залучених у ППО, ВМС, а також зенітниць, снайперок, бойових льотчиць, дещо менше танкісток [6, с. 253].

Якщо до кінця 1941 р. жінки приєднувалися до лав радянської армії добровільно, то вже у 1942 р. на них уже чинили тиск. Призов жінок до різних родів військ здійснювався на підставі рішень Державного комітету оборони СРСР через районні й міські військові комісаріати за погодженням із комсомольськими та партійними організаціями. До військових частин та закладів направляли придатних до служби жінок віком 19–30 років, тоді як до немобільних тилкових закладів – жінок віком до 45 років [2, с. 97]. Жінки під час проходження військової служби в радянській армії виконували завдання у змішаних та окремих жіночих підрозділах.

В ідеології ОУН жінкам відводились материнсько-виховні та сімейно-господарські функції. Водночас, оскільки основним завданням ОУН було об'єднання українського народу для здобуття незалежності, гендерного поділу тут не здійснювалося. Жінки в ОУН були рівноправними партнерами у революційній боротьбі: брали участь в акціях організації, демонстраціях, політичних дискусіях. Однією з причин залучення жіноцтва до ОУН була його мобільність, адже завдяки зазначеному фактору в умовах німецької окупації, а в подальшому – радянської, саме жінки мали перевагу у виконанні завдань оунівського підпілля [3, с. 31-32].

До повстанського руху жінки приєднувалися добровільно. Залучення до націоналістичного руху визначалося національно-патріотичними мотивами, а також прагненням допомогти рідним, уникнути арештів чи насильства. Здебільшого жінки в ОУН-УПА не воювали, а організовували діяльність армії, координували зв'язок та лікували хворих. Вид діяльності залежав передусім від особливостей членства, який визначали за віком учасниці. Водночас, на відміну від радянської армії, де за основу брався переважно віковий критерій, як вказує інструкція № 1 ОУН (б) із кадрових питань від 10 березня 1943 року, залучатися у лави ОУН могли тільки жінки, які «що відповідали прикметам українського націоналіста і виявляли спроможність працювати над піднесенням морального і культурно-освітнього рівня дітей та старшого жіноцтва». Як правило, потенційні учасниці мали бути освіченими [4]. Водночас перед залученням жінок як в радянську армію, так і в лави ОУН та УПА, вони проходили освітньо-ідеологічну підготовку.

В ОУН функціонувала «жіноча мережа», яка була відносно самостійною підструктурою, що об'єднувала виключно жінок та дівчат, мала чітко окреслені функції інформаційно-

розвідувального, просвітницько-пропагандистського, санітарно-медичного та постачально-побутового характеру. Вибудовувалась за територіальним та виробничим принципом та значною мірою повторювала структуру ОУН [5, с. 79]. Загалом жінок поділяли на дві групи: активні учасниці визвольної боротьби та її прихильниці. До активних учасниць зараховували жінок, які були задіяні в інфраструктурі УПА – і безпосередньо в бойових одиницях, найчастіше чотах, і в санітарній службі, розвідці, референтурі пропаганди, виконували функції зв'язкових. До прихильниць – жінок, які займалися господарськими справами: постачали харчі, забезпечували необхідним одягом, дбали про доставку медикаментів. Зазвичай жінки в загонах УПА виконували кілька функцій одночасно [6, с. 263]. Українське жіноцтво спочатку виконувало допоміжні ролі, але через певний час з'явиться положення, згідно з яким жінки повинні служити підпіллю та носити зброю так само, як і чоловіки. Є відомості про те, що інколи дівчата брали участь у бойових діях, але вогнепальна зброя у розпорядженні жінок була рідко. Незважаючи на це, вони ставали охоронцями провідників ОУН та УПА, парашутистками, рідше - вояками та учасницями бойових дій, а інколи навіть командирами роїв [5, с. 82].

Збільшення ролі жінки у визвольному русі спостерігається починаючи з 1944-1945 рр. З жовтня 1944 р. військовим штабом УПА надавались інструкції щодо розширення «жіночої сітки». Ця розширена сітка повинна була залучити надійних жінок до таємної роботи: підтримання зв'язку для підпільного транспортування таємними маршрутами, шпіонаж, спеціальні загони для медичного обслуговування, забезпечення продовольством [7].

До березня 1945-го ряди ОУН-УПА перейшли від відносно слабкої опори на жінок до цілком повної залежності від них фактично в кожному виді підпільної діяльності [7].

Отже, в умовах війни як до лав Радянської армії, так і в ОУН-УПА широко залучалися жінки. Однак якщо жінки до повстанського руху приєднувалися здебільшого добровільно, то залучення у лави армії СРСР відбувалося цілеспрямовано, шляхом мобілізації. Суттєвою відмінністю було й те, що в повстанському русі жінки виконували допоміжні функції, переважно займаючись логістикою, тоді як у Радянській армії жінки широко залучалися до бойових операцій.

Джерела та література

1. Кругова С.С. Ретроспектива становлення рівності прав і свобод жінок та чоловіків у світі та на території України. *Науковий вісник публічного та*

- приватного права*. 2019. Вип. 6. С. 3–11.
2. Залєток Н. Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. К.: ПФ «ПП «Фоліант», 2022. 432 с.
 3. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2004. Збірник 3. С. 30–38
 4. Попелюк Р. Фронт підтримки: жінки в українському Русі опору. *Локальна історія*. 2022. 1 лютого. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/front-pidtrimki-zhinki-v-ukrayinskomu-rusi-oporu/>
 5. Пустомітенко О. Жінки у підпіллі ОУН(б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 77-83.
 6. Макогончук Н. Жіноче обличчя Другої світової війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2019. № 1(16). 251-266.
 7. Сас Ю. Жінки на фронтах Другої Світової. URL: <https://18000.com.ua/blogs/zhinki-na-frontax-drugoyi-svitovoyi/>

Ферков Клаудія-Штефанія Олександрівна

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ« Ужгородський національний університет», Ужгород

УТВОРЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕФОРМАТСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ОКРУГУ ТА ВИЗНАННЯ ЇЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМ УРЯДОМ

Внаслідок укладення Сен-Жерменського (1919) та Тріанонського (1920) договорів Угорщина втратила значні території, в тому числі територію сучасного Закарпаття. До новоствореної Чехословаччини відійшла територія площею в 63 тис. км² з населенням 3,5 млн. чоловік, з них 1 млн. 72 тис. угорців [11, с.104].

Вже з перших місяців чеської окупації Закарпаття були труднощі із фінансуванням церковних парафій та шкіл, виплати зарплат священикам, вчителям тощо.

Юридично реформатські громади і єпархії Закарпаття підпорядковувалися ще Реформатській церкві Угорщини та її єпископу, але фізично підтримувати зв'язки було вже неможливо. В самій Угорщині ситуація була невтішною: буржуазно-демократична революція жовтня 1918 року, пролетарська революція 1919 року, румунська окупація тощо.

Звичне церковно-релігійне життя було фактично паралізоване. Вкрай напруженими були відносини Реформатської церкви та чехословацької влади [10, с.8]. Уряд ультимативно вимагав розірвати відносини з керівним органом реформатів в

Угорщині. Реформатська церква на теренах Чехословаччини в цілому та Підкарпатської Русі зокрема пройшла складаний шлях до організаційного оформлення та ще важче було досягти визнання самостійного статусу державою. Процес оформлення окремої Реформатської церкви у межах Чехословаччини розпочався у 1920 році. Нові структури церкви виникли на уламках колишніх реформатських округів, розділених новими державними кордонами.

Лідером руху за об'єднання реформатських єпархій став Калман Ревес. Він був кошицьким священником і єпископом Притисянського реформатського церковного округу. Влітку 1920 року (після підписання Тріанонського договору) Ревес переїхав на територію Угорщини до міста Мішкольц і склав повноваження єпископа [6]. Наступний єпископ – Іштван Палоці-Цінке – мав намір об'єднати усі реформатські єпархії в єдиний церковний округ і таким чином закарпатські інтегрувати до Словацького Притисянського округу.

Зважаючи на складну ситуацію, 1920 рік був роком вичікування. Жоден з лідерів реформатських єпархій на Закарпатті не висловив однозначної думки стосовно майбутнього очолюваних ними деканатів/єпархій. Думки реформатських священників та пресвітеріату Підкарпатської Русі розділилися: частина підтримувала ініціативу Цінке про приєднання до Словацького Притисянського округу, інші висловлювали бажання утворити самостійний церковний округ. На порядку денному довго стояло питання статусу Ужанської єпархії. Адже кілька сіл і реформатських громад адміністративно не увійшли до Підкарпатської Русі. Декан Габор Ком'яті після переговорів із губернатором Григорієм Жатковичем у січні 1921 року радив своїм колегам – деканам Березької та Мараморош-Угочанської єпархій - почекати з остаточним рішенням про утворення окремого округу чи приєднання до словацького [8, с.26]. Губернатор запевнив Ком'яті, що автономія церкви не буде порушена, реформати краю без зовнішнього тиску зможуть вирішити утворити окремий церковний округ чи приєднатися до Притисянського реформатського округу. Втім Г. Жаткович радив почекати до остаточного встановлення кордонів Підкарпатської Русі, що повинно було вирішитися впродовж двох місяців.

7 жовтня 1921 року загальні збори Ужанської реформатської єпархії підтримали ініціативу виокремлення 13 ужанських реформатських парафій, які адміністративно увійшли до Підкарпатської Русі від власне словацьких [7, с.120]. Загальні збори

обрали деканом Габора Ком'яті.

Вагомим аргументом у вирішенні питання про статус реформатських єпархій Підкарпатської Русі була позиція держави. До весни 1921 р. з боку держави, зокрема губернатора Г. Жатковича, не лунало вимоги утворення самостійного церковного округу.

17 квітня 1923 року відбулися вибори першого єпископа Закарпатського/Карпатського/Підкарпатського реформатського церковного округу. Єпископом обрано авторитетного лідера об'єднавчого руху, мукачівського священника, декана Березької єпархії Белу Бертока (47 голосів із 80). Інавгурація єпископа відбулася у реформатській церкві Мукачева 7 червня 1923 року. Місцева преса докладно повідомляє всі деталі цієї історичної події. Однак варто зауважити, що в інавгурації не взяли участь представники уряду [1, с.3; 2, с.3; 3, с.2; 4, с.2; 5, с.107]. Причина ігнорування події з боку влади залишилась невідомою.

Попри старання єпископа, Чехословацький уряд тривалий час не йшов на компроміс і відмовлявся від переговорів про статус церковного округу. Лише на початок 1931 року в Празі було прийнято рішення розглянути дане питання [9, с.285].

В результаті тривалих переговорів у Празі та в Ужгороді у 1932 році держава офіційно визнала відокремлення округу та його єпископа [9, с.289].

Увесь міжвоєнний період взаємовідносини Реформатської церкви та держави залишалися доволі напруженими. Держава відкрито не обмежувала автономні права церкви. Проте залишався невирішеним ряд проблем, які стали причиною подальших конфліктів.

Джерела та література

Матеріали преси

1. *Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 19, 3. old.;
2. *Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 21, 3. old.;
3. *Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 22, 2. old.;
4. *Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 23, 2. old.;
5. *Sárospataki Református Lapok*, 1923, július 27, 107. old

Література

6. Csohány, J., Trianon és a magyar református egyház. Egyháztörténet, [Online]. Доступно: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm> (дата звернення 24.11.2023).
7. Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944. *Nostra tempora* (7.). Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta, Dunaszerdahely, 2002. C.536.
8. Harsányi B. Az egyházkerületi szervezkedés késedelmének okai Kárpátalján, *Tavaszi szél*. Spring wind. Budapest, 2016.C. 24-35
9. Peyer-Müller F. *A Kárpátaljai Református Egyház története*. Budapest, 1994. C.476.

10. Radvánszky F., Kárpátaljai református templomok, Ungár-Beregszász: Tárogató Kiadó, 2000. C.128.
11. Romsics I. Magyarország története a XX. Században, Budapest: Osiris., 2010. C.136.

Харламов Михайло Іванович

*доктор історичних наук, професор
Національний університет
цивільного захисту України*

СТАН ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х РОКІВ

Проблема історії боротьби з пожежами в українських регіонах є темою, що фактично не розглядалася вітчизняними та закордонними вченими. Проте вона є досить науково цікавою та актуальною, оскільки дозволяє проаналізувати процеси вогнеборчої справи в історичній ретроспективі. Дослідження наждає можливість виокремити досвід боротьби з вогняною небезпекою для використання в сучасній Україні.

Перша половина 1930-х років характеризувалася посиленням в УСРР тоталітарного сталінського режиму, що відбивалося на вогнеборчій справі в українській республіці. У 1935 році Президіум Донецької обласної крайової комісії КПБ (У) констатував, що справа пожежної охорони у колгоспах, радгоспах та машинно-тракторних станціях (МТС), приміських господарствах знаходиться у катастрофічному стані. Перевірка окремих районів Донецької області показала, що пожежний інвентар у більшості своїй до використання не придатний (в Артемівському районі в МТС вогнегасники використовувалися не за призначенням, в Сватівському районі в зернорадгоспі пожежний реманент був розкиданий по всій території зернорадгоспу і у випадку пожежі його неможливо було оперативно використати). Вказівки органів державного пожежного нагляду про недоліки у пожежному відношенні певних об'єктів директори радгоспів та колгоспів часто ігнорували, як наприклад у радгоспі «Червоний Молочар» Слов'янського району. Начальники пожежних команд, районні пожежні інспектори ведуть боротьбу із посилення пожежної охорони у колгоспах, радгоспах та МТС неефективно. Так, за недоліки у роботі із своїх посад було звільнено керівника пожежної охорони Слов'янського району Міщенко, пожежного інспектора Чистяківського району Мячина [1, арк.17].

Президією Донецької області було констатовано, що в Велико-Янісольському, Лиманському, Лисичанському, Молдовському, Ново-Айдарському, Ново-Псковському, Сороканському, Велико-Теплянському районах пожежний нагляд фактично був відсутній. Обласний земельний відділ, обласний відділ зернового та тракторного господарства, сільськогосподарські трести («Дон-молоко», «Скотар», «Свиновод», «Зернотрест») не забезпечили необхідну організацію пожежної охорони на селі. У поганому стані пожежної безпеки в Донецькій області були звинувачені також так звані «куркульсько-шкідницькі елементи», що нібито здійснили низку підпалів [1, арк.17].

Президія Донецького обласного виконавчого комітету КПб(У) прийняв низку рішень, що мали покращити ситуацію в області в галузі пожежної безпеки. Райвиконкоми та міськради Донецької області мали провести в сільських районах «декадник» з організації протипожежної охорони, поклавши відповідальність за його успішність на керівників районів, міських рад, радгоспів, колгоспів та машинно-тракторних станцій. Було вирішено перевірити стан усього пожежного реманенту в області та за необхідності провести його ремонт; організувати закупівлю необхідного пожежного інвентарю, якого не було виявлено при перевірках; виділили відповідальних осіб за протипожежну охорону в колгоспах, радгоспах та МТС; організувати при колгоспах, радгоспах та МТС пожежні дружини зі складу відповідальних працівників та колгоспників; провести районні зібрання керівників пожежних дружин, сільських пожежних уповноважених та відповідальних з організації пожежної охорони в колгоспах, радгоспах та МТС з питань підготовки пожежної охорони до кампанії зі збору врожаю; організувати в районах освітні семінари для керівників пожежних дружин, сільських пожежних уповноважених та відповідальних з організації пожежної охорони в колгоспах, радгоспах та МТС на час збору врожаю зернових [3, арк.41].

Обласне управління пожежної охорони разом із обласним зерноуправлінням мобілізували кваліфікованих пожежних працівників з професійних пожежних команд для поліпшення організації роботи в колгоспах, радгоспах та МТС. Для покращення стану пожежної безпеки на селі у всіх сільських районах були створені штатні посади пожежних інструкторів. При обласному земельному відділі та обласному управлінні тракторного господарства було створено пожежну інспекцію. Донецький облвиконком виділив 31400 карбованців для підготовки кваліфікованих кадрів у галузі пожежної охорони для сільської

місцевості, організовувала цю роботу обласне управління пожежної охорони [2, арк.12].

В кожному колгоспі, радгоспі та МТС мали бути виділені спеціальні приміщення для потреб пожежної охорони, для оперативного реагування на пожежі мали призначатися працівники та коні. Було перевірено стан водоймищ для пожежних потреб та під'їзди до них. Для оперативного керівництва пожежною справою, перевірки безпеки пожежних дружин, перевірки загальної пожежної охорони на селі обласному управлінню пожежної охорони виділявся один автомобіль. Вводилася практика учбових тривог для перевірки готовності підрозділів пожежної охорони. Усіх винуватих у порушенні правил пожежної охорони мали притягувати до адміністративної та кримінальної відповідальності.

Однак, не дивлячись на вжиття певних заходів з поліпшення стану пожежної безпеки, у Донецькій області у першій половині 1930-х років стан вогнеборчої справи залишав бажати кращого. Не вистачало пожежного реманенту, належного фінансування, кваліфікованих кадрів. Не в останню чергу це було пов'язано із боротьбою з куркулями та шкідниками, серед яких часто були вогнеборці.

Джерела та література

1. Директивні матеріали, накази та листування з Центральним управлінням пожежної охорони. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО). Ф. 27. Оп.14. Спр. 351. 72 арк.
2. Доклади о деятельности пожарного отдела и состоянии пожарного дела на Украине. ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1755. 61 арк.
3. Циркуляры Донецкой губернской конторы госстраха о введении городского окладного страхования, о выплате вознаграждений по убыткам от пожаров. Державний архів Луганської області. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 15. 67 арк.

Ходун Едуард Олегович

аспірант

*Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка*

МИТРОПОЛИТ ВЕНІАМІН (ФЕДЧЕНКОВ) ТА ЙОГО ВПЛИВ НА АМЕРИКАНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Військовий спротив, який чинив Радянський Союз нацистській Німеччині після нападу 22 червня 1941 року, фактично долучив

СРСР до країн-союзників, які на той час майже два роки вели боротьбу з агресором. Воюючи на одному боці із західними державами, СРСР потребував з одного боку їх військово-економічної допомоги, а з іншого – не міг ігнорувати цінності та принципи, за які вони билися. Тож всупереч власним бажанням, Сталін був змушений коригувати внутрішню політику, а також занепокоїтись питанням міжнародного іміджу в очах союзників. Так перед радянським керівництвом постала проблема необхідності повноцінної участі самих релігійних організацій у справі руйнування стійкого негативного образу СРСР, що об'єктивно склався на кінець 1930-х років у західному світі [2, с. 46].

Для досягнення результату у спробах покращити репутацію СРСР у США влада розпочала неофіційну комунікацію із Російською православною церквою. Для загальної обізнаності у справах РПЦ у США митрополит Московський Сергій (Страгородський) склав для керівництва держави історичну довідку, зміст якої дозволяє зрозуміти наміри Кремля. Архівний документ датування не має, але на думку відомого спеціаліста з історії РПЦ у радянський період М.І. Одінцева довідка митрополитом Сергієм була складена восени 1941 року, коли радянський уряд активно шукав допомоги союзників на зовнішньополітичній арені [6, с. 152].

Задум був таким: делегувати до Сполучених Штатів ієрарха з Радянського Союзу, який би прибув на допомогу екзарху Московської патріархії у США митрополиту Веніаміну (Федченкову) та зміг розширити контакти з громадськістю, а також належним чином поінформувати американців щодо стану православної церкви в СРСР у потрібному для Кремля ракурсі. Саме таку пропозицію у своїй письмовій доповіді висловив митрополит Сергій, який «виступив по відношенню до Раднаркому не пасивним інформатором, а радше ініціативним союзником» [1].

Митрополит Сергій переконував владу, що структура РПЦ у Сполучених Штатах та фігура митрополита Веніаміна в умовах війни має не лише релігійне, а й суспільне значення, корисне для інтересів радянської влади: «...сама присутність в Америці екзарха, який виявився енергійним і обдарованим лектором, його постійні публічні виступи в різних містах Америки чимало сприяють розсіюванню різних непорозумінь щодо і загальної радянської політики, і дій Московської патріархії» [5, с. 157].

Як свідчать очевидці, у наступні роки екзарх Московського патріархату у США виявляв особливу активність у розповсюдженні радянської пропаганди: «Митрополит Веніамін завжди стоїть за Радянську Владу, за Радянську Росію. Його улюблені

гасла, часто ним повторювані: «Любіть Радянську Росію, там благодать Божа», «Хто не любить Радянську Росію, той проти Бога», «Сталін – богоданий вождь», «Радянська влада – Божою милістю» [4, с. 91]. Проте така позиція не отримала підтримки навіть серед найближчого оточення митрополита, скоріш навпаки, надмірна політизованість ієрарха відштовхувала вірян і породжувала антипатію до проголошуваних ним ідей. Так, О.Л. Казем-Бек, член митрополичої ради, свідчив: «Усі зусилля Митрополита Веніаміна за 14 років життя в США не увінчалися успіхом. Авторитету він не має. Він не вмів підійти до людей, під час війни зайняв гостру політичну лінію. Займаючись більш громадською, ніж церковною роботою, він відштовхнув від себе церковну спільноту. Становище Митрополита Веніаміна невиправне» [4, с. 90]. А у благочинного штату Каліфорнія протоієрея Петра Котлярова взагалі склалось враження, що церковний ієрарх «радянський агент у рясі» [4, с. 89].

Разом із тим потрібно відмітити непослідовність у прорадянській діяльності митрополита. Активно поширюючи пропагандистські наративи у особистому спілкуванні, він нехтував такою можливістю перед широким загалом. Так, 2 липня 1941 р. очільник Московського патріархату в США виступив на мітингу в Медісон Сквер Гарден, що у Нью-Йорку, з приводу початку німецько-радянської війни. Розлоге звернення до американської публіки було досить стриманим, ієрарх обмежився загальними фразами, уникаючи заяв, які могли б радикально вплинути на свідомість слухачів. Перспективам американсько-радянських відносин була присвячена лише одна фраза: «...потрібно вітати наміри Президента і інших державних мужів про співробітництво з Росією у найближчий момент і у будь-якій формі» [3]. Також примітною є згадка про нерозпаковані пачки «Журнала Московської патріархії», зміст якої створював уявлення про благополучне та вільне існування РПЦ в СРСР, а особливо про 40 екземплярів «Правди про релігію в Росії» – відверто пропагандистського видання, котре було націлене виключно на західного читача задля формування облудної ідеї про релігійну свободу в Радянському Союзі, – які були занедбані й покинуті у кафедральному соборі. На здивування членів церковної делегації з СРСР, які приїхали інспектувати стан справ у єпархії, митрополит Веніамін відповів: «Мені нікому їх роздавати. Можливо, ви їх кому-небудь роздасте» [4, с. 81]. Попри активну участь у роботі Медичного комітету допомоги Росії, Міжнародного комітету допомоги Росії, Національного слов'янського конгресу, публічна діяльності ієрарха була

переважно гуманітарною та не мала жодного впливу на громадську думку американського суспільства [7].

Після тринадцяти років проживання у США митрополит за власним бажанням у 1947 році повернувся до СРСР, де його чекало розчарування. Повіривши пропаганді, що призвело до власної ідеалізації радянської дійсності, в реальності він зіткнувся із все тим самим тоталітарним та атеїстичним режимом: «Коли я їхав з Америки сюди, то в мене було переконання про те, що в СРСР справді є якась свобода у ставленні до Церкви. Однак, побувши тут 3 роки, я дійшов твердого висновку, що такої свободи тут немає, а, навпаки, є гоніння на Церкву» [7].

Джерела та література

1. Болотов С.В. Роль Русской Православной Церкви в формировании Антигитлеровской коалиции. Богослов.RU. URL: <http://surl.li/nexwx>
2. Болотов С.В. Русская православная церковь и международная политика СССР в 1930-е – 1950-е годы. Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2011. 315 с.
3. Вениамин (Федченков), митрополит. Послание ко всем русским людям в Америке. Непридуманные рассказы о войне. URL: <http://surl.li/gnowf>
4. Л.Н. Парийский о церковной ситуации в Америке в середине 1940-х гг. (вступительная статья, публикация и примечания А. А. Кострюкова). Вестник ПСТГУ. 2012. Т. 6 (49). С. 65–118.
5. Сергей (Страгородский), митрополит. Историческая справка об Американской епархии Русской православной церкви. Церковно-исторический вестник. 1999. Т. 4-5. С. 154–157.
6. Одинцов М.И. Неизвестный документ митрополита Сергея (Страгородского). Церковно-исторический вестник. 1999. № 4-5. С. 152–154.
7. Светозарский А.К. ВЕНИАМИН. Православная Энциклопедия (электронная версия). 2009. Т. 7. URL: <http://surl.li/nexhxk>

Цибка Веніамін Іванович

*Фонд підтримки інформаційних проектів
«Алгоніка» (м. Суми)*

МАТЕРІАЛИ ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ІВАНА ПЕТРОВИЧА КАВАЛЕРІДЗЕ У ФОНДІ КОНОТОПСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО УЧИЛИЩА

Постаті українського скульптора, кінорежисера, драматурга, сценаріста, художника кіно, народного артиста УРСР Івана Петровича Кавалерідзе присвячені не тільки біографічні довідки у енциклопедичних словарях [8, 9, 10, 11], а й цілі розвідки щодо його творчості [7, 13]. Не залишилась поза увагою дослідників і генеалогія роду Кавалерідзе [12].

На підставі положення про комерційні навчальні заклади від п'ятнадцятого квітня тисяча вісімсот дев'яносто шостого року Конотопським товариством поширення комерційної освіти шістнадцятого листопада тисяча дев'ятсот четвертого року було засновано Конотопське комерційне училище [1, с. 112]. На збереженні у Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) є окремих архівний фонд цього навчального закладу ф. 822, який налічує 1362 одиниць зберігання [6, с. 57]. Опрацювання цього фонду дозволило виявити нові матеріали до генеалогії І. П. Кавалерідзе.

Особова справа учня комерційного училища Володимира Кавалерідзе малооб'ємна – усього сім аркушів. Справа містить такі документи за 1913-1918 роки: «прошення» Петра Васильовича Кавалерідзе про прийом сина до третього класу училища, копія витягу із метричної книги про народження, копія довідки земського лікаря другої дільниці Роменського повіту Полтавської губернії про щеплення проти віспи, заява П. В. Кавалерідзе до педагогічної ради училища, свідоцтво про успішність учня Володимира Кавалерідзе по закінченню шести класів Конотопського комерційного училища [3].

Рукописна копія витягу з метричної книги Успенської церкви с. Талалаївка Роменського повіту № 77 від двадцять п'ятого березня 1912 року свідчить, що восьмого липня 1899 року народився, а двадцять другого липня був охрещений у «села Талалаевки крестьянина Петра Васильевича Кавалеридзе и законной его жены Акилины Лукичны, оба православнаго вѣроисповедания» син Володимир. Хрещеними батьками були: дворянин Володимир Миколайович Іванов та дружина дворянина Улита Луківна Мазаракі. Таїнство хрещення здійснив священник Костянтин Трипольський з дяком Кузьмою Зімбалевським та псаломщиком Іваном Мартиновським [3, арк. 2-3]. Земський лікар другої дільниці Роменського повіту своїм свідоцтвом № 129 від тридцятого червня 1913 року засвідчив, що чотирнадцятирічному Володимирі Кавалерідзе «привита предохранительная оспа» [3, арк. 4].

На заяві червоним олівцем навскіс написані дата розгляду заяви педагогічною радою та резолюція: «*выдать*» [3, арк. 5].

Особова справа учня комерційного училища Миколи Кавалерідзе також налічує сім аркушів. Справа містить п'ять наступних документів: заяву Петра Васильовича Кавалерідзе про прийом сина до першого класу училища; свідоцтво земського лікаря про щеплення проти віспи та його копію; витяг із метричної книги про народження та його копію [2].

Заява до педагогічної ради училища наступного змісту:

*«Въ педагогическій Совѣтъ Коноптскаго
Коммерческаго училища*

*Отъ Петра Васильевича
Кавалеридзе*

Желая, чтобы сын мой Владимир Кавалеридзе поступил на подготовительные курсы при Киевском Высшем Технологическом Институтѣ, имѣю честь покорнейше просить Педагогическій Совѣтъ, не исключая его изъ числа учеников училища выдать ему документы и свидѣтельство об окончаніи 6-ти классов училища, для предъявленія их на курсы, так как в случаѣ непоступленія на курсы, он будет продолжать ученіе в коммерческом училищѣ.

2 Іюня (20 мая) 1918 года.

П. Кавалеридзе».

Витяг з метричної книги Успенської церкви с. Талалаївка № 169 від другого липня 1913 року зроблений на підставі актового запису № 21 про народження двадцять п'ятого та хрещення тридцять першого березня 1902 року у талалаївського селянина Петра Васильовича Кавалерідзе та його законної дружини Килини Луківни сина Миколи. Хрещеними батьками були: козак того ж села Матвій Миколайович Ступак та купецька дочка Ганна Яківна Різунова. Охрестив немовля священник Костянтин Трипольський з причтом. Витяг засвідчений церковною печаткою [2, арк. 4-5, 6-7].

Учнівські особові справи братів Кавалерідзе дозволили встановити роки їх навчання в училищі, що спонукало переглянути наявні в архівному фонді класні журнали за відповідні роки.

У журналі «Общая вѣдомость объ ученикахъ Коноптскаго коммерческаго училища за 1916/1917 уч. годъ» серед учнів V-A класу записаний Кавалерідзе Володимир Петрович, який народився 8 липня 1899 року, православного віросповідування, із селян, поступив у другий клас училища у серпні 1913 року і який за вказаний навчальний рік при відмінній поведінці мав наступні оцінки по предметам: закон Божий – 3; російська мова та словесність – 4; німецька мова – 3; французька мова – 3; алгебра – 3; геометрія – 3; історія – 3; природознавство – 3; фізика – 3; малювання – 5; креслення – 4; комерційна арифметика – 3. У документі зазначено також і рішення училищного педагогічного комітету: «*обязат. работе по французск. яз.*» [4, арк. 154 зв.-155]. Як закінчив Володимир наступний навчальний рік можна дізнатися зі свідоцтва, наявного у особовій справі – оцінки майже не відрізняються від попереднього року, хіба що по комерційній

арифметиці бал піднявся до четвірки [3, арк. 6-7]. Звертає на себе увагу щорічна відмінна оцінка з малювання та гарна – з креслення. Отже, відчуття гармонії простору, пропорцій та кольорів, слід вважати, було притаманне не тільки майбутньому скульптору, художнику Івану Петровичу Кавалерідзе, а й його молодшому брату Володимирі.

Відшукано відомості й про успішність Миколи Кавалерідзе. Свій перший рік навчання в комерційному училищі він закінчив при зразковій поведінці з такими оцінками: закон Божий – 4; російська мова та словесність – 4; німецька мова – 3; арифметика – 3; географія – 3; природна історія – 3; каліграфія – 4; малювання – 4. Мав сто двадцять вісім пропущених уроків за хворобою та сорок сім – з поважних причин, але *«переводиться»* до наступного класу [3, арк. 39 зв.-40]. Можливо, саме ці пропуски уроків за хворобою підказують, чому у журналі учнів III-А класу зазначено, що Микола Кавалерідзе *«не посещает с начала занятий»* і що він вибув з навчання, починаючи з четвертого листопада 1916 року, попри те, що у третьому класі навчався другий рік [4, арк. 102 зв.-103]. Саме тому у загальному «Списке учениковъ и учениць Конотопскаго Комерческаго училища на 1916/1917 учеб. годъ» учня Миколу Кавалерідзе викреслено [4, арк. 217, 225 зв].

Знайдена в архівному фонді Конотопського комерційного училища генеалогічна інформація дозволила доповнити історію роду Івана Петровича Кавалерідзе раніше невідомими, документально підтвердженими фактами. Деякі із знахідок мають важливе значення для документального підтвердження фрагментів родо-воду. Наприклад, відомо, що Володимир Петрович Кавалерідзе народився восьмого липня тисяча вісімсот дев'яносто дев'ятого року в селі Талалаївці Роменського повіту Полтавської області. Але ж метрична книга Успенської церкви цього села за вказаний рік не збереглася. Тому виявлена у особовій справі Володимира Кавалерідзе копія витягу з метричної книги фактично є першоджерелом для підтвердження дати та місця його народження.

Згадка про можливе навчання на підготовчих курсах Київського вищого технологічного інституту відкриває додатковий напрям архівного пошуку додаткових відомостей про молодшого брата митця - Володимира.

Генеалогія Кавалерідзе потребує подальшого студіювання. Наступний етап генеалогічного дослідження повинен дати відповіді на чимало запитань, пов'язаних з періодом проживання на Ромещині як рода Кавалерідзе в цілому, так і І. П. Кавалерідзе особисто. Результатом завершеної генеалогічної розвідки повинні

стати поколінній розпис та графічна схема родоводу Кавалерідзе.

Джерела та література

1. Акічев Ш. М. Пам'ятні дати Конотопщини. Харків, 2019. 312 с.
2. ДАСО. Ф. 822. Оп. 1. Спр. 9. 7 арк.
3. ДАСО. Ф. 822. Оп. 1. Спр. 858. 7 арк.
4. ДАСО. Ф. 822. Оп. 1. Спр. 1146. 241 арк.
5. ДАСО. Ф. 822. Оп. 1. Спр. 1257. 58 арк.
6. Державний архів Сумської області: Путівник. Т. 1 / Держкомархів України. Державний архів Сумської області; Автори-упоряд.: Л. Покидченко (відп. упоряд.) та ін.; Редколегія: Р. Пиріг (голова) та ін. Суми, 2002. 320 с.
7. Иван Кавалеридзе. Сб. статей и воспоминаний. К.: Мистецтво, 1988. 177 с.
8. Кавалерідзе Иван Петрович. *Митці України: Енцикл. довід.* / Упоряд.: М. Г. Лабінський, В.С. Мурза. За ред. А. В. Кудрицько. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 281-282.
9. Кавалерідзе Иван Петрович. *Сумщина в іменах: Енцикл. довід.* Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. С. 186
10. Кавалерідзе Иван. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 3 / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: проф. інж. Євген Гловінський, Іван Кошелівець (літ. ред.), д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександр Оглоблин, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, проф. д-р Матвій Стахів, проф. д-р Микола Чубатий, проф. д-р Юрій Шевельов, С. Янів (секр.).* Наукове товариство ім. Шевченка. Париж, Нью-Йорк: Видавництво «Молоде Життя», 1959. С. 911.
11. Ковпаненко Н. Г. Кавалерідзе Иван Петрович. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.* НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. С. 12-13.
12. Козлов С. В. До родоводу Кавалерідзе. *Сумські історико-краєзнавчі студії: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. (1 грудня 2022 р., Суми).* Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 156-160.
13. Терлецький В. В. Спогад про І. П. Кавалерідзе (з нагоди 110-ої річниці від дня народження митця). *Сіверянський літопис.* 1997. № 3. С. 144–146.

Ципляк Наталія Олегівна

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка*

ТАЄМНІ ГУРТКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ СЕМІНАРИСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХІ ст. помітно зріс інтерес до вивчення ролі церкви у розвитку освіти, а особливо - ролі середніх духовних навчальних закладів у підготовці освічених та висококваліфікованих кадрів для різних сфер. Не дивлячись на це, тема участі

семінаристів у громадсько-політичному житті і революційному русі залишається на сьогоднішній день малодослідженою. Хоча історія створення та діяльності таємних гуртків при духовних навчальних закладах і привертала увагу дослідників, але з політичних та ідеологічних міркувань ця проблема довгий час не вивчалася.

Спробою реконструювати події, які відбувалися в стінах Чернігівської духовної семінарії щодо створення і діяльності таємних гуртків та участі семінаристів в революційному русі, є робота її вихованців І. Подвойського та О. Комарова, але вона не була опублікована і нині зберігається у Державному архіві Чернігівської області [3]. Задля всебічного висвітлення теми нами були залучені слідчі матеріали по звинуваченню вихованців Чернігівської духовної семінарії в приналежності до таємних гуртків та зберіганні та розповсюдженні нелегальної літератури [1]. А також розглянемо спогади колишніх вихованців і викладачів навчального закладу [2; 3].

Метою даної розвідки є висвітлення основних напрямків діяльності таємних гуртків, які існували в Чернігівській духовній семінарії на початку ХХ ст. Головна увага зосереджена на постатях їх організаторів та активних учасників.

Внаслідок реформ 60-х рр. ХІХ ст. замкнений інтелектуальний простір духовних навчальних закладів було певним чином розгерметизовано. Саме відтоді вихованці семінарій все більш активно беруть участь у громадсько-політичному житті, а згодом - і в революційному русі. Не була винятком і Чернігівська духовна семінарія.

В 70-х рр. таємні гуртки чернігівських семінаристів створювались за ініціативи київських студентів. Вже на початку 80-х рр. вони самостійно організували гурток, який який займався в основному ознайомленням з забороненою літературою та її розповсюдженням.

Значний вплив на чернігівських семінаристів справляла Чернігівська громада, до якої входили такі видатні діячі українського руху, як М. та В. Коцюбинські, С. та О. Русови, Б. Грінченко, І. Шраг, А. Верзилов, О. Тищинський, В. Хижняков, І. Рашевський, В. Самійленко та інші [10, с. 26].

Участь семінаристів у громадському русі набула організованого характеру в 1899 р., після створення таємної Загально-семінарської організації, з якою співпрацювали і чернігівські семінаристи. Вихованці Чернігівської духовної семінарії взяли активну участь в страйковому русі, що прокотився країною восени 1905 р. Семінаристи підтримували зв'язки з іншими навчальними

зкладами міста: реальним училищем, фельдшерською та технічною школами. Вони також активно співпрацювали з іншими духовними семінаріями. На підтвердження цього свідчить той факт, що Чернігів розглядався одним з ймовірних місць проведення загальносемінарського з'їзду навесні 1907 р. [3, с. 19].

Зі свідчень вихованця А. Левицького, в 1905 р. в семінарії існувало декілька гуртків, що належали до різних політичних течій. Він був учасником гуртка, очолюваного О. Красновським, до складу якого також входили О. Самойлович, Є. Усердов, В. Курганський, М. Толстуха, Я. Рознатовський, О. Чернявський і колишні вихованці семінарії Г. Громаковський та В. Сенюк.

У травні 1906 р. була створена «Черниговская семинарская организация РСДРП» зі своїм Статутом, яка не мала відношення ні до ЦК РСДРП, ні до Чернігівського комітету РСДРП [1, арк. 34]. Діяльність її полягала в обговоренні на сходках рефератів з соціальних питань, при цьому вони користувалися нелегальною бібліотекою.

І. Подвойський у своїх спогадах стверджував, що у 1907 – 1914 рр. в стінах семінарії існувало декілька таємних гуртків [3, арк. 25]. Так, членом РСДРП був і його старший брат М. Подвойський, що засвідчив у своїх спогадах П. Тичина: «Ніхто в семінарії не знав, що цей охайний, ввічливий, ретельний, відмінний учень – член РСДРП. Ніхто не міг подумати, що саме він розповсюджує в Чернігові ленінську «Іскру». Мало хто знав, що у своїй кімнатці семінарист М. Подвойський тримав бюст Тараса Шевченка й заборонений «Кобзар» і читав звідти вірші бурсакам» [6, с. 38].

П. Тичина і Г. Верьовка, навчаючись в семінарії, брали участь у нелегальних концертах симфонічного оркестру на користь політичних засланців, яким керував С. Вільконський. «У році 1910, – за словами П. Тичини, – Григорій Верьовка разом зі мною брав участь у нелегальному концерті симфонічного оркестру мішаного складу, кошти від якого (концерту) йшли на політичних засланців – чернігівців. Оркестр складався із окремо відібраних музикантів-учнів середніх шкіл Чернігова. А ми з Грицем обидва були кларнетистами семінарського оркестру. Репетиції і концерт під виглядом якимсь «благовидним» (щоб не нагрянула поліція) відбувалися у будинку Залкінда, що праворуч стояв від тодішнього міського театру, – не більше, як за чотири-п'ять будівель од поліцейської ділянки. Це близьке сусідство з поліцією, як запевняли, було найкращою гарантією того, що все спокійно пройде в нас, без жодного запідозрювання» [7, с. 249]. У 1911 р.,

як згадує П. Тичина «за мій зв'язок з Горьким та за те, що я, будучи семінаристом, друкувався в українських часописах за власним ім'ям, мали намір «уволить» з семінарії (поставивши мені «три» за поведінку)» [8, с. 6].

У 1910 – 1911 рр. у Чернігівській духовній семінарії діяв гурток шанувальників української мови. Гуртківці проводили збори по вечорах в стінах семінарії, інколи - на квартирі у І. Подвойського. До них зазвичай приєднувався і М. Подвойський, який підтримував постійний зв'язок з родиною М. Коцюбинського [3, арк. 34]. В. Смирнов, один з колишніх вихованців семінарії, згадував, що М. Коцюбинський іноді потайки приходив до семінарії вночі і спілкувався з семінарстами на різні літературні теми [2, арк. 10].

П. Петровський згадував, що в семінарії під час його навчання (1912 – 1917 рр.) існував підпільний революційний гурток під керівництвом П. Тичини, членами якого були І. Петров, Є. Тичина, В. Еланський та ін. Сам П. Тичина писав, що «В. Еланський шукав і знаходив шляхи до нелегальних центрів передової молоді тодішньої чернігівської, інформував про революційні події в Росії, знайомив з нелегальною літературою, революційними листівками» [4, с. 16]. Заборонену революційну літературу семінаристи отримували від М. Коцюбинського та І. Шрага. Гурток навіть випускав ілюстрований рукописний журнал. За спогадами вихованців, було видано три його номери [3, арк. 44].

Маємо відомості, що у семінарії існувала підпільна бібліотека. Заборонені книги постачав, зокрема, І. Товстуха. До нього в будинок на Мстиславській вулиці між 3 і 6 годинами дня приходили не тільки семінаристи, але й учні інших навчальних закладів міста [5, с. 45].

Отже, не дивлячись на певну ізолюваність духовного навчального закладу, заборони Синоду та пильний контроль з боку викладачів та інспекторів, його вихованці не залишилися осторонь тогочасних перетворень. В семінарії існували таємні гуртки народницького, українофільського та соціал-демократичного спрямування, члени яких займались самоосвітою, читали й розповсюджували заборонену літературу. На початку ХХ ст. семінаристи брали активну участь у масових заворушеннях серед учнівської молоді, хвиля яких прокотилася країною під час революції 1905 – 1907 рр. Відтак не дивно, що зі стін Чернігівської духовної семінарії вийшли відомі діячі революційного руху М. Кибальчич, О. Одинцов, І. Подвойський та М. Подвойський.

Джерела та література

1. Дело по обвинению учащегося Черниговской духовной семинарии Левитского А.Д. в принадлежности к организации учащихся РСДРП и хранении прокламаций ЦК РСДРП. 13 июля 1909 – 18 июля 1915 г. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. Ф. 317. Оп.1. Спр. 5168. 38 арк.
2. Письмо И.П. Львова бывшему ученику Черниговской духовной семинарии Комарову А.В. 18 января 1964 г. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). Ф. Р-1495. Оп. 1. Спр. 114. 18 арк.
3. Подвойский И., Комаров А. «К истории революционного движения среди учащихся Черниговской духовной семинарии». Монография. 1965 г. ДАЧО. Ф. Р-8860. Оп. 1. Спр. 55. 60 арк.
4. Губар О. Павло Тичина. К.: Радянський письменник, 1981. 258 с.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Мюнхен: Іннсбрук, 1960. 720с.
6. Тельнюк С.В. Молодий я, молодий... (Поетичний світ Павла Тичини (1906 – 1925)). К.: Дніпро, 1990. 417 с.
7. Тичина П. З минулого – в майбутнє. К.: Дніпро, 1973. 344 с.
8. Тичина П. Читаю, думаю, нотую: статті, нотатки, рецензії, інтерв'ю [упорядкування, підготовка текстів та приміток С. Тельнюка]. К.: Радянський письменник, 1974. 187 с.
9. Титлинов Б. Молодёжь и революция. Л.: Государственное издательство, 1925. 166 с.
10. Ципляк Н. Нелегальний гурток у Чернігівській духовній семінарії (1883 – 1884 рр.). *Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання»*. Чернігів, 2010. С. 23–26.

Ціватий В'ячеслав Григорович

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних організацій
та дипломатичної служби
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1505-7483>

МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (1814-1861): НАРОДНИЙ ТРИБУН І ДИПЛОМАТ ХІХ СТОЛІТТЯ (ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА БІОГРАФІСТИКА)

Інституції є базовою підосновою системи будь-якого наукового знання, котра забезпечує його трансляцію і функціонування як у межах фахової корпорації, так і в соціумі. Інституціональна історія є новим напрямом в соціогуманітаристиці ХХІ століття.

Інституції відображають соціокультурні настанови, суспільні виклики, культурні практики та духовні віяння історичної доби, котрі розгортаються не тільки в певних наукових програмах,

дослідницькому інструментарії та образах минувшини, а й у відповідних організаційних моделях функціонування науки. Інституції значною мірою утворюють і продукують те неповторне середовище фахівців-інтелектуалів, в якому побутує повноцінний діапазон комунікативних і дослідницьких практик, завдяки котрим відбувається передача знання від одного покоління до іншого.

У певному розумінні інституції є формами буття фахових корпорацій і водночас своєрідними сценами змагання, співжиття, взаємодії історичних особистостей: політиків, істориків, дипломатів та ін. Інституціонально-історичні моделі соціогуманітаристики безпосередньо пов'язані з суспільними викликами й культурними потребами, є відгуками на стан тогочасного суспільства, комунікативно-історичної та культурно-історичної пам'яті.

Головний твір Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу» став предметом дискусійної суспільно-політичної дилемічності даної інституції. Цей твір – це відображення української духовної ситуації середини 1840-х років, квінтесенція української думки, наснаженої візією національного відродження.

«Книга буття» – програмний маніфест Кирило-Мефодіївського братства, написаний Миколою Костомаровим під кінець 1846 року. На його ідеології відбилися дискусії, інколи – діаметрально дилемічні, у вузькому колі братчиків (Микола Гулак, Василь Білозерський, Тарас Шевченко), їх листування (зокрема, Пантелеймона Куліша до Миколи Костомарова), а найбільше – літературні твори Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша). Також варто зацентувати увагу на типологічних дослідженнях рецепції та інтерпретації ідейних постулатів християнського месіанізму програмових документів кирило-мефодіївців і творів Тараса Шевченка.

«Книги буття українського народу» – самобутній твір, що являє собою відображення настроїв і думок української інтелектуальної еліти, пошук своєї національної відповіді на європейське дилемічне питання про етнонаціональну слов'янську приналежність, слов'янофільство.

Про зацікавлення слов'янством в Україні середини 1840-х років свідчать і твори Т. Шевченка – як ранні («Гайдамаки», «Никита Гайдай»), так і періоду «Трьох літ» («Єретик», «І мертвим, і живим...»). Особливо показові ці останні. Патріотичний пафос Шевченкової поезії, особливо наскрізні її тема, ідея і образ України, певним чином позначилися й на головному документі братства – «Книги буття українського народу». Робота над цим

твором була завершена під кінець 1846 року, коли М. Костомаров був під сильним впливом Шевченкової поезії та періодично з ним спілкувався [2].

Християнський месіанізм, ідеологічні концепції якого були надзвичайно популярними в Європі середини XIX ст., пустив свої паростки й на слов'янському ґрунті, трансформуючись переважно в панславістичні рефлексії.

Кирило-Мефодіївське братство стало першим в Україні політичним об'єднанням людей, які спробували визначити проблеми відносин між державною владою та народом, між окремими державами, а також визначили прагнення свого народу як нації.

Ідейна спрямованість програмових документів Кирило-Мефодіївського братства була означена особливим настроєм слов'янського відродження, яке відбувалось у контексті європейських національних рухів, так званої «доби націй». Тому в програмах українських слов'янофілів помітні перегуки з ідеями західних слов'янолюбців, як-от В. Ганки, В. Караджича, Я. Коллара, Ф. Палацького, П. Шафарика, польських революціонерів, почасти російських слов'янофілів, декабристів [3].

Важливо, що базові постулати основних творів кирило-мефодіївців, а це Статут, дві відозви («Брати українці» та «Братья великороссияне и поляки»), «Книги буття українського народу», які несли ідею звільнення від національного гноблення і розкріпачення людської душі і в прямому, і в переносному значенні, були перейняті святописемними інвективами з відомими засадами християнської моралі, месіанськими й есхатологічними положеннями Євангелія та глибинними пластами Старого Завіту, що стосуються питань створення світу і поділу людства на племена, ідеї зміни царств, мотиву «обраного народу», провидіння чи профетизму [1].

Без Шевченкової глибокої стурбованості українською долею та українською мовою, піднесення України у сферу святості (такі святі почуття до України тоді у своїх творах і листах до братчиків висловлювали П. Куліш і В. Білозерський), без патріотичних задумів і дилемічних дискусій, що ними тоді загорілися молоді українські інтелектуали, будь-яке запозичення було б штучним, необґрунтованим і непереконливим.

Мова – це багатофункціональний інструмент із арсеналу дипломатичного інструментарію, який послуговується людству повсякденно як в суспільно-політичному житті, так і в між-державних відносинах.

Нова українська література сповнена сил і натхнення почала бурхливо розвиватися від кінця XVIII століття [4, с. 32-37].

На новий інституціональний рівень розвитку українську мову піднесли Тарас Шевченко й Пантелеймон Куліш.

Текстові фрагменти мозаїки діяльності та творчості Тараса Григоровича Шевченка складаються в грандіозне полотно українського національного відродження, у центрі якого знаходиться постать Тараса Шевченка, майстерність слова і діяльність якого слугували чинником формування української модерної нації [5, с. 32-36].

Афанасьєв Олександр Степанович (1817-1875) – більше відомий під псевдонімом А. Чужбинський – письменник і етнограф. З Тарасом Шевченком познайомився в червні 1843 року на балу у Волховській. Шевченкові присвятив вірш «Гарно твоя кобза грає», який надруковано у збірці «Молодик» (1843 р.).

Варто згадати далекі події 1840 року, коли у своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський писав: «...Ещё мальчики могли научиться по-украински, но девочкам предстояло много труда понимать «по-мужицки», хотя ничто не мешало сохранять родной акцент и до глубокой старости. В то время, кроме «Энеиды» Котляревского, которой девицам читать не давали, на украинском языке были уже: повести Квитки, Полтова и приказки Гребенки, имелись везде рукописные сочинения Гулака-Артемовского, но всё это читалось как-то вяло высшим кругом. Появление «Кобзаря» миглом разбудило апатию и вызвало любовь к родному слову...» [6, с. 3-4].

Українські діячі XIX століття доклали багато зусиль для реалізації виниклої природної потреби розширення сфер функціонування української мови. Знаково, що в цей час, українська мова виконала й іншу функцію – консолідаційну.

Інституціональна історія Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847) та велична постать Тараса Шевченка в публічному просторі політики, народної дипломатії, культури і мов популяризується в музейних експозиціях у форматі культурних і креативних індустрій (наприклад, Національний музей Тараса Шевченка).

Шевченкіана – це цілісний концепт, що інституціоналізує в собі зібрання, сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних із міжнародно-політичною діяльністю, суспільно-політичними поглядами, життям і творчістю Тараса Григоровича Шевченка (1814-1861), а також усі видання його творів.

Отже, вивчення духовних і суспільно-ідеологічних джерел Кирило-Мефодіївського братства як інституціонального та

культурно-політичного руху, зокрема проблематики щодо Тараса Шевченка і його інституціональної взаємодії з кирило-мефодіївцями, не втратило своєї актуальності й до сьогодні.

Період діяльності Тараса Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві – це інституціональний період його діяльності як народного дипломата, період вагомих духовних і суспільно-політичних зрушень у політичній свідомості тогочасного суспільства.

Вони інституціоналізувалися під впливом українського літературного відродження. Нова українська література розвивалася в річищі романтизму і властивої для нього активізації процесів національного самопізнання народів, серед них також слов'янських, що переважно, як і українці, були бездержавними, шукали нові підходи й моделі національного державотворення.

Українська мова в історії українського націєтворення відіграла особливу роль і продовжує свою важливу інституціонально-політичну функцію на теренах світового простору XXI століття.

Українська мова як державна мова, спираючись на гідні традиції та новації, має і в подальшому відігравати в цьому процесі провідну й консолідуючу роль культурної дипломатії та народної дипломатії. Сучасна модель Шевченкіани знайшла своє інституціональне відображення у виставковій діяльності Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ), у сфері культурних і креативних індустрій.

У місті Суми пам'ятник видатному українському поетові та народному дипломатові Тарасові Шевченку розташовується в одноіменному сквері імені Т.Г. Шевченка. Пам'ятник складається зі сходинок, які підводять відвідувачів до чотириметрового постаменту. Постамент виготовлено з граніту. На постаменті встановлено бронзову фігуру Великого Кобзаря. Тарас Григорович Шевченко зображений у повний зріст (орієнтовно 2,5 м) із накинутим на плечі плащем, з непокритою головою. Скульптура передає душевний стан поета як мислителя українського народу і народного дипломата. Пам'ятник, який ми бачимо сьогодні – це остання його версія. Її встановлено у 1957 році. Скульптор – Я.Д. Красножон, а архітектор – М.П. Махонько. Цікавий факт – Яків Красножон також спорудив пам'ятники Тарасові Шевченку в Лебедині та Недригайлові.

Джерела та література

1. Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство / Пер. і ред. М. Лесюка. Івано-Франківськ, 2004. 253с.
2. Сергієнко Г.Я. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983. 204с.

3. Стороженко П. Кирилло-Мефодиевские заговорщики (Николай Иванович Гулак). *Киевская старина*. 1906. № 2. С. 135-152.
4. Ціватий В.Г. Дипломатичний інструментарій, норми протоколу та етикету міжнародної ввічливості провідних держав Європи та України доби раннього Модерного часу: інституціональний і комунікативний аспекти. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей / За ред С. С. Русакова*. Вінниця–Київ, 2022. Вип. 44. С. 32–37.
5. Ціватий В.Г. Публічна дипломатія: традиції, тренди, та виклики (досвід і пріоритети для України). *Зовнішні справи*. 2014. № 6. С. 32–36.
6. Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г. Шевченко. СПб., 1861. 39с.

Tchentsova Vera

ERC Typarabic (Bucharest); EPHE/PSL (Paris)

NEW RESEARCH ON MAZEPA'S ARABIC GOSPEL (1708)

Research work on the Arabic Gospels with the coats-of-arms of Ivan Mazepa, Zaporizhian Cossack hetman, and of Daniel Apostol, Myrhorod Cossack colonel, published in Aleppo in 1708, is a part of a big international ERC project «TYPARABIC. Cultural Transfers between Eastern Europe and the Ottoman Near East in the 18th Century» (2021-2026, principal investigator Ioana Feodorov). The goal of this project is to provide new information on the first Arabic typographies in the Ottoman provinces of the Eastern Mediterranean and in Eastern Europe (Romanian principalities, Syria, Lebanon). Hosted in the Institute for South-East European Studies in Bucharest this project permitted to organise collaboration of the international team of scholars from several countries, including Ukraine (Yulia Petrova, Alina Kondratiuk). In the frame of this project, I continue to examine archival documents related to the presence in Ukrainian territories of representatives of Athanasius III Dabbās, Patriarch of Antioch (1685–1694, 1720–1724), who founded the Arabic typography in Aleppo, and on the relations of this church hierarch with the hetman Ivan Mazepa [4].

Among the first books published in Aleppo in 1706 as a result of Athanasius Dabbās' efforts and of material help obtained from the prince of Wallachia Constantin Brâncoveanu, were the Psalter, the Four Gospels and the Lectionary/Aprakos [3, p. 263-270]. Soon after, in 1708, followed the «second edition» of these two last books [3, p. 165-166, 175, 274]. The new variant of the Four Gospels was supplied with a page representing Ivan Mazepa's coat-of-arms with an abbreviated Cyrillic inscription «Ivan Mazepa, hetman of his

serenissime Majesty the Tsar's Zaporizhian Host and cavalier of the glorious order of Saint Andrew the Apostle» accompanied by its translation in Greek. The Lectionary appeared in the same year with the coat-of-arms of the Cossack colonel Daniel Apostol and an abbreviated inscription «Daniel Apostol, Myrhorod colonel of his serenissime Majesty the Tsar's Zaporizhian Host». The woodcuts with the coats-of-arms, incorporated in the books to thank these new donators for their material support were executed in a style similar to representations of the coat-of-arms of the prince Constantin Brâncoveanu in various editions published in the principality of Wallachia or inserted in some of the exemplars of the Psalter from the Aleppo typography. In addition to the coats-of-arms the books were provided with Greek epigrams praising the donators, and Mazepa's Gospel has also a laudatory introduction in Arabic language. These *folii* with dedications and woodcuts were added to the blocks of printed in 1706 book sheets, that were left unchanged [3, p. 271-274].

The copies of the Four Gospels dated 1708 are conserved in Bucharest (Library of the Academy of sciences of Romania), Kyiv (Vernadsky National library of Ukraine) and Saint-Petersburg (Russian National library). The unique known copy of Daniel Apostol's Lectionary is conserved in the Russian State Archive of ancient acts in Moscow. All of the copies are well known in historiography, and a facsimile edition of the Kyiv exemplar of the Arabic Gospel was recently realized by Ihor Ostash, sponsored by the Metropolitan Volodymyr (Sabodan) Memorial Fund [2]. The new research on the 1708 editions permitted to make several observations.

The last *folio* of all the three exemplars of Mazepa's Gospel has manual corrections of the date, changed from 1706 to 1708. It confirms that the new 1708 «edition» was the same as that of 1706 but for the first *folii*, inserted in the book while preparing copies with the donator's coat-of-arms to offer to the benefactor.

Comparison of types, both Arabic and Greek, used to publish the books in Aleppo, with those, used by the typographers in Snagov and Bucharest to edit the Book of Three Devine liturgies (1701) and the Book of Hours (1702), permitted to conclude that they are different, even if they have very similar forms. It means that previous hypothesis that Athanasius Dabbās brought to his typography in Aleppo Arabic characters from Bucharest, needs a revision. It is necessary to continue this research and comparison of the fonts used by the first Arabic typographies in Eastern Europe and Ottoman Levant with contemporary editions both in Romanian principalities and in Western Europe (where Arabic printing with movable type existed from the

beginning of the 16th century). Aleppine fonts, both Arabic and Greek, also could have been created by the local typographer ‘Abdallāh Zāḥir, under whose supervision the books were published. He could have used Arabic and Greek types made in Wallachia as models for his own font design. Measuring of characters of Wallachian and Aleppine editions brought us to conclusion that the font size of Syrian editions is usually bigger and less elegant.

In 1711 the typography in Aleppo ceased its work and nothing is known about the destiny of the types used in it. The last edition printed in Aleppo with the same Greek types as the books of Mazepa’s Gospel and Daniel Apostol’s Lectionary, is the book of the Sermons of Athanasius, Patriarch of Jerusalem (Aleppo, 1711). An introduction in Greek for this last Arabic Aleppine book was written by the sponsor of the edition, Chrysanthus Notaras, Patriarch of Jerusalem. The model for the woodcut with the image of the church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, decorating the book, probably could be identified with an engraving by Jacques Callot from his series of images dedicated to the Holy Land («Coupe longitudinale de la Basilique du Saint-Sépulcre») [5]. It demonstrates the close links of Aleppine typographers with the West and Western models, and could be one of the indices that the types used in the Syrian typography were also produced with the help of Western specialists.

Analysis of documents, kept in the Russian State Archive of ancient acts and related to the arrival of Leontius the Cypriot, protosyncellus of Athanasius Dabbās, to the tsar’s court, permitted to make a hypothesis, that he must have appeared for the first time in Ukraine already in spring of 1707. Leontius brought with him several documents written by Athanasius Dabbās’ in Constantinople in December 1706 – February 1707, and the envoy’s way to Batouryn could have taken only a few months. If Ivan Mazepa decided to make his generous donation to Antiochian clerics immediately in summer of 1707, and the title page of Mazepa’s Gospel indicates the date of publication as January 1708, Dabbās’ representatives could have made their way to Aleppo and back to Ukraine rather quickly. In January 1708 the Gospel and Lectionary book blocks of 1706 were already supplied with the newly printed pages with engravings and with short Greek and Arabic texts, praising the donators. It is quite possible that Dabbās’ envoys were already at Mazepa’s residence before the capture of Batouryn by the tsar’s army (November 1708), and surely before the Poltava battle (1709).

These time estimations permit to suppose that the Kyiv copy of Mazepa’s Gospel, previously kept in the Greek church in Nizhyn, could

be given to this church by Ivan Mazepa himself (as it was indicated in an inventory of the sacristy of the church, referred by A. Dmitrievsky [1, c. 10, 14]). All the other exemplars of the 1708 Gospels and Lectionary editions, as it seems, were prepared as luxurious presentation copies, binded in Kyiv, probably in the Kyiv-Pechersk Lavra. From Ukraine these very few luxurious copies were later dispersed to attain their actual places of conservation.

The Saint-Petersburg and Moscow copies of the 1708 editions, probably somehow entered the library of Manuc Bey (1769-1817), rich merchant of Armenian origin and diplomat, who took part in Ottoman-Russian negotiations about Moldavian territories. It was Christophor Lazarev, functionary of the Russian empire of Armenian origin, married to Manuc Bey's daughter, who offered the exemplar of Mazepa's Gospel to the Imperial library in Saint-Petersburg. It happened immediately after Manuc Bey's death, in 1818. The future comparison of a few Armenian annotations in Daniel Apostol's Lectionary with Manuc Bey's handwriting I intend to realise, will allow to confirm or reject this working hypothesis. The future research on the provenance of the known exemplars of the 1708 editions, hopefully, will shed some new light on this important episode of functioning of the printing house in Aleppo and on Mazepa's donations to the Church of Antioch.

This research is part of a project that has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No 883219-AdG-2019 – Project TYPARABIC).

Bibliography

1. Дмитриевский А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-археологический музей при Киевской духовной Академии из греческой нежинской Михаило-Архангельской церкви // Труды Киевской духовной академии. Приложение, 1885. С. 1-160.
2. Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює. Упоряд. Ігор Осташ. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2021.
3. Feodorov I. Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands. The East-European Connection. (Early Arabic Printing in the East, 1). Berlin; Boston: De Gruyter, 2023.
4. Tchentsova V. Les documents grecs du XVIIe siècle : pièces authentiques et pièces fausses. 4. Le patriarche d'Antioche Athanase IV Dabbâs et Moscou : en quête de subventions pour l'imprimerie arabe d'Alep // *Orientalia Christiana Periodica*. Vol. 79 (1). 2013. P. 173-195.
5. Trattato delle Piante et Immagini de Sacri Edifizi di Terra Santa disegnate in Ierusalemme secondo le regole della Prospettiva et vera misura della lor grandezza dal R. P. F. Bernardino Amico da Gallipoli dell'ord. di S. Francesco de Minori osservanti. In Firenze, appresso Pietro Cecconcelli, Alle Stelle Medicee, con licenza de Superiori, 1620 (In fine: 1619).

«НЕНЬКО Ж МОЯ РІДНА, ДЕ ТИ ДОЛЮ ДІЛА?» – ДО ОБРАЗУ ДОЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ (НА ПРИКЛАДІ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ЧИГИРИНЩИНИ)

Згідно українського традиційного світогляду, в житті кожної людини існує три найважливіші етапи: народження, одруження і смерть. Чи не найвідповідальнішими у цьому життєвому «колі» позиціонуються момент і обставини народження. Тут важливим є все – від часу і дати народження до розташування зірок на небосхилі у цей день. Вважалося, що саме при народженні вирішувалося, яким буде подальше життя людини, як складеться її Доля. Поняття Долі відноситься до ключових та універсальних категорій людської культури, це міфологема, що описує фундаментальні відносини людини та Всесвіту. В її образах виражений багатовіковий досвід всенародного осмислення людської свободи і необхідності, спроба визначити ті сили, які керують світовим порядком та людською поведінкою.

Образи Долі в українській традиційній культурі різноманітні та надзвичайно широко побутують в літературі, поезії а також в усній народній творчості, особливо в народних піснях, які і є віддзеркаленням людської свідомості в її життєвому «колі» – від народження до смерті [3, с. 153].

В запропонованій роботі розглянуто найбільш характерні для українців уявлення про Долю, що знайшли своє відображення в народнопісенній творчості. Тексти пісень записані в Чигирині Черкаського р-ну Черкаської обл. у 2021 р.¹.

У фольклорі Доля розуміється як вища сила, що має всеосяжну і беззаперечну владу над людьми. У деяких своїх аспектах її образи і досі зберігають елементи віри у детермінованість світу – неминучість (талан, фатум – прим. автора) в усіх проявах людського життя, відповідно й Долі у всіх її персоніфікованих виявах. За О. Потебнею, символ Долі в українців не має якихось характерних позитивних чи негативних ознак, не вказує ні на зло, ні на добро, «...одна лише Недоля протистоїть Долі в значенні щастя» [2, с. 197]. За повір'ям, кожна людина має свою Долю, призначену Богом, це – її щастя або нещастя [6, с. 169].

¹Тексти народних пісень записані від Костенко В. П., 1941 р. н., уродженки с. Тінки, жительки м. Чигирин Черкаського р-ну Черкаської обл.

П. Іванов, ґрунтуючись на народних переказах, розрізняв декілька варіантів походження цього образу: 1) природжену Долю – душу предків, 2) Долю – янгола і 3) Долю – душу людини або двійника її. При цьому дослідник наголошував, що Доля людини перш за все визначається актом народження. Вона є даром її матері [1, с. 348]. Достатньо навіть побіжного знайомства з народними піснями, аби запевнитися, що мати в них постає дарувальницею Долі. Причому в народнопісенній традиції вона частіше змальовується гіркою та нещасною:

Доле ж моя, Доле, Доле ти лихая,
Чом ти не така як Доля людська

Оспівуються і нарікання на матір, що дарувала або дала таку Долю:

Чи не одна мати нас родила,
Та й не одну Долю нам дала?
Тобі дала Долю мед вино пити,
Мені дала Долю слізьми лити.

Загалом Доля є началом позитивним і зовсім не ворожим, в народній свідомості вона в більшості асоціюється зі щастям. Нещастя, складні життєві обставини, сімейні трагедії та ін. змальовуються здебільшого відсутністю Долі і персоніфікуються в Недолю, Лихую годину, Злидні та ін.:

Ненько ж моя рідна,
Де ти долю діла?
Чи в печі спалила?
Чи в морі втопила?
Як в морі втопила,
Буду поринати.
Як в печі спалила –
Плакати-ридати

Як я ж тебе, доню, в купелі купала,
Лихая година в купіль заглядала...

Не менш значущим в житті людини вважалося батьківське благословення: «Батькова та материна молитва зо дна моря врятують, а прокльони в калюжі утоплять» [4, с. 19]. Вважалося, що Доля завжди покидає дитину, яку прокляли батьки:

А я ж тебе, доню моя,
Прокляла й малою.
На степ ішла, тебе несла,
Ще й відро з водою.
Було б мене, мамо моя,

Та й не проклинати,
Ісповити, положити
Та й приколихати.

Незважаючи на велику кількість пісень, сповнених переживаннями про власне безталанне життя та неминучість найменованого, все ж людина не повинна була опускати руки і покладатися тільки на Долю, з приходом християнства – волю Божу: «На Бога надійся – а сам не плошай»¹ говорять в народі. Вірили, що кожна людина сама кує своє щастя, і за його відсутності їй потрібно самотужки відшукати свою Долю:

Найшла чорна хмара, за нею йде сива.
Скажи мені, мати, чом я не щаслива?
Скажи мені, мати, де терен збирати?
Де терен збирати, де долю шукати?

В пісенній традиції українців та й у фольклорі в цілому, відсутній якийсь один усталений образ Долі. Часом вона уособлюється в образі жінки від якої залежить добробут людини, іноді являє собою лише втілене співіснування людини, вона – двійник, повне людське відображення, разом з тим і причина людських дій і станів [2, с. 200]. У всякому разі, традиційним залишається мотив фатуму – неминучості, невідворотності того, «що на віку написано»². Сюжет, в якому Долю не можна ні продати, ні обміняти, ні купити іншу, є традиційним для усної творчості:

Сидить козак над водою, кляне свою Долю.
Доле ж моя, Доле, Доле ти лихая,
Чом ти не така, як Доля людська?
А я свою Долю поб'ю й порубаю.
Поб'ю, порубаю й пустою за водою.
Пливи, моя Доле, а я за тобою.

Отже, в результаті проведеного дослідження можна виокремити деякі основні характеристики образу Долі в традиційній культурі українців: тотальність – Доля дається кожному від народження, від неї не втекти, не сховатися, її не можна продати чи обміняти, вона у кожного своя; непізнаваність – момент народження один із трьох найважливіших етапів в житті людини, який через не знання певних біологічних законів, їхніх причин та наслідків був незрозумілим, а тому – таємничим, дивним, часом навіть страшним; незалежність – згідно традиційного українського світогляду, жодна людина не може вплинути чи змінити власну

¹Записано в с. Стецівка Черкаського р-ну Черкаської обл.

²Записано в м. Чигирин Черкаського р-ну Черкаської обл.

Долю, лише відшукати ту, яка найменована при народженні. Єдине, що лишається – відобразити свій біль і переживання в пісні, велика кількість яких на тематику людської Долі/Недолі є тому підтвердженням.

Разом з тим, в народних піснях про Долю віддзеркалюються не лише власні почуття пережитого, а й світоглядно-соціальні й естетично-художні переконання народу. В текстах спостерігається відображення дійсності, зокрема рівень соціального-економічного розвитку населення, становище жінки у суспільстві – нещасне заміжжя, складне життя вдовиче, доля сиріт, рекрутство, вимушені заробітки та ін. Саме тому цим пісням властивий глибокий смуток і похмурість.

Загалом народнопісенна творчість Чигиринщини, при загальноукраїнських сюжетах, відрізняється особливим смутком та тугою, що помітив ще в середині ХІХ ст. київський губернатор І. І. Фундуклей: «Хто прислухався до наспівів тутешніх пісень, той легко міг помітити, що вони на прикордонні Поділля та Волині ніжніші та веселіші, але чим глибше в Україну, тим вони стають тужливішими, на Чигиринщині, хоч і по селах вони не перестають лунати цілими ночами, проте відгукуються глибокою і дикою похмурістю» [5, с. 91].

У нашому сьогоденні народні пісні звучать все рідше, однак ті тексти, що ще можна почути, цінні тим, що дивним чином вони й досі зберігають у своєму змісті залишки прадавнього світогляду, народних вірувань та особливостей життєвого побуту минулих віків.

Джерела та література

1. Иванов П. В. Народные рассказы о доле. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Видання 2-ге. Київ: Либідь, 1992. С. 342-374
2. Потебня А. А. О некоторых символах славянской народной поэзии. Харьков: М. В. Потебня, 1914. с. 243
3. Сенник Л. Образ долі у поезії Тараса Шевченка: філософський сенс у вимірі буття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: філософія. Соціальні комунікації*. 2013. Випуск 1 (19). С. 152-155
4. Сумцов Н. Ф. Пожелания и проклятия. (Преимущественно малорусские). Харьков: Типография Губернского Правления, 1896. с. 26
5. Фундуклей И. И. Обозрение могил, валов и городищ в Киевской губернии. Киев: Типография Феофила Гликсберга, 1848. 143 с.
6. Шеверного М. Антропоморфічний образ долі у віруваннях українського народу. *Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Випуск 54. 2019. С. 169-183

Щербін Лілія Василівна
*кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри всесвітньої історії
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ: КВІТИ ПАМ'ЯТІ

Символом пам'яті про жертви Першої світової війни є червоний мак. У 1915 р. канадський лікар Дж. Мак-Крей після смерті свого друга А. Гелмера у битві під Іпром написав вірш «У полях Фландрії»: «В полях фламандських квітне мак Поміж хрестів – скорботний знак По нас; а жайвір серед хмар Нам шле свій спів – останній дар, Ледь чутний тут крізь грім атак. Бо ми, полегли в цих полях, Ми, що кохали, нині – прах, Жили – і прийняли удар В полях фламандських. Ідіть у бій, забувши страх, Нам світоч випав з рук, відтак – Вам підіймати цей тягар! Якщо загасне віри жар – Наш сон розвіється, як мак, В полях фламандських..» [1].

Мак уперше був використаний Американським легіоном для вшанування пам'яті американських солдатів, які загинули під час Першої світової війни, завдяки ініціативі М. Майкл (1869–1944), викладачці Університету Джорджії. У листопаді 1918 р. під враженням від поеми Мак-Крея вона написала вірш «Ми збережемо віру» та вирішила носити червоний мак у пам'ять про загиблих.

М. Майкл займалася фінансовою підтримкою недієздатних ветеранів війни. Для того, щоб зібрати необхідні кошти, жінка запропонувала продавати штучні маки з шовку. У 1921 р. мак був прийнятий як символ пам'яті про ветеранів війни Допоміжним органом американського легіону та Фондом апеляції Британського легіону Ерла Хейга [4].

У Великій Британії маки продає Королівський британський легіон – благодійна організація, яка надає фінансову, соціальну, політичну та емоційну підтримку тим, хто служив або зараз служить у британських збройних силах, їхнім родинам. Їх продають на вулицях волонтери до Дня пам'яті (11 листопада). Для вшанування пам'яті тварин – жертв війни у Британії використовують фіолетовий мак. Паціфісти носять мак білого кольору.

У 2023 р. у Великобританії мак виготовляли без пластику, з паперу, змінивши вперше за 28 років дизайн квітки. Завдяки паперу, створеному з відновлюваних волокон із відновлюваних джерел, включаючи обрізки кавових чашок, новий інноваційний

дизайн маку має традиційну форму маку з чорним центром із тисненням «Poppy Arreal» і листком зі складкою. Його можна застібати шпилькою на ніжці або носити в петлі [5].

Мак не лише носять як самостійну прикрасу з лівого боку, покладають на могили вінки з маками, створюють Поля пам'яті, Королівський британський легіон продає широкий асортимент товарів із зображеннями маку, маками прикрашають будівлі, зупинки тощо [5].

У Канаді для вшанування ветеранів також використовують мак. Королівський канадський легіон був створений у 1925 р. як «Канадський легіон Служби Британської імперії», 19 грудня 1960 р. королева Єлизавета II дала згоду на використання назви «Королівський». Легіон прагне змінити життя ветеранів та їхніх сімей, пам'ятаючи чоловіків і жінок, які пожертвували за країну. З останньої п'ятниці жовтня до Дня пам'яті канадців носять мак як візуальну обітницю ніколи не забувати тих, хто служив і жертвував. Червона квітка також є символом Макової кампанії Легіону, яка збирає кошти на підтримку ветеранів та їхніх сімей [6].

У Франції символом пам'яті та солідарності з ветеранами, жертвами війни, вдовами та сиротами стала волошка (bleuet de France). Мак і волошка були єдиними ознаками життя на полях боїв Великої війни. Окрім того, синій колір є на національному прапорі, синього кольору були штани у французьких солдатів з 1915 р. Історія впровадження і мета цього символу аналогічні маку: Сюзанна Ленхардт і Шарлотта Маллетер організували майстерні, де з цигаркового паперу виготовляли волошки. Вони поступово стали символом реабілітації солдатів працею. 15 вересня 1920 р. Луї Фонтенай запропонував зробити волошки вічним символом тих, хто загинув за Францію. З 1928 р. за сприяння президента Франції Гастона Думерга продаж волошок поширився по всій країні [3].

З 1935 р. французький уряд офіційно оголосив продаж волошок у День пам'яті 11 листопада. З 1957 р. другим пам'ятним днем визначено 8 травня. Ця ініціатива стала прикладом громадської мобілізації для матеріальної, економічної допомоги пораненим. Сьогодні у Франції кошти від продажу волошок залучають для допомоги ветеранам, жертвам війни та нападів, а також їхнім близьким [3].

З 13 липня 2023 р. президент республіки Еммануель Макрон за пропозицією держсекретаря у справах ветеранів і пам'яті Патрисії Міраллес затвердив доктрину носіння Bleuet de France. Ця квітка втілює цінності поваги, миру та толерантності.

Волошку носять у Франції на церемоніях 8 травня, 11 листопада та 14 липня.

У 2023 р. у Франції використовували офіційну квітку *Bleuet de France* із триколірною пелюсткою, виготовлену з лакованого паперу, що підлягає вторинній переробці, і закріплену на затискачі з шпилькою. Квіти виготовляли люди з обмеженими можливостями, таким чином сприяючи боротьбі з відчуженням та дискримінацією [3].

Український інститут національної пам'яті успішно розпочав деконструкцію радянських міфів про війну і дерадянізацію комеморативних практик. З 2014 р. в Україні червоний мак – символ пам'яті про жертви Другої світової війни. Нова візуальна традиція названа була «маковою революцією» [2].

Нова комеморативна традиція в Україні стала поштовхом для ознайомлення з досвідом світової практики пам'яті і символізації військових подій, які стали джерелом для ідеї для доценти кафедри всесвітньої історії Лілії Щербін проводити благодійну акцію з 2014 р., присвячену Першій світовій війні, на факультеті історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Кошти від продажу маків та солодоців передають на потреби студентів та випускників факультету, які беруть участь в російсько-українській війні. Таким чином цей захід має не тільки благодійну мету, але й сприяє поширенню світових комеморативних практик, подоланню радянських стереотипів щодо Великої війни як «імперіалістичної».

Коллективна пам'ять про Першу світову війну є важливою частиною комеморативних практик. Символом вшанування жертв Великої війни стали квіти: маки і волошки, як втілення живої пам'яті.

Джерела та література

1. У полях Фландрії. URL: <http://surl.li/ogarw>
2. Зінченко О. Маки пам'яті. Як народжувалася традиція. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/05/8/149774/>
3. Le Bleuet de France. URL: <https://www.bleuetdefrance.fr/>
4. Remembrance poppy: URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Remembrance_poppy
5. The Royal British Legion. URL: <https://www.britishlegion.org.uk/>
6. The Royal Canadian Legion. URL: <https://www.legion.ca/>

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ТОПОНІМІЧНІ ОБ'ЄКТИ (НА ПРИКЛАДІ СУМЩИНИ)

Протягом останніх років сфера національної пам'яті посідає вагомим місце в суспільному та науковому житті України. Основним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті в державі є Український інститут національної пам'яті, створений у 2006 році. Враховуючи агресію РФ, розпочату в 2014 році, яка супроводжується ще й інформаційним протистоянням, викривленнями та маніпуляціями історичними фактами, зараз діяльність Інституту є надзвичайно важливою. Таким чином, щорічно на державному рівні впроваджується ряд заходів, спрямованих на боротьбу з радянськими пережитками в українському суспільстві і формуванні національної пам'яті, яка ґрунтується на висвітленні та популяризації історії становлення української держави, зокрема і тих її сторінок, що були під жорстокою забороною радянського тоталітарного режиму, це стосується і релігійних діячів України.

Загальновідомо, що до початку 1990-х рр. ця тема перебувала під «табу» радянської політичної системи. І саме тому більше ніж семидесятирічний розрив між науковими дослідженнями та висвітленням релігійної тематики в інформаційному просторі в цілому завдав значної шкоди, оскільки з пам'яті декількох поколінь було викреслено церкву та її провідних діячів в українській історії.

Серед сучасних українських дослідників політики пам'яті, зокрема і пам'ятних місць та топоніміки можна назвати Г. Касьянова [2], В. Лучик [3], В. Венгерську [1] та інших.

Топоніміка є невід'ємною складовою життя громад населених пунктів в Україні, вона значною мірою відображає зміст реалізації політики пам'яті, дуже тісно пов'язаної із рішеннями, які виходять зі стін Інституту національної пам'яті. Революція Гідності, а згодом і початок військових дій з РФ фактично стали початком політики декомунізації в Україні. Даний процес супроводжувався знесенням пам'ятників радянським вождям та масовим перейменуванням вулиць, названих в честь політичних діячів радянського режиму. Натомість почали з'являтися назви вулиць, які нагадували про власне українських історичних діячів, в тому числі і релігійних.

За проведеним моніторингом згадування релігійних лідерів у топоніміці є більш поширеною практикою для західних та

центральної області України. Особливо часто у топонімії західних областей згадуються постаті греко-католицьких церковних лідерів, що пояснюється більшою релігійністю місцевого населення та меншим впливом радянського режиму, який проповідував атеїзм. Щодо східних областей України, то навіть в рамках декомунізації імена партійних діячів частіше змінювалися іменами науковців, митців, військових та меценатів, згадування про релігійних діячів трапляються напролюд рідко.

Дане твердження актуальне зокрема і для Сумщини. В результаті першої хвилі декомунізації в 2016 році місцева влада міста Суми, виконуючи вимоги Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» перейменувала 90 вулиць. В Сумах відповідно до розпорядження міського голови № 43-р від 16.02.2016 з'явилися топоніми на честь релігійних діячів. Так, провулок Газети «Правда» став називається провулком Іоанна Хрестителя. Вулиця 2-га Червоногвардійська отримала ім'я Іоанна Павла II, а колишня вулиця Комінтерну названа на честь Андрея Шептицького [9].

Варто зазначити, що дане рішення викликало бурхливі обговорення серед містян, в соціальних мережах та на форумах. У відповідь на це міський голова Сум О. Лисенко зазначив, що зміни у топонімії відбулися згідно з рекомендаціями Українського інституту національної пам'яті та урахуванням пропозиції робочої групи, яка працювала над реалізацією даного Закону, враховувалися і численні пропозиції містян, в тому числі і колективні звернення.

Щодо перейменування сумських вулиць негативно висловився архиєпископ Сумський і Охтирський Української Православної Церкви (Московський Патріархат) Євлогій (Гутченко). Оскільки йому не сподобалося, що одну з вулиць назвали на честь митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, на своїй сторінці у соціальній мережі Фейсбук він опублікував допис, суть якого полягала у звинуваченнях Андрея Шептицького у лояльності до німецького окупаційного режиму в роки Другої світової війни, додавши цитати самого Митрополита стосовно німецького стягу зі свастикою. Щодо ставлення більшості містян, то воно було більш нейтральним [4].

Історик, який входив до робочої групи з перейменування вулиць в коментарі зауважив, Андрій Шептицький є знаковою постаттю для української історії, і найменування в честь нього вулиці в м. Суми є як символом єдності держави, так орієнтації міста на західний проєвропейський вектор культурного розвитку [4].

Наступні масові перейменування топонімів на Сумщині відбулися як наслідок російського повномасштабного вторгнення. В результаті Президент Володимир Зеленський підписав закон №7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України». Виконанням даного закону стало рішення Сумської міської ради від 30.11.2022 № 3223-МР «Про зміну назв (перейменування) топонімів у Сумській міській територіальній громаді» відповідно до якого вулиця Лєскова змінила назву на честь Петра Могили, а вулиця Покришкіна стала іменуватися в честь Василя Липківського. Які є також знаковими постатями в українській історії як церковного життя, так і культурного, і соціального в цілому [7].

Протягом 2022 року на Сумщині з'явилася ще одна вулиця названа ім'ям Андрея Шептицького, провідника української нації та Великого митрополита в місті Конотоп. Відповідно до рішення Конотопської міської ради від 26.12.2022 «Про перейменування вулиць та провулків Конотопської міської територіальної громади» ім'я митрополита замінить назву вулиці Ушакова [5].

Акцентуючи окремо на топоніміці, варто зауважити, що в контексті власне імен церковних постатей, зустрічаються ще і назви Володимирська, в честь Володимира Великого, який освятив Русь, в результаті чого також згодом був канонізований. Вулиця Пантелеймонівська, яка носить ім'я відомого в християнському світі святого та великомученика. Ряд вулиць міста Суми також отримали назви відповідно до храмів: Воскресенська, Покровська, Соборна, Троїцька.

Відповідно до перейменувань 2022 року в м. Ромни на Сумщині також з'явилися вулиця Георгіївська та 1 провулок Георгіївської (на згадку про пам'ятку архітектури – дерев'яну Георгіївську церкву в с. Лозова 1736 року, знищену вогнем в 1981 році). Одна з вулиць Ромнів отримала топонім Покровська, оскільки на ній розташована Покровська церква, заснована в 1780 році [6].

Відповідно до дерусифікації в місті Шостка в 2022 році також з'явився ряд топонімів релігійного змісту, зокрема це вулиці Святомиколаївська та Вознесенська [8]. В топоніміці Конотопу також зустрічаються імена канонізованих Володимира Великого та Княгині Ольги [5]. Одна із центральних вулиць міста Путивль носить ім'я Іоана Путивльського, канонізованого рішенням Священного Синоду УПЦ від 25 березня 2009 р. Благовірний Іоанн Путивльський був онуком святого Михаїла Чернігівського, у так званому «Любечському синодику» (XIII-XIV століття), маємо згадування імені «князя Іоанна Путивльського, страсотерпця та чудотворця, вбитого татарами за християн».

Він прийняв мученицьку кончину і прославився посмертними чудо творіннями [9]. На виконання закону «Про деколонізацію та дерусифікацію топонімів» в Путивлі також проводилось опитування, в якому більшість респондентів проголосували за перейменування вулиці Першотравневої на Миколаївську, назва від храму Миколи Великоріцького, а вулицю Пушкіна більшість запропонувало змінити на П'ятницьку, на честь церкви святої Параскеви П'ятниці.

В цілому оцінюючи формування національної пам'яті про релігійних діячів на Сумщині, можна зазначити, що даний процес відбувається ледь помітними темпами, а згадки про церковних діячів у топоніміці області є скоріше рідкістю. Проте в багатьох містечках на Сумщині є ряд топонімів, пов'язаних з назвами храмів, церковними святами та мучениками. Тож можна констатувати, що в більшості населення все ж є чітка релігійна свідомість. Стосовно політики пам'яті відносно релігійних лідерів українського народу, то актуальним залишається впровадження необхідних просвітницьких заходів, зокрема популяризації в медіапросторі даного питання, оскільки навіть топоніміка залежить від настроїв переважної більшості населення громади.

Джерела та література

1. Венгерська В. Топонімічні об'єкти в історичній політиці України та Польщі: місця пам'яті чи забуття? *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134941/131727>
2. Касьянов Г. В. Історична політика 1990-х – поч. ХХ ст.: Україна і пострадянський простір. *Україна модерна: Націоналізм на сході Європи: число на пошану Романа Шпорлюка*. 2014. № 21. URL: <http://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Kasianov.pdf>.
3. Лучик В. Відновлення історичних топонімів як чинник українського державотворення. *МАГІСТЕРІУМ*. 2011, Вип. 43. с. 49-53.
4. Релігійно-інформаційна служба України. 23.02.2016. URL: https://risu.ua/v-sumah-vidteper-ye-vulici-ioanna-hrestitelya-ioanna-pavla-ii-ta-andreya-sheptickogo_n78420 (дата звернення 09.11.2023).
5. Рішення Конотопської міської ради «Про перейменування вулиць та провулків Конотопської міської територіальної громади» від 26.12.2022. URL: <https://konotop-rada.gov.ua/u-konotopi-perejmenuvaly-shche-9-vulyts/>
6. Рішення Роменської міської ради «Про перейменування вулиць, провулків, бульварів у населених пунктах Роменської міської територіальної громади» від 26.08.2022. URL: <https://onedrive.live.com/view.aspx?resid=88F0137FEE79526D!6904&ithint=file%2cdocx&wdo=2&authkey=!ANuUtOqh5mjWSEE>
7. Рішення Сумської міської ради «Про зміну назв (перейменування) топонімів у Сумській міській територіальній громаді» № 3223-МР від 30 листопада 2022. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dovidka/dekomunizatsiya/26677-perelik-toponimiv-u-sumskij-miskij-teritorialnij-gromadi-nazvi-yakikh-zminyuyutsya-perejmenovuyutsya.html>

8. Розпорядження Голови Сумської обласної державної адміністрації «Про перейменування об'єктів топоніміки в містах області» №252-ОД від 19.05.2016.

9. Розпорядження міського голови м.Суми «Про перейменування топонімів» №43-Р від 19.02.2016.

URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134941/131727>

10. УПЦ Благовіст. URL: <https://blagovist.church.ua/zhytiia-sviatykh/blahovirnyy-kniaz-ioann-putyvlskyy> (дата звернення 10.11.2023).

Наукове видання

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ**

МАТЕРІАЛИ

VI Міжнародної наукової конференції

8–9 грудня 2023 р., м. Суми

ЧАСТИНА 1

Комп'ютерна верстка *С.П.Цьома*

Підп. до друку 31.01.2024.

Формат 60x84/16. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,02.

Ум. фарб.-відб. 13,02. Обл.-вид. арк. 12,66.

Тираж 100 пр.

Видавець і виготовлювач:

ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.

Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ДК, № 5050 від 23.02.2016